13335

Әлиса Ничат

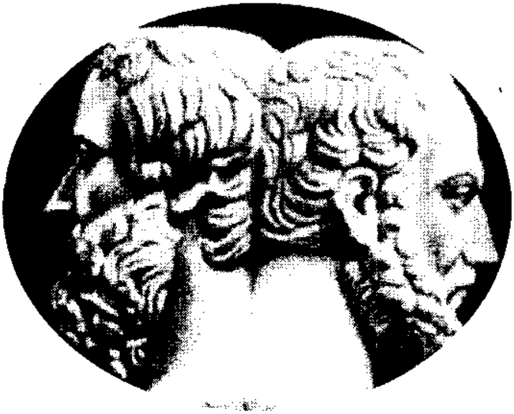

Дүнја тарихчиләри

Бакы - 1998

Az 2

Әлиса Ничат:

Дүнја тарихчиләри. Азәрбајҹан дилиндә, Бакы, "Qanun", 1998-ҹи ил., 376 с.

Мәшһур јазычы вә тарихчи Әлиса Ничатын тарихи фактлар вә сәнәдләр әсасында јаздығы "Дүнја тарихчиләри" библиографик лүғәти кениш охуҹу күтләләри вә илк нөвбәдә али вә орта мәктәбләрин мүәллим, тәләбә вә шакирдләри үчүн нәзәрдә тутулуб. Мүәллиф дүнја тарихчиләринин јүз ҹилдләрлә әсәрләрини мүталиә етмәклә, көһнә енсклопедија вә лүғәт материалларыны араҹдырмагла бөјүк зәһмәт баһасына Азәрбајҹан дилиндә илк дәфә белә бир әсәр ортаја чыхармышдыр.

Һеч шүбһәсиз ки, 2500 иллик бөјүк бир дөврүн өлкәләр үзрә мәшһур тарихчи мүтәфәккирләринин дүнјакөрүшүнү әкс етдирән бу әсәр мүтәхәссисләрин вә тарих елми кими зәнкин бир сәрвәтлә мараглананларын столүстү китабы олаҹаг.

Q $\frac{120602020024}{048\text{-}117}$

Az 2

"Qanun" нәшријјаты – 1998.

МҮӘЛЛИФДӘН

Дүнја сивилизасијасынын ән гәдим вә мөһтәшәм голларындан бирини тарих елминин наилијјәтләри тәшкил едир. Бу зәнкин вә түкәнмәз мә'нәви сәрвәти јараданларын чәркәсиндә дүнјанын бүтүн бөјүк халгларынын пајы вардыр. Антик Јунан вә Рома тарихчилији тарих елминин ән парлаг сәһифәләриндән биридир. Јунан вә рома тарихчиләринин әсәрләринин чоху итиб-батса да, бизә чатан нүмунәләри јенә өз мисилсиз фәлсәфи, бәдии вә ичтимаи дәјәрләрини бу күнә кими сахламагдадыр.

Дүнја тарихчиләри... Дүнја тарихинин доланбач вә ибрәтамиз, фачиә вә гәһрәманлыгларла долу јолуна нәзәр салмаг истәјәнләр үчүн бу јолу саланларын ачы вә хошбәхт талеләри илә таныш олмагдан марагла нә ола биләр?!

"Тарихин атасы" адландырылан Һеродот мидијалылары вә скифләри нечә көрүб? Иран-Јунан мүһарибәләрини нечә тәсвир едиб? Онун тәсәввүрүнчә хејир вә шәр нәдир?

Бөјүк Фукидидин "Тарих" адлы әсәри исә өз дәринлији вә камиллији илә һәлә дә бу жанрын тачы сајылыр.

Фукидид Пелопоннес мүһарибәсиндә нә көрүб? Онун фикринчә һадисәләрин, гәләбә вә мәғлубијјәтләрин сәбәби нәдир?

Тит Ливи гәдим ромалыларын әсрләрлә мәғлубедилмәзлијини нечә изаһ едир?

Франса вә Алманија кими философ вә мүтәфәккирләр өлкәси дүнја тарих елминә һансы корифејләри бәхш едиб?

Бу фикир нәһәнкләринин гәләминдән чыхан он чилдләрлә әсәрләрдә һансы дәрин фикир вә консепсијалар әкс олунуб?

Шәрг халглары - чинлиләр, әрәбләр, түркләр, фарслар вә нәһајәт, азәрбајчанлылар бу күн һансы тарихчиләри илә фәхр едирләр? Онларын әсәрләри бу күн бизә нәдән хәбәр верир? Тарихимизин һансы һадисәләринин тәсвири онларын әсәрләри васитәсилә бизә кәлиб чатыб?

Әзиз охучу, бүтүн бу суаллара бизим китабда чаваб тапачагсан.

Тарихин бир елм кими гијмəти бир дə ондадыр ки, ондан ибрəт дəрси алмаг, нүмунə көтүрмəк, нечə јашамагы өјрəнмəк мүмкүндүр. Үмумијјəтлə, дүнјада тəзə һеч нə баш вермир. Амма тəəссүф ки, нə дөвлəт башчылары, нə дə ади адамлар əмəллəринин ачы мејвəсини дадмајынча өз əҹдадларынын вə валидејнлəринин талејиндəн һеч вахт дəрс алмырлар.

Халгын тарихи онун дар күнүндə сығыначағыдыр. Бу сығыначаға кирмəјəнлəр тезликлə өзүнү, мəншəјини, варлығыны унутмаға мəһкумдур.

"Дүнја тарихчилəри" биобиблиографик лүғəти узун иллəрин зəһмəтинин мəһсулудур. Гəдирбилəнлəр үчүн онун бир дəјəри дə белə бир нəшрин илк дəфə Азəрбајҹанда ишыг үзү көрмəсидир.

Бу китабла охучулар, мүəллимлəр, шакирд вə тəлəбəлəр,елми ишчилəр вə үмумијјəтлə, тарих һəвəскарлары 250-јə гəдəр бөјүк мүтəфəккирин 2500 иллик тарихи бир дөвр əрзиндə нə дүшүндүјүнү, халгымызын вə бүтүн дүнја халгларынын кечдији јола нечə гијмəт вердиклəрини өјрəнмиш олачаглар.

Китабын əн марағлы вə дəјəрли ҹəһəтлəриндəн бири дə бурада мүхтəлиф өлкə тарихчилəринин түрк халгларынын, о ҹүмлəдəн, Азəрбајҹан халгынын тарихи илə баглы фикирлəринин ашкар едилмəсидир. Бизə нечə гијмəт вериблəр?

Достларымыз вə дүшмəнлəримиз кимлəр олуб?

Азəрбајҹан Совет тарихчилəринин ҹəми бир нечəсинин лүғəтə дахил едилмəсинин əсас сəбəби исə јетмиш ил əрзиндə кечмиш ССРИ-дə тарихчилəрин шəхсијјəт вə һадисəлəри објектив шəкилдə тəсвир вə тəһлил етмəк əвəзинə коммунист идеолокијасына хидмəтчи ролуну ојнамасы илə əлагəдардыр.

Үмумијјəтлə, биз бу китабы кəлəчəкдə тəкмиллəшдирмəк, ону көркəмли тарихчилəрин əсəрлəриндəн көтүрүлмүш нүмунəлəрлə даһа да зəнкинлəшдирмəк фикриндəјик.

АНТИК ТАРИХЧИЛӘР

АММИАН МАРСЕЛЛИН (330 - 400)

Рома тарихчиси. Мәншәчә јунандыр. Суријанын Антиох шәһәриндә анадан олмуш, 353-чү илдә һәрби гуллуға кириб император гвардијасында кичик командир рүтбәсиндә Италија, Галлија, Месопотамија дөјүшләриндә иштирак етмишдир. Император Јулианын Иран јүрүшүндә фәргләнмишдир. Исте'фаја чыхандан сонра Мисир, Фракија, Беотија вә с. јерләрә сәјаһәт етмишдир. Ромада јашајаркән тарихчи Аврели Виктор илә достлашмыш, хејли һазырлыг ишләриндән сонра 31 китабдан ибарәт "Әмәлләр" адланан вә "Тарих" ады илә мәшһур олан әсәрини јазмышдыр. Әсәрин әввәлки 13 китабы итиб-батмыш, галан 18 китабы исә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Һәмин китабларда Рома тарихинин 353 - 378-чи илләрдәки һадисәләрини гәләмә алмышдыр.

Өз әсринин сонунда Аммиан белә јазыр: "Мән вә'д етмишдим ки, әсәримдә һәгигәти тәсвир едәчәјәм вә елә зәнн едирәм ки, һеч јердә биләрәкдән бу вә'дими унудуб јалан јазмадым". Биз дә јери кәлмишкән гејд едәк ки, јох бөјүк тарихчи, ахыра гәдәр објектив ола билмәдиниз, сизин һунлар һаггында вердијиниз мә'луматлар һәгигәтдән чох узагдыр.

Аммиан әсәрини јазанда һунлар гәрбә доғру јүрүшләринин һәлә илк мәрһәләсиндә идиләр. Онлар Рома империјасына вә онун әјаләтләри үзәринә туфан кими кәлирдиләр. Мәһз буна көрә чылғын Рома тәәссүбкеши олан Аммиан Марселлин онлары мәдәнијјәтдән узаг, вәһши, јыртычы халг кими тәсвир едир.

Аммиан Амид шәһәринин фарслар тәрәфиндән мүһасирәјә алынмасы вә чох севдији император Јулианын јараланыб өлмәси кими ики тарихи һадисәни хүсусилә чох чанлы, бәдии тәсвир едир.

Аммиан һәм һәрбчиләрин, һәм дә императорларын һәјатыны, үмумијјәтлә ромалылары бүтүн әлванлығы илә гәләмә алмышдыр.

Аммианын әсәринин гијмәтли чәһәти онун гүруб едән империјаны идарә едәнләрин мә'нәви дүшүклүјүнү, вахтилә бүтүн дүнја үчүн әхлаг, дүзлүк, әдаләт, дөзүм вә чәсурлуг рәмзи олан ромалыларын нечә сатгынлар, тамаһкарлар вә рәһмсизләрә чеврилмәсини бөјүк усталыгла тәсвир етмәсидир.

Аммиан Марцеллин, История. т1-3 Киев, 1906 - 1908.

АППИАН (200 - 274)

Гәдим Рома тарихчиси. Мисирин Искәндәријјә шәһәриндә доғулмуш, бир сыра јүксәк вәзифәләрдә чалышдыгдан сонра бир мүддәт вәкил ишләмишдир. Сонралар досту Фронтонун көмәји илә император прокурору тә'јин олунмушдур. Бу да сөзсүз ки, онун сијаси бахышлары илә бағлы иди. Аппиан гаты империја вә монархија тәрәфдары олмушдур.

Онун 24 китабдан ибарәт "Рома тарихи" адлы әсәринин тәхминән јарысы галмышдыр. Бунлар VI - VIII, XII - XVI китаблар вә бир нечә фрагментдән ибарәтдир. Әсәрин бизә кәлиб чатмыш һиссәләринин мәзмунуна ујғун олараг она "Вәтәндаш мүһарибәси" адыны вермишләр.

Аппианын һадисәләри әһатәли вә аналитик тәсвир етмә бачарығына көрә тарихчиләр арасында бөјүк нүфузу вар. О, дахили чәкишмәләрин вә вәтәндаш мүһарибәләринин тәсвирини онларын башлајанларын ады илә - мәсәлән, "Мари вә Сулла", "Помпеј вә Сезар", "Антони вә Октавиан" адлы башлыглара бөлмүш вә нәтичәдә бир нөв нәһәнкләрин һакимијјәт уғрунда мүбаризәсинин тарихи мәнзәрәси мејдана кәлмишдир.

Әсәрин икинчи китабынын 149 - 154-чү фәсилләриндә Аппиан Македонијалы Искәндәрлә Јули Сезарын мүгајисәли характеристкасыны верир. Онларын бир-биринә һәм доғулушларында, һәм дә өлүмләриндә охшар чәһәтләри вә һәр икисинин бир сыра хәбәрдарлыглара бахмајараг санки талеләринин һөкмү илә нечә өлүмә доғру кетдикләрини чох ајдын тәсвир едир. Аппианын даһа ики шәхсијјәтә вердији гијмәт дә мараглыдыр. Онларын бири үсјанчы гулларын башчысы Спартак, о бири исә мәшһур сәркәрдә Помпејдир. Ән'әнәнин әксинә олараг Аппиан онларын биринчисинә јүксәк гијмәт, икинчисинә исә өлдүрүчү характеристика вериб, ону дәјәрсиз вә мискин бир шәхс һесаб едир.

Аппиан, Гражданские войны. М. 1935.

АРРИАН ФЛАВИ (95 - 175)

Гәдим јунан тарихчиси, кичик Асијанын Никомедија шәһәриндә доғулуб. Мүкәммәл тәһсил алыб, латын дилини дә өјрәнмишдир. Јунан мүәллифләриндән ән чох Ксенофонту хошламыш, фәлсәфә үзрә исә Епиктетдән дәрс алмышдыр. Сонралар һәрб сәнәтини дә јахшы өјрәнмишдир. Илк әсәри "Гара дәниз саһилләринә сәјаһәт" адланыр. "Гырмызы дәниз саһилләринә сәјаһәт" адлы икинчи әсәриндә исә һәмин дәниз саһилләриндәки лиманлары тәсвир едир.

Рома даирәләриндә јүксәк савадлы шәхсијјәт кими танынан Флави Арриан 116-чы илдә һәтта сенатор сечилиб. 121 - 124-чү илләрдә исә император Һадриан консул рүтбәси вериб, ону сијаси вәзијјәти кәркин олан Каппадокијаја вали көндәрмишдир. Орада оларкән Арриан кичик бир парчасы бизә кәлиб чатан. "Аланларын тарихи" адлы әсәрини јазмышдыр. Бу парчаларда әсасән Јунан вә Рома һәрби тактикасы мүгајисә едилир.

Нәһајәт, Флави Арриан "Искәндәрин јүрүшү" адлы шаһ әсәрини јазыр. Бундан сонра даһа бир нечә әсәр јаратса да онларын һамысы итиб-батмыш вә ја сәвијјәчә "Искәндәрин јүрүшү"нә чата билмәмишдир.Мә'лумдур ки, Македонијалы Искәндәрин јүрүшләри, фәтһләри һагғында Флави Арриана гәдәр сајсыз-һесабсыз әсәрләр јазылыб. Бунларын да әксәријјәти Искәндәрин јүрүшләриндә иштирак едән ики тарихчинин - Аристобул вә Птолемејин күндәликләринә вә башга сәнәдли материаллара әсасланыр. Һәмин мәнбәләр дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмадығындан, Куртси Руф, Сичилијалы Диодор вә Плутархын китаблары илә бирликдә Аррианын әсәри дә бу бөјүк јүрүш һагғында чох гијмәт-

ли јадикардыр. Амма онун әсәри өз бәдиилијинә, бүтөвлүјүнә вә мә'луматларынын зәнкинлијинә көрә бәлкә дә адларыны чәкдијимиз тарихчиләрин әсәрләринин һамысындан үстүндүр. Әсәрин орижинал көзәлликләриндән бири дә Искәндәрин орадакы ағыл, зәка вә мәнтиглә долу чыхышлары вә нитгләридир.

Арриан ејни заманда Искәндәрин нөгсан вә ја ејбләрини дә гејд етмәкдән чәкинмир. Искәндәрин тез һирсләниб өзүндән чыхмасы, өзү һаггында тә'рифләр, (буна лајиг олса да) мәмнунлугла динләмәси онун чатышмазлыглары иди. Әсәрин сонунда Арриан өз гәһрәманларынын бүтүн нөгсанларына онун кәнчлији вә уғурларынын чохлуғу илә һагг газандырыр.

Әсәрин Мидија Атропатенасыа аид сәһифәләри бизим үчүн гызыл гијмәтиндәдир. Бурада вәтәнимиз һаггында чохлу парлаг мә'луматлар вар.

Арриан Флавий. Поход Александра,
Л. 1962.

ВАРРОН МАРК ТЕРЕНСИ (е.ә. 116 - 27)

Рома тарихчиси, Реате шәһәриндә зәнкин бир аиләдә доғулмушдур. Бүтүн задәкан ушаглары кими тәһсилини баша вурмаг үчүн Афинаја кәлмишдир. Сонра Ромаја көчүб бурада Марк Тулли Сисерон, онун гардашы Квинт Сисерон вә Тит Помпени Аттиклә достлашыб дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирмишдир.

Бундан сонра сијаси фәалијјәтә гошулмуш, анчаг бир мүддәтдән сонра бу јолун сәмәрәсизлијини һисс едиб өзүнү елм вә әдәбијјата һәср етмәји гәрара алмышдыр.

Варрон узун өмүр әрзиндә нә аз, нә чох, 600-ә гәдәр китаб јазмышдыр. Индики нәшрлә бу 100 чилддән артыг едәр. Варрон үчүн мөвзу мәһдудијјәти јохдур. О, һәм халгларын, һәм шәһәрләрин, һәм елм саһәләринин, һәм кәнд тәсәррүфатынын, һәм дә латын дилинин тарихини јазыб. 70 чилдлик ән фундаментал әсәри "Инсан әмәлләринин вә итаәт гајдаларынын кечмишиндән" адланыр. Бурада о, Италијанын мифик тарихиндән өз дөврүнә кими һадисәләри хроноложи гајдада тәсвир едир. Ејни заманда мәнбәләрин, әсатирләрин вә бүтләрин тарихини дә гәләмә алмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Рома тарихинин е. ә. 753-чү илдән башламасы фикрини илк дәфә Варрон ирәли сүрмүш вә һәмин тарих индијә гәдәр гүввәдә галыб.

Варронун јарадычылығыны хүсусилә Сисерон јүксәк гијмәтләндириб трактатларын бириндә она мүрачиәтлә јазмышдыр: "Сәнин әсәрләрин әввәл ахыр биз кимик вә һарадајыг биләк дејә сонра өз шәһәриндә јад кими олан вә әчнәбиләр кими азыб кәзән адамларын әлләриндән тутуб евә кәтирди ".

Варрон "Рома халгынын тарихи" вә "Рома халгынын һәјаты" адлы китабларын да мүәллифидир. Мүасирләринин чох бөјүк гијмәт вердији бу әсәрләрин демәк олар ки, һамысы мәһв олмушдур. Јалныз һәмин әсәрләр һаггында мә'луматлар вә онлардан фрагментләр сонракы тарихчиләрин јазыларында кәлиб бизә чатмышдыр.

Варрон Теренций, Сельское хозяйство, М. - Л. 1960.

ВИКТОР АВРЕЛИ

(IV əср)

Рома тарихчиси. Карфакендə торпаг саһибкары аилəсиндə доғулуб, кəнчлијиндə император Јулианын ордусунда хидмəт етмишдир. Јулиан өз рəгиби Констансијаја галиб кəлəндəн сонра Аврели вали тə'јин олунмушдур. Император Феодоси исə ону јүксəк гијмəтлəндирəрəк 389-чу илдə Рома шəһəринин префектору тə'јин етмишдир. Ону јахшы танıјан мəшһур тарихчи Аммиан Марселлин јазыр ки, ағыллы дүшүнчə тəрзинə көрə Аврели илə мүбаһисə етмəк хош иди.

Аврели Викторун əсəрлəриндəн əн мəшһуру "Сезарлар һаггында" трактатыдыр. Бу əсəрдə о, император Октавиан Августдан Јулиана гəдəр 89 императорун гыса биографијасыны гəлəмə алмышдыр. Адəти үзрə һөкмдарларын гыса характеристкасыны вериб, илк нөвбəдə онларын əхлаги кејфијјəтлəрини нəзəрə чатдырыр. О, бир нечə сəтирлə императорларын заһири тəсвирлəрини дə унутмур.

Бүтүн биографијалардан көрүнүр ки, тарихчи гаты Рома тəрəфдарыдыр. О, империјаны мөһкəмлəндирəн сезарлара чох-чох сəтирлəр һəср едиб, онлар һаггында тə'рифли епитетлəр ишлəдир. Амма əн чох рəғбəтлə тəсвир етдији Септими Севердир ки, бурада да тəəччүблү һеч нə јохдур. Белə ки, император Север дə Аврели Виктор кими Шимали Африкалы иди.

Аврелинин əсəрлəриндə мүəјјəн мө'чүзəлəрə вə тəбиəт əламəтлəринə инам чох јердə өзүнү көстəрир. Амма гəрибəдир ки, дини тə'сир, хүсусилə христианлығын əламəтлəри гəтијјəн һисс олунмур. Бу да јүксəк империја даирəлəриндə һəлə көһнə дини əн'əнəлəрин мөһкəм олдуғуну көстəрир.

Аврелинин башга əсəрлəри дə вар. Онлардан "Императорларын һəјат вə əхлагындан нүмунəлəр" вə "Рома тарихи"ни гејд етмəк олар.

Аврелий Виктор, Римская история,
ВДИ, 1963 N-4, 1964 N-1-2

ДИОДОР (е. ә. 90 - 21)

Гәдим Рома тарихчиси. Сичилијанын Агирион шәһәриндә доғулмушдур. Кәнч јашында Ромаја көчән Диодор 40 китабдан ибарәт "Тарихи китабхана" әсәрини дә бурада јазмышдыр. Әсәрин илк чилдләри Мисир, Месопотамија, Мидија, Иран вә Һиндистан тарихинә һәср олунмушдур. Бу чилдләрдә һадисәләр үмуми характер дашыса да, онларда башга мүәллифләрин әсәрләриндә олмајан марағлы фактлара да раст кәлмәк олар. Әсәрин беш китабы бүтөв шәкилдә кәлиб бизә чатмыш, IX - X китаблардан фрагментләр, XI - XX китаблары бүтөв, XX - XC китабларындан исә бөјүк, кичик һиссәләр галмышдыр.

Диодор әсатир дөврләриндән өз заманына гәдәр, демәк олар ки, Аралыг дәнизи һөвзәсиндә јашајан бүтүн халгларын тарихини гәләмә алмаға чалышмышдыр. Буна көрә дә онун әсәриндә әсатирлә тарихи һадисәләр чах заман гәрибә шәкилдә бир-биринә говушмушдур.

Диодор Јунаныстанын, вәтәни Сичилијанын вә нәһајәт Романын тарихини дә гәләмә алмышдыр. Енејин Италијаја кәлишиндән башлајараг һадисәләри ардычыл дејил, ајры - ајры, бир нөв кичик новеллалар шәклиндә тәсвир етмишдир.

Тројалыларын Латанумда мәскән салмалары, Романын әсасыны гојулмасы, Ромулун өлүмүнү, Нума Попилинин һакимијјәти, Тарквининин һакимијјәти әлә алмасы, Секст Тарквининин чинајәти вә Брутун чыхышы вә беләчә ардычыллыгла һадисәләр тәсвир олунур.

Диодор һадисәләрә гијмәт вермәк, онлары тәһлил етмәк имканына малик олмадығындан өз мәнбәләриндән бирбаша истифадә јолујла кедир. О, бу мәнбәләрин адыны чәкир. Һәмин мәнбәләр исә бизә кәлиб чатмадығындан мүәллифләрин адлары јалныз Диодорун әсәриндә јадикар галмышдыр. Бунунла белә Диодор Романын тарихи һадисәләрини башга тарихчиләрдән фәргли шәкилдә тәсвир етдијиндән онун әсәри мүһүм әһәмијјәт дашыјыр.

Диодор Сицилийский, Историческая библиотека, ч 1-6, СПб 1774 - 75.

ДИОН КАССИ (155 - 235)

Рома тарихчиси. Һәјаты һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. "Рома тарихи" адлы әсәри III әсрин 10-20-чи илләриндә јазылыб. 80 китабдан ибарәт бу бөјүк әсәрин јалныз мүәјјән һиссәләри бизә кәлиб чатмышдыр. Әсәрин Јули Сезарын фәалијјәтинин сон илләри вә II триумвират дөврүнү әһатә едән 35 - 36-чы китаблары бүтөв галмышдыр. Дион факт вә хроникалары чох дәгигликлә тәсвир едиб, һадисәләрин дахили әлагәсини көстәрмәјә, һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирмәјә чалышмышдыр.

О, мәһв олан республиканын сон күнләринин һадисәләрини өзүндән әввәлки тарихчиләрин шаһидлији илә тәгдим едир.

Сијаси һадисәләр вә мүһарибә сәһнәләри Дион Кассинин стихијасыдыр. Помпејин Митридатла, Сезарын Галлијадакы мүһарибәләри вә с. буна көзәл мисалдыр. Бунунла белә о, һадисәләрин әввәлчәдән көрүнән әламәтләринә инанмаг, мистика вә башга елементләрә көрә бәнзәмәк истәдији Фукидиддән даһа чох Һеродота охшајыр. Өз дөврүнүн һадисәләринин тәсвиринә кәлдикдә исә Дион Кассинин мә'луматлары чох гијмәтли мәнбәләрдир. Бу мә'луматлары о, һәрби вә мүлки хидмәтләрдә чалышдығы вахт өзүнүн сијаси тәчрүбәси, бир чох императорларла шәхси әлагәси, китабхана вә архивләрә јахындан бәләд олмасы нәтичәсиндә әлдә етмишдир.

Дион Кассини Фукидидә охшадан бир чәһәт варса, о да онун өз бөјүк сәләфи кими гәһрәманларынын нитгләрини гәләмә алмасыдыр.

Хүсусилә Октавиан Август вә онун јахын көмәкчиси Меценатын нитгләри чох мараглыдыр. Амма бурасы да вар ки, тәдгигатчылар бу нитгләрин һәмин адамлара мәхсус олдуғуна шүбһә едирләр.

Дион Кассинин белә бир мараглы фикри дә вар ки, дөвләтин мөһкәмләнмәси наминә һөкмән јени бир дин вә ја динә бәнзәр идеолокија јаратмаг лазымдыр.

Дион ејни заманда әсәринин 46-чы китабында Везуви вулканынын пүскүрмәсинин тәсвирини дә унутмамышдыр. Онун әсәриндә Гафгаз Албанијасы һаггында да гијмәти мә'луматлар вар.

Дион Кассий, Римская история (поздная Римская проза) М. 1961

ИОСИФ ФЛАВИ (37 - 100)

Миллијјәтчә jәһуди олан Гәдим Рома тарихчиси. Гәдим Исраилин пајтахты Гүдсдә (Јерусәлимдә) варлы вә нүфузлу каһин аиләсиндә анадан олмушдур. Јахшы тәһсил алыб ичтимаи фәалијјәтә башламышдыр. Аз сонра Ромаја көндәрилән нүмајәндәләр арасында император Нерона тәгдим олунур. Ромада кәнч Иосиф антик мәдәнијјәтлә таныш олуб, онун пәрәстишкарына чеврилир. Лакин вәтәни Иудејада Рома әсарәти әлејһинә башланан үсјанла әлагәдар кери гајыдыр. Рома лекионларынын һүчума кечдијини көрүб онларын гүдрәтинә јахшы бәләд олан Иосиф биләрәкдән әсир дүшүр. Ромалылар тәрчүмәчи вә мәсләһәтчи кими ондан истифадә едирләр. Онун бу сәдагәтли хидмәти әвәзиндә Рома ордусунун башчысы Веспасиан Флави она азадлыг вериб Рома вәтәндашлығы илә бәрабәр ән'әнәјә ујғун олараг өз адыны да бәхш едир.

Беләликлә, Иосифин адына Флави сөзү дә әлавә олунур. Иосиф Веспасианын аиләси илә јахынлыг едиб, хүсусилә оғланлары илә дост олур. Мүһарибә баша чатандан сонра онларла биркә Ромаја кәлиб сарајда јашамаға башлајыр. Тәбии ки, буну көрән һәмвәтәнләри она сатгын кими бахырлар. Һәтта онлардан Јуст адлы бириси Иуда мүһарибәси һаггында әсәр јазыб Иосифи сатгынлыгда күнаһландырыр. Веспасиан буну билиб пәрт олмуш Иосифә мәсләһәт көрүр ки, о да ејни әсәр јазыб һәмјерлисинә чаваб версин. Беләликлә, ерадан әввәл 79-чу илдә Иосиф Флавинин мәшһур "Иудеја Мүһарибәси" әсәри мејдана кәлир.

Мүәллиф әсәрдә бүтүн гүввәси илә өзүнә һагг газандырмаға чалышыр, амма ејни заманда бу мәшһур мүһарибәнин чанлы тәсвирини верир. Хүсусилә, Рома ордусунун гурулушу, низам-интизамы, дөјүш гајдалары, силаһлары вә дүшәркәләринин тәсвири

мисилсиздир. Еіни заманда о, кичик бир халгын нәһәнк бир империја илә өз азадлығы уғрунда өлүм-дирим вә гәһрәманлыг мүбаризәсинин кәркин вә драматик сәһнәләрини јарадыр. Әсәр Веспасианын бөјүк оғлу Тит Флавинин Гүдсү фәтһ етмәсинин парлаг тәсвири илә битир.

Иосиф Флавинин "Иудејанын кечмишиндән" адлы икинчи бир фундаментал әсәри дә вар. Бурада о, вәтәнини вә гоншу өлкәләрин тарихини гәләмә алмышдыр. Әсәрдә мәшһур сәрсәри император Калигуланын өлдүрүлмәси сәһнәси дә гәләмә алынмышдыр. Һәр ики әсәр рус дилиндә нәшр олунмушдур.

Иосиф Флавий, Иудейская война,
СПб. 1900

ЈУЛИ СЕЗАР

(е. ә. 100 - 44)

Сезар јохсуллашмыш гәдим патриси аиләсиндә доғулмушдур. Рәвајәтә көрә о, әслән кичик Асијалы, даһа доғрусу тројалылары нәслиндән иди.

Онун сијаси фәалијјәтә башладығы дөвр Мари вә Сулланын мүбаризәси дөврүнә тәсадүф етмишдир. Мари илә гоһум олан Сезар бу гоһумлугдан имтина етмәк тәклифини рәдд етмишди. Ону лабүд өлүмүн пәнчәсиндән јалныз нүфузлу достлары хилас етди вә Сезар Романы тәрк етмәјә мәчбур олду. Јолда дәниз гулдурларына әсир дүшдү. Амма пул вериб азад олду вә гајыдыб һәмин гулдурлары пәрән-пәрән салыб һамысыны дәниздә батырды.

Сулладан сонра Сезар Ромаја гајыдыб јенидән чошғун фәалијјәтә башлајыр. Халгын рәгабәтини газанмаг үчүн бөјүк зијафәтләр тәшкил едиб тәнтәнәли ојун вә тамашалар дүзәлдир. Мүхтәлиф вәзифәләрә сечилиб, нәһајәт 62-чи илдә Испанија валиси тә'јин олунур. 59-чу илдә Ромада ән бөјүк вәзифә сајылан консул сечилир. Красс вә Помпејлә бәрабәр I триумвират тә'јин олунур.

54-чү илдә Галлијада мүһарибәләрдә консул рүтбәсини дашымагла баш командан кими рамолунмаз керман халгларыны вә тајфаларыны итаәт алтына алыр. Һәтта ики дәфә Британија адаларына кедиб, ораны да Рома империјасына гатыр.

Красс өлдүрүлдүкдән сонра триумвират дағылыр, дүнәнки достлар - Помпеј вә Сезар дүшмәнә чеврилирләр.

49-чу илин јанварында Сезар она садиг олан лекионларла Рубикон чајыны кечиб Италија торпағына гәдәм басыр. Ромадан бир гәдәр аралы Фарсал адланан јердә гәдим дөврүн бу ики мәшһур сәркәрдәси гаршылашыр.Сезарын дәстәләри гәфилдән кери чәкилиб Помпејин гошунларына әсас лекионлары илә үз-үзә кәлмәк имканы верир. Буну көзләмәјән Помпејин сүвариләри Сеза-

рын сечмә лекионлары тәрәфиндән дармадағын едилир.Помпеј дүшәркәни тәрк едиб Мисирә гачыр.

Бу гәләбәдән сонра Сезар Романын јеканә һакими олур вә дүнја һәрб тарихинә јени бир сәһифә - еһтијат гүввә һесабына дојүшүн талејини һәлл етмәк тактикасы мејдана чыхыр.

Мисирә гачан Помпеј орада өлдүрүлүр.

Кичик гошунла Мисирә кәлән Сезар бурада кечә икән гәфил һүчумла растлашса да, өз һәрби дүһасынын гүдрәтијлә тәһлүкәләрдән гуртулур.

Сонра Искәндәријјә дөјүшүндә галиб кәлиб Мисири Рома империјасына гатыр. Кәнч шаһзадә VII Клеопатра илә евләнир вә бир нечә ајдан сонра Мисирдән чыхыб Боспор чары Фарнак үзәриндә гәләбә чалыр.

Даһа сонра исә Тапсе шәһәриндә Помпејин оғлу Секст Помпејин вә Катонун башчылығы алтында топлашмыш чохлу гошунлара галиб кәлиб нәһајәт Ромаја гајыдыр. Бурада онун шәнинә кечирилән триумфда иштирак едиб Мунд адланан јердә Помпејин башга бир оғлуна галиб кәлир вә нечә илләрдән бәри узанан вәтәндаш мүһарибәсинә сон гојулур.

Һәлә Фарнак гәләбәсиндән сонра довләт гуручулуғу илә мәшғул олуб бир сыра ислаһатлар һәјата кечирир.

Сенат она, варисләринә кечмәк һүгуги илә "император" титулуну бәхш едиб әлавә олараг "Вәтәнин атасы" дәрәчәсини верир.

Елә бу заман да, империјада гајда-ганун, әдаләт вә фираванлыг башлајаркән Брут вә Касси башда олмагла бир дәстә кечмиш тәрәфдарлары олан республикачылар она гаршы суи-гәсд тәшкил едирләр.

Сенатын топлашдығы март идасы күнләриндә - 15 март 44-чү илдә бу суи-гәсд гәддарчасына һәјата кечирилир. Дүнја тарихинин даһа бир гызыл сәһифәси чеврилир. Она 23 хәнчәр зәрбәси вурулур вә императорун - Et tu Brute? - (Брут сән дә?), созләри онун сон кәламы олур. Сезар бу јаралардан елә орада вәфат едир.

Өлүм хәбәри бүтүн шәһәрә јајылыр вә халг һәјачана кәлир. Онун гәтлиндә иштирак едәнләрин демәк олар ки, һамысы ја елә о вахт, ја да сонралар өлдүрүлүр.

Вәсијјәтнамәси ачыларкән мә'лум олур ки, о, Клеопатрадан олан кичик оғлу Сезариону дејил, бачысы нәвәси Октавианы өзүнә варис тә'јин едибмиш.

Сезар чәтин шәраитдә 10 ил әрзиндә Галлијада керманларла

саjсыз дөјүшләрдә чалдығы гәләбәләрлә бу азадлыгсевәр халгы Ромаја итаәт етмәјә мәчбур етмишди. О, бу јүрүшләр вә дөјүшләр заманы даим гејд дәфтәрини јанында көздирәр вә нәтичәдә бу дәфтәрдәки јазыларла да Дүнја һәрби мемуар әдәбијјатына ән нарлаг бир әдәби-һәрби-сијаси әсәр бәхш олунур.

Көзәллијинә, тәмкин вә әзәмәтинә әсасланыб мүтәхәссис вә тарихчиләр әсәрин үслубуну "император үслубу" адландырмышлар. Орасыны да гејд едәк ки, әсәр III шәхсин дилиндән нәгл олунур. Чох-чох илләр габаг китабы илк дәфә ачыб охујанда "Сезар belə деди", "Сезар белә әмр еләди" кими ифадәләрини көрүб елә зәнн етмишдим ки, мәни алдадыблар. Сезарын өз әсәрини дејил, онун һагтында јазылмыш әсәри мәнә сатмышлар. Амма сонра баша дүшдүм ки, иш нә јердәдир.

Сезарын "Гејдләр" башлығы алтында топланмыш әсәрләри онун керманлар һагтында вә Галл мүһарибәләри, вәтәндаш мүһарибәси, Искәндәријјә вә Африка мүһарибәләриндән бәһс едир. Һәр чүмләдән һисс олунур ки, мүәллиф һәрб сәнәтинин бөјүк устасыдыр. О, нәинки тактики инчәликләри, еjни заманда дөјүш мөвгеләрини, һәрби топонимләри кениш тәфсилаты илә тәсвир едир.

Сезарын һәрби мемуарлары нәинки тарихчиләр үчүн әвәзсиз мәнбә, еjни заманда мисилсиз тарихи әсәр - бир нов бәдии роман тә'сири бағышлајыр.

Бу әсәр хүсусилә, керман тајфалары, онларын һәјат вә дөјүш тәрзи, сәркәрдә вә һәрби тактикалары һагтында јеканә мәнбә сајылыр, бу мөвзуда кәләчәкдә дә јазылан јүзләрлә әсәрләр үчүн әсас ме'јар олмушдур.

Доғрудан да, Сезар бир шәхсијјәт кими гејри-ади бир һадисә иди вә онун һәр һәрәкәти, сөзү тарих вә инсанлар үчүн нүмунә вә өрнәкди.

Сезар дөјүшчүләринин ону Аллаһ гәдәр севдијини билдирди, буна бахмајараг о, дөјүшчүләрин јүрүшләр заманы онун һагтында охудуглары зарафатјана тәнгиди маһныларыны да күлүмсәмәклә гаршылајырды.

Записки Юлий Цезаря,
М. 1962.

КСЕНОФОНТ (е. ә. 430 - 360)

Гәдим јунан тарихчиси. Афинада зәнкин вә адлы-санлы аиләдә доғулмуш, јахшы тәһсил алмышдыр. Платонла бирликдә Сократын ән јахын шакирдләриндән бири вә Фукидиддән фәргли олараг Спарта аристократик дөвләтинин тәрәфдары олмушдур. Буна көрә дә о, тәбии ки, Афина-Спарта мүһарибәси заманы Прексонун дә'вәти илә он мин јунан әскәрилә Кичик Кирә гошулуб Иран јүрүшүндә иштирак етмишдир. Кир гардашы II Артаксерксилә тахт-тач уғрунда мүбаризә апарырды. Амма Кунакс јахынлығындакы еlә илк дөјүшдә Кир өлдүрүлдүјүндән он минлик јунан гошуну кери гајытмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Ордунун сечилмиш сәркәрдәләр ичиндә Ксенофонт да варды. Онлар чәтин јолларла дүшмән гәбиләләр ичиндән горху вә тәһлүкәләрдән кечә-кечә, узун әзаблардан сонра нәһајәт кәлиб Гара дәниз саһилинә чатырлар.

Ксенофонт Спарта ордусунда хидмәтә башлајыр. Буну ешидән афиналылар ону сатгын адландырыб өмүрлүк сүркүн едирләр. О, Спарта сәркәрдәси Агесилајын көмәкчиси олур. Агесилај күчлү, сәрт ирадәли, бир сәркәрдә иди. Ксенофонт 394-чү илдә онунла биркә доғма шәһәринә гаршы вурушда иштирак едир. Сүлһ бағланандан сонра һәрби хидмәтдән чыхыб тәзә алдығы маликанәдә тәсәррүфат вә јарадычылыгла мәшғул олур. Өмрүнүн ахырына јахын афиналылар онун күнаһындан кечирләр. Оғланлары Афина ордусунда вурушур вә Грилл адлы дөјүшдә һәлак олурлар.

Ксенофонтдан хејли әсәр јадикар галмышдыр. Бунлар мүәллимннә һәср олунмуш "Сократ һаггында хатирәләр" вә "Сократын апологијасы", "Зијафәт" вә "Евтикмә диалоглары", "Агесилајын биографијасы" "Киропедија" романы, Фукидид тарихинин давамы олан "Јунаныстан тарихи" вә нәһајәт, шаһ әсәри сајылан "Анабазис"дир.

Ксенофонтун Сократа һәср олунмуш әсәрләринә, әлбәттә, јалныз хатирәләр кими бахмаг олар. Платонун әсәрләриндә олан дәринлик, әзәмәт вә мә'на бунларда јохдур. "Киропедија" һаггында да ејни сөзләри демәк олар. "Јунаныстанын тарихи" мараглы вә кәркин әсәрдир. Ағыл вә мә'на илә зәнкиндир. Һәрби ишләрин маһир биличиси олан Ксенофонт Спарта дөвләтинин башында дуранлары јахындан таныјан адам иди. Буна көрә онун әсәриндә Спарта тәрәфдары олдуғу һәр сәһифәдә билинир. Амма онун әсәриндә тәкчә Фукидид дәринлији вә әзәмәти дејил, адичә тарихчи објективлији белә чатышмыр. Һәтта чох заман һадисәләри биләрәкдән тәһриф едир, хошладығы сәркәрдәләрин хидмәтләрини шишдириб, нөгсанларына көз јумур.

Ән мараглы әсәри әлбәттә "Анабазис"дир. Бу әсәр антик тарихшүнаслығынын көзәл нүмунәләриндән биридир. Белә ки, о, бәдии әсәр кими бирнәфәсә охунур. Ксенофонт горхулу, кечилмәз јерләрдән кечән јүрүш заманы бирчә кичик деталы да нәзәрдән гачырмыр. Ән дәһшәтли сәһнәләри белә ади һадисәләр кими сојугганлылыгла тәсвир едир. Онун нәзәриндә белә гејри ади сәфәр вә јүрүшләрдә достлуг ән бөјүк кејфијјәтдир. Хүсусилә, әскәр һәјатынын тәсвирләри чанлы вә јаддагаландыр. Әсәрдән бир чох гәдим гәбиләләр һаггында дәјәрли мә'луматлар әлдә етмәк олар.

Ксенофонт, Анабазис, М. 1960.

КУРСИ РУФ (I әср)

Јунан тарихчиси. Доғулдуғу вә өлдүјү ил мә'лум дејил. "Македонијалы Искәндәрин тарихи" әсәрини јени ераның I әсринин 40-чы илләриндә јазмышдыр. Курси Руфун дөврүндә Јунаныстан чохдан Рома империјасы дахилиндә иди. Амма јунан сивилизасијасындан көзләри гамашан ромалылар бүтүнлүклә еллин дүһаларынын чазибәси алтында идиләр. Буна көрә дә јунанлар, хүсусилә онун јарадычы адамларына һәр јердә бөјүк рәғбәт вә һөрмәт вар иди.

Курси Руфун 9 китабдан олан әсәринин әввәлки һиссәләри итиб-батмышдыр. Плутархдан фәргли олараг Руф Искәндәри идеализә етмир. Бөјүк сәркәрдәнин гејри-ади зәкасыны, гәһрәманлығыны, аличәнаблығыны көстәрмәклә бәрабәр онун һәм дә һәр кимдән шүбһәләнмәсини, гисасчылығыны да нәзәрдән гачырмыр.Руф, Македонијалы сәркәрдәнин јүрүш вә фәтһләрини ишғалчылыг, һәтта гулдурлуг һесаб едир. Онун зәнниничә, Искәндәр јалныз бәхтинин көмәјилә галиб кәлирди. Үмумијјәтлә, онун Искәндәри мүрәккәб вә зиддијјәтли шәхсдир.

Әсәр һәдсиз дәрәчәдә охунаглы, фактларла вә һадисәләрлә зәнкиндир. Алимләр вә тәдгигатчылар тәрәфиндән лајигинчә гијмәтләндирилмәсә дә охучулар арасында бөјүк шөһрәти вар. Јалныз кечән әсрдә рус дилиндә он дәфә нәшр олунмасы дедикләримизә сүбутдур. Әсәрдә Азәрбајчан һаггында, скиф түркләри һаггында да хејли марагды мә'луматлар вар. Орада скиф сөзү кими мисал кәтирилән "гардаш" сөзү скиф халгынын етимолокијасыны мүәјјән етмәкдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едә биләр.

Курсий Руф, История Александра Македонского, М-Л. 1960.

БӨЈҮК ПЛИНИ

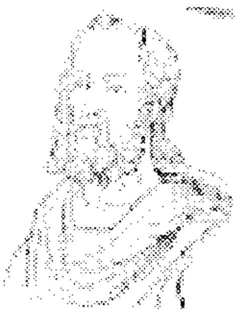

(23-79)

Рома енсиклопедисти. Галлијанын Коммум шәһәриндә дөвләтли аиләсиндә анадан олмуш, Ромада әсаслы тәһсил алмышдыр. 45-чи илдә Рома сувари бөлмәсиндә гуллуг едиб, император Веспасиан дөврүндә исә әјаләт прокурору олмушдур. Өмрүнүн сонларына јахын исә һәтта донанмада рәислик етмишдир. 79-чу илдә Везуви вулканы пүскүрәркән гајығыны ора јахын сүрдүјүндән лава алтында галыб һәлак олмушдур. Гоһуму кичик Плини онун өлүмүнү тәфәррүаты илә тәсвир етмишдир.

Дөврүнүн бүтүн елмләринә дәриндән бәләд олан Плини илк әсәрләрини һәрб ишләринә һәср етмишдир. "Ат үстүндә дротика атышмасы гајдасы", "Сәркәрдә Помпони Секунданын биографијасы", "Керманија мүһарибәләри һаггында", "Шүбһәли сөзләр", "Заманымын тарихи" кими марагла әсәрләрини јазмышдыр. Тәәссүф ки, бу әсәрләрин һеч бири дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамышдыр.

Амма әвәзиндә "Тәбиәтин тарихи" адлы 37 китабындан ибарәт нәһәнк әсәринин талеји угурлу олмушдур. Бу әсәр бир нөв антик енсиклопедијасыдыр. Плини бу әсәрини јазмамышдан әввәл материаллар топламаг үчүн 2000-ә гәдәр китабдан истифадә етмишдир. Плини өз әсас әсәрини јазмаг үчүн узун мүддәт материал топламыш, әсәри јазмаға башлајанда исә кәркин ишләјиб раһатлыг нә олдуғуну билмәмишдир. Кичик Плинуна јазыр ки, әмимин чох ити ағлы варды вә о саатларла бир јердә отуруб јазы-позу илә мәшғул ола билир, јухуда да ајыг олурду. Әсәрдә физика, астрономија вә чоғрафијаја, инсан, һејван вә битки аләминин тарихинә даир мә'луматлар вардыр. Лакин әсәрин бизим үчүн ән гијмәтли чәһәти онун антик инчәсәнәтә аид олан чилдләридир. Әсәрин мүәјјән мә'луматлары көһнәлиб әһәмијјәтини итирсә дә, мәһз инчәсәнәтә вә тарихә аид олан һиссәләри бу күн дә гијмәтлидир.

Плиний Секунт Старший, Естественная история
СПб. 1782

КИЧИК ПЛИНИ

(?)

Шимали Италијанын Комо шәһәриндә дөвләтли аиләсиндә анадан олмуш, јахшы тәһсил алмышдыр. Хүсусилә, јунан дилини вә әдәбијјатыны дәриндән өјрәнмиш, кәнч јашларында шеʼрләр, фачиәләр вә трактатлар јазмышдыр. Јеткинлик јашына чатанда дајысы, мәшһур алим вә јазычы Бөјүк Плининин һимајәсинә кечмишдир. Дајысынын Везуви вулканынын лавасы алтында һәлак олмасындан сонра Плини онун бөјүк мүлкләринин јеканә варисн кими Ромаја көчүб сәрбәст јарадычылыға башламыш, бир сыра дөвләт тапшырыгларыны јеринә јетириб, шәрг өлкәләриндә һәрби сәфәрләрдә олмушдур. Рома императорлары Веспасиан, Тит, Домисиан вә нәһајәт Трајанын хидмәтиндә олмушдур. Ән јахшы әсәрләрини сонунчуја һәср етмишдир. Јалныз Трајанын дөврүндә Кичик Плини бөјүк шөһрәт газаныб, сенатда бир чох мәһкәмәләрин һакими вә мүдафиәчиси олмушдур.

Дөврүмүзәдәк онун бир чох әсәри вә Трајана һәср етдији мәдһијјәтләри вә 247 мәктубу кәлиб чатмышдыр. Мәктублар Рома империјасында мүхтәлиф сәнәт вә вәзифә саһиби олан 96 мәшһур шәхсијјәтә үнванланмышдыр. Онларын 11-и исә мүасири, мәшһур тарихчи Корнели Таситә көндәрилмишдир. Мәктублар бәдии әсәр олмагла јанашы, һәм дә о дөврүн гијмәтли сәнәдләридир. Образлы вә парлаг дили, ајдын фикир, чанлы, ифадәли үслубу вә һәтта кәркин, драматик мәзмуну илә сечилән Плини мәктублары тәсадүфи дејил ки, антик дөврүн һәм әдәби, һәм дә тарихи сәнәдләри кими индијәдәк мүхтәлиф дилләрдә донә-донә нәшр олунмагдадыр. Кичик Плининин Трајана һәср етдији дикәр әсәри “Панекерик” јәʼни мәдһијјә адланыр. О, бу мәдһијјәсини Трајан тәрәфиндән консул тәʼјин едиләркән сенатда миннәтдарлыг нитги кими сөјләмишдир. Амма бу нитг жанр чәрчивәсини

кечиб мараглы сәнәт абидәсинә чеврилмишдир. Әслиндә бу, һөкмдарлыг һаггында трактатдыр. Әсәрин конкрет мәгсәд вә идејасы вар. О, Трајанын характеристикасы илә башлајыр. Тарихә чох әдаләтли вә аличәнаб бир һаким кими дахил олмуш бу императору Кичик Плини тәвазөкар вә доғручу бир шәхсијјәт кими тәгдим едир. Сонракы фәсилләрдә исә императорун ағыр һәјат јолу тәсвир олунур. Трајанын һеч вахт һакимијјәт һәрислијиндә олмадығы фикрини кениш шәрһ едән тарихчи онун бүтүн өмүр јолуну ишыгландырыр. Әслиндә исә тарихчи Трајанын симасында бир нөв идеал һөкмдар образы јарадыр. О, Трајанын бүтүн саһәләрдәки фәалијјәтинә, дахили вә харичи сијасәтинин бүтүн аспектләринә јүксәк гијмәт вериб, ону көјләрә галдырыр. О, императорун һәм дөвләт ишиндә, һәм аиләдә, һәм сенат мәһкәмәләриндә, һәм дә дүшмәнләр вә достлар ичиндә рәфтар вә мүнасибәтләрини кениш шәрһ едир вә һәр јердә онун садәлијинә, тәвазөкарлығына, сәмимилијинә вә мәрдлијинә даир мисаллар кәтирир.

Плиний Младший, Письма,
панегерик Траяну, М. 1985.

ПЛУТАРХ (46 - 127)

Гәдим јунан тарихчиси Плутарх тәгрибән 46-чы илдә Јунаныстанын Херонеја шәһәриндә анадан олмуш, 80 илдән артыг өмүр сүрмүшдүр. О, көзәл тәһсил алмыш, өзүнә гәдәрки, фәлсәфә вә тарих әсәрләринин һамысына дәриндән бәләд олмушдур. Сајсыз-һесабсыз әсәрләриндән јалныз бир гисми кәлиб бизә чатмыш вә ики бөлмәдә - "Мүгајисәли тәрчүмеји-һаллар" вә "Мә'нәви әсәрләр" башлығы алтында бүтүн дүнјада донә-донә нәшр олунуб вә олунур. Мәсәлә бурасындадыр ки, антик мүәллифләрин әсәрләринин һеч бири кечмишдә олдуғу кими бу күн дә Плутархын әсәрләри гәдәр севилмир. Јалныз Москвада сон илләрдә онун әсәрләри 20 дәфәдән артыг милјон нүсхәләрлә нәшр олунмушдур.

Антик дүнјанын елә проблеми олмамышдыр ки, Плутарх өз 210 әсәриндә онлара тохунмасын. Лакин севимли мөвзусу вә илһам мәнбәји гәдим Јунаныстанын вә Романын бөјүк шәхсијјәтләринин һәјаты вә әмәлләри иди. Тәкчә үч бөјүк чилддә топлашмыш "Мүгајисәли биографијалар" әсәриндә Иран шаһы Артаксеркс истисна олмагла 50 белә шәхсијјәтин һәјат салнамәси әкс олунмушдур. Бу 50 биографијанын ичиндә һәр охучунун өз севимли гәһрәманы, өз идеалы вар. Кими мәрд вә дөнмәз Ромул вә ја Нума Помпилини, кими фәдакар Камилл вә ја Кориоланы, кими дә өзүнү каһ ора, каһ бура вуран Мари вә ја Алкивиады сечир. Лакин бу гылынч вә зәка саһибләринин ичәрисиндә еләләри вар ки, биографијалары онларын, хүсусилә кечмишләрдә ушагдан бөјүјә кими, тәләбәдән президентә кими һамынын чибиндә кәзирди. Бунлар Македонијалы Искәндәр вә Јули Сезардыр. Бу ики мө'чүзә вә ја фөвгәлинсанын талејиндәки охшар чәһәтләр Плутарха истәр-истәмәз онлары јанашы гојмаға әсас вермишдир. Әкәр Искәндәр өзүлә даим Һомер гәһрәманы Ахиллин бүстүнү кәздирирдисә, Сезар да өзүлә һәр јана Искәндәрин ки-

чик һејкәлини апарыр, Искәндәр Ахиллә, Сезар да Искәндәрә бәнзәмәк истәјирди.

Плутархын дөврүндә онун вәтәни өз әввәлки әзәмәт вә көзәллијиндән мәһрум олмуш, һәтта Ромаја мәглуб олуб өз мүстәгиллијини дә итирмишди. Буна бахмајараг јунан мәдәнијјәтинә һөрмәт едән јени һакимләр еллинләрә мүәјјән күзәштә кедирдиләр.

Император Нерон Јунаныстана јенидән мүстәгиллик версә дә, Веспасиан бу гәрары ләғв етди. Буна бахмајараг ромалылар јунанлара бир сыра мүһүм дөвләт вәзифәләри тапшырырдылар. Плутарх да белә адамлардан бири иди.

Гәдим тарихчиләрин һеч бири Плутарх гәдәр көзәл, бәдии вә емосионал, сјни заманда фәлсәфи вә мифоложи бәзәкләрлә зәнкин бир дилдә јазыб-јарада билмәмишдир.

Һәләлик бу биографијалардан јалныз бири - "Искәндәр" әсәри Азәрбајчан дилиндә нәшр едилмишдир.

Плутарх, Сравнительные биографии в 3-х т. 1961.

ПОЛИБИ (е. ә. 202 - 121)

Гәдим јунан тарихчиси вә мүтәфәккири. Антик тарихчилијин парлаг улдузларындан бири. Романылар тәрәфиндән 16 ил киров сахланмыш Полиби өз бачарыг вә габилијјәти сајәсиндә дөвләт хадими вә сәркәрдә сәвијјәсинә галха билминдир. О. Сенпонла биркә Африка саһилләриндә һәрби сәфәрләрдә олмуш, Карфакенин сүгутуну тезләшдирмишдир. Вәтәни Јунаныстанла Рома арасындакы мүһарибәдә Коринф мәглубијјәтиндән сонра һәмвәтәнләринә һәр чүр көмәк көстәрмәјә чалышмышдыр. Буна бахмајараг Рома әзәмәтинин гызгын тәрәфдары олмуш Полиби 40 чилдлик "Үмуми тарих" әсәриндә Романын дүнја һокмранлыгына сөј көстәрмәсини әсасландырмага чалышмышдыр. Чәми 50-60 иллик доврүн һадисәләрини букүнкү нәшрлә 20 чилдлик епопејада әкс етдирмәк, әлбәттә гејри-ади мә'нәви гүдрәт әламәтидир. Мүасир доврүн һансы тарихчиси белә бир иши јеринә јетирә биләр? Тәәссүф ки, әсәрин јалныз әввәлки 5 чилди, 6-18 чилдләринин хејли һиссәси вә галан чилдләрдән исә јалныз фрагментләр галмышдыр. Бир чох сијаси һадисәләрдә вә мүһарибәләрдә билавасигә иштиракы, дөвләт архивиндән кениш истифадә етмәси Полибинин әсәринә əвəзсиз кејфијјәтләр бәхш етмишдир.

Фукидид кими онунчун да һәгигәти үзә чыхармаг, һадисәләри олдугу кими тәсвир етмәк башлыча ме'јар олмушдур. Онун әсәриндә Аралыг дәнизи өлкәләринин тарихи Романын дөвләт гурулушу вә ордусунун тәркиби, Јунаныстанын сијаси инкишафы, Рома-Карфакен вә Рома-Јунаныстан мүһарибәләринин кедиши тәсвир олунмушдур. Анчаг бу китабларын мүһүм һиссәләри итибатдыгындан һадисәләри ардычыллыгла изләмәк гејри-мүмкүндүр. Полибинин бир тарихчи кими бөјүклүјү ондадыр ки, о һа-

дисәләрин јалныз хроноложи тәсвирини вермәклә јанашы онларын мәнтиги әлагәләрини вә сәбәбләрини дә ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Бу мә'нада о, Антик дүнјанын ән прагматик тарихчисидир. О да Аристотел кими һәр һансы дөвләт һакимијјәтинин үч формасы олмасы фикрини ирәли сүрүр: монархијалы, аристократијалы, вә нәһајәт демократијалы дөвләт. Һәр һансы дөвләтдә бу үч чәһәт бирләшәрсә Полибинин фикринчә, о ән әдаләтли вә фајдалы дөвләт сајыла биләр.

Мүасирләри вә сонра кәлән тарихчиләр Полибинин әсәринә чох јүксәк гијмәт вермишләр. Посидони исә онун әсәринин давамыны јазмышдыр.

Полибий, Всеобщая история, т. 1-3, М. 1890-1895.

ПОСИДОНИ (е.ә. 135-51)

Гәдим Јунан тарихчиси. Суријанын Анамеја шәһәриндә доғулуб. Кәнчлијиндә мүкәммәл фәлсәфә тәһсили алмыш, сонра исә сәјаһәтә чыхыб Италија, Мисир, Шимали Африка, Испанија, Галлија кими өлкәләри кәзмишдир. Һәмин өлкәләрин сијаси вә мәдәни һәјаты илә таныш оландан сонра вәтәнинә гајыдыб Родос адасында стоисизм фәлсәфи мәктәбинә рәһбәрлик етмишдир. Е. ә. 86-чы илдә дипломатик һеј'әтлә Ромаја кәлиб бурада даими мәскән салмыш, Сисерон, Помпеј вә Романын јүксәк даирәләринин дикәр нүмајәндәләријлә достлуг әлагәләри јаратмышдыр.

Фәлсәфи бахышлары скептисиз характери дашымыш, каһ Платона, каһ да Аристотелә мејл етмишдир. Дөврүнүн һәртәрәфли билијә малик адамларындан бири кими бөјүк ирс гојуб кетмишдир. О чүмләдән 52 китабдан ибарәт олан "Тарих" әсәрини јазмышдыр. О, Полибинин "Тарих"ини давам етдириб 145-чи илдән 80-чи илә кими баш верән һадисәләри гәләмә алмышдыр. Посидонинин бу әсәриндә чоғрафи вә етнографик проблемләрә даһа чох үстүнлүк верилмишдир. Онун да әсәрләри итиб-батмыш, "Тарих"дән исә фрагментләр галмышдыр. Әсәри дөврүнүн мәдәни аләминдә кениш јајылмыш, Сисерон, Диодор, Плутарх, Аппиан, Бөјүк Плини кими тарихчиләрин јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. Әсәринин орижинал чәһәтләриндән бири дә одур ки, өзүндән әввәлки тарихчиләрдән фәргли олараг Рома империјасынын әзәмәтини мәдһ етмәмиш, онун фәтһләринә севинмәмишдир. "Үмуми тарих" әсәринин фрагментләри Авропада дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

САЛЈУСТИ КРИСП

(е. ә. 86-35)

Рома тарихчиси. Италијанын Амитерн шәһәриндә варлы аиләсиндә анадан олмушдур. Кәнч јашларындан һәрби хидмәтдән имтина едиб әдәби фәалијјәтлә мәшғул олмаг истәмишдир. Анчаг дөврүнүн кәркин һадисәләринин бурулғаны ону да алыб апармыш вә бу јолда Гај Саллјусти Крисп һәм ширин, һәм дә ачы күнләр кечирмәли олмушдур.

56-55-чи илләрдә о квестор (малијјә вәкили) тә'јин олунур. 52-чи илдә исә плебејләрин трибуну сечилир. Сенатор сечилиб, легат кими Суријаја көндәрилән Криспи сензорлар 50-чи илдә позғун һәјат сүрмәкдә иттиһам едиб сенатдан харич етмишләр. Анчаг Јули Сезар 48-чи илдә ону јенидән сената үзв етмишдир. Помпеј вә сенатла мүбаризәсиндә о даим Сезарын тәрәфиндә олдуғундан, Сезар да она һәр ишиндә көмәклик етмиш, мүхтәлиф вәзифәләр вермишдир. Амма Саллјусти бу вәзифәләрин өһдәсиндән чох да ләјагәтлә кәлмәмишдир. Һәтта Африкада вали оларкән сојғунчулуг үстүндә Ромада мәһкәмәјә чәлб олунмушду. Јалныз Сезарын көмәји илә чаныны гуртара билмишдир. 44-чү илдә Сезар өлдүрүләндән сонра Саллјусти бәхт күнәшинин батдығыны көрүб сијаси фәалијјәтдән чәкилмиш, Трибурдакы маликанәсиндә јарадычылыгла мәшғул олмаға башламышдыр.

О, бир-биринин ардынча "Катилинанын суи-гәсди", "Тарих", "Југурта мүһарибәси" вә с. кичик һәчмли әсәрләр јазмышдыр. Амма дәрин, зәнкин фикирләри вә еһтираслы үслубу илә сечилән бу әсәрләр онун адына өлмәзлик кәтирмишдир. Сонра кәлән тарихчиләр онун адыны Полиби вә Тит Ливи илә јанашы чәкмишләр. Хүсусилә Тасит јарадычылығына күчлү тә'сири олмушдур.

Сенат она дүшмән олдуғу кими Саллјусти дә сената дүшмән олдуғуну бүтүн әсәрләриндә ачыгламышдыр. О, сенат үзвләринин әхлагсызлығыны, сатгынлығыны, рүшвәтхорлуғуну, һакимијјәт наминә һәр чүр алчаглыға һазыр олдугларыны дәнә-дәнә гејд едиб, ејни заманда халг күтләләринин дә мүтиијинин гамчыламышдыр.

Гай Саллюстий Крисп, Сочинение.М. 1981.

СВЕТОНИ ГАЈ ТРАНКВИЛЛ

(70 - 155)

Рома тарихчиси. Трибун оғлу. Әввәлләр мүһүм вәзифәләрдә ишләсә дә сонрадан сарајдан кәнар едилмиш, өмрүнүн ахырына кими јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Онун сајсыз-һесабсыз әсәрләринин демәк олар ки, һамысы итиб-батмыш, јалныз "12 сезарын һәјаты" кәлиб бизә чатмышдыр. Адындан көрүндүјү кими Светони 12 Рома императорунун - Јули Сезарын, онун бачысы нәвәси Октавиан Августун, Тибери, Калигула, Клавди, Нерон, Галба, Веспасиан, Тит, Отон, Вителли вә Домисианын һәјатыны вә һакимијјәтини тәсвир етмишдир. Тарихчи онлардан бешини "илаһи" адландырыб мүсбәт, әдаләтли монархлар кими характеризә едир. О, кечмиш императорларын пис әмәлләрини гамчылајыб, јахшы ишләрини тәрифләмәклә дөвләтинин Трајан вә Һадриан кими императорларына тә'сир етмәјә, ејни заманда онларда хош тәәссүрат ојатмаға чалышмышдыр. Һәм дә бир заманлар ишләдији сенат архивиндәки материалларла таныш олмасы нәтичәсиндә бачардыгча һәгигәти әкс етдирмәк истәмишдир. Лакин о, әсәрләринин тә'сир вә күчүнә көрә әлбәттә Тиситә чата билмәз. Рома империјасынын үч сәрсәм императорунун әмәлләринин тәсвири бахымдан Светонинин биографијалары ән јахшы мә'хәз сајылыр. Онун тәсвирләри кичик деталлар вә фактларла чох зәнкиндир.

Светони бүтүн биографијаларыны ејни бир план әсасында гурурду: кәләчәк императорун мәншәји, ушаглыг вә кәнчлик илләри тәрбијәси вә һакимијјәтә кәлмәси, тәдбирләри, заһири көрүнүшү, давранышы вә вәрдишләри вә нәһајәт өлүмү вә дәфни.

Үмумијјәтлә, бир тарихчи вә психолог кими Светонинин һеч бир консепсијасы олмамышдыр. Онун әсәрләриндә бәдиилик, емосионаллыг јох дәрәчәсиндәдир. Буна көрә дә о, "гоншулары" Тасит вә Плутархла јанашы дурдугда һәмишә вә һәр чәһәтдән мәғлуб олмушдур. Бунунла белә һеч бир идеиасы олмајан тарихчи кими, сојуг бир реалист кими Светонисиз дә кечинмәк олмаз. Әсәрләринин бүтүн дүнјада дөнә-дөнә нәшри дедикләримизә сүбутдур.

Светоний Гай Транквилл.
Жизнь 12 Цезарей. М. 1990

СИСЕРОН МАРК ТУЛЛИ

(е. ә. 106 - 43)

Антик дүнјанын ән мәшһур адамларындан бири, Романын сијаси вә дөвләт хадими, натиг, мүтәфәккир. Әсәрләринин әксәријјәти дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан надир мүәллифләрдән биридир. Узун илләр сенатын спикери олмуш, сијаси һәјатын бурулғанларында дөнә-дөнә батыб чыхмышдыр.Әсәрләри әсасән нитгләрдән, мәктуб вә трактатлардан ибарәтдир. Бизи бу әсәрләрдә тарих үчүн мәнбә олачаг, дөврүнүн сијаси-ичтимаи һадисәләрини әкс етдирән чәһәтләр марагландырыр. Романын е. ә. 81-чи илдән 43-чү илә кими тәхминән 40 иллик бир дөврүнүн сијаси мәнзәрәси Сисеронун нитгләриндә әкс олунмушдур. Онун Митридата, Катилинаја вә Марк Антонијә гаршы нитгләри һәмин адамларын фәалијјәти илә бағлы һадисәләри ачыр.

Катилинаја гаршы дорд нитги хүсусилә мәшһурдур. Әввәлчә о, Катилинаны горхудуб Ромадан гачырмаг истәјир. Сонракы нитгләриндә исә артыг ону вә әмәкдашларыны мәһв етмәјә чағырыр.

Доғрудур, Сисерон сијаси дүшмәнләри илә мүбаризәдә бә'зән објективликдән узаг олуб. Мәсәлән, нитгләриндә о, каһ Сезары тә'рифләјиб көјләрә галдырыр, каһ да онун дүшмәнләри барәдә мүсбәт фикирләр сөјләјир. Сисеронун Марк Антонијә гаршы јаздығы "Филиппикләр" Ромада вәтәндаш мүһарибәсинин тарихини өјрәнәнләр үчүн әвәзсиз гајнагдыр.

Романын игтисади, мәдәни, мәишәт һәјатыны тәсвир етмәк үчүн Сисеронун мәһкәмә нитгләриндән чохлу факт вә материаллар әхз етмәк олар.

Онун сајсыз-һесабсыз мәктублары дөврүнүн сосиал-мәдәни мәсәләләринин ајдынлашдырылмасына көмәк едир. Фәлсәфи вә әх-

лаги трактатлары да Сисеронун башы дашдан-даша дәјән мүдрик бир шәхсијјәт олдуғуну көстәрир.

Лакин философун бирбаша тарихи һадисәләри әкс етдирән әсәри дә вардыр. Бу, онун "Дөвләт һаггында" трактатыдыр вә бурада әсасән Романын гәдим дөврләринин сијаси һадисәләри ачыгланыр. Сисерон Романын чарлыг дөврү һадисәләриндән бәһс едиб бир сыра долашыг мәсәләләрә ајдынлыг кәтирир.

Цицерон, Речи, т. 1-2 М. 1962.

ТАСИТ КОРНЕЛИ

(58 - 117)

Рома тарихчиси. Тасит дә Һеродот вә Фукидид, Полиби вә Тит Ливи кими мүтәфәккир тарихчидир. О, дөвләтли сүвари аиләсиндә доғулуб, јахшы тәһсил алмышдыр. Мүасири олдуғу үч императорун үчү дә она һимајәдарлыг етмиш, ән јүксәк дөвләт вәзифәләри тапшырмышлар. Флавиләрлә дост олмушдур. Веспасиан ону сената үзв етмиш, Домитсиан исә претор тә'јин етмишдир. Бөјүк натиглик мәһарәти олан Тасит 93-чү илдән сонра сенатын үзвү кими Домитсианын репрессијаларындан күчлә чаныны гуртармышдыр. Буна көрә дә 96-чы илдә дөвләт чеврилишини алгышламыш, һакимијјәтә кәлән Антониләрдән Карва ону консул кечдирмиш, Трајан заманында исә мәһкәмә натиги кими шөһрәтләнмишдир.

Императорларын чохуну дамғаламыш, Јули Агриколаны исә (гајнатасы) һәр чүр тә'рифләмиш, ону өзүнүн идеал дөвләт башчысы кими сәчијјәләндирмишдир. Әслиндә Агрикола доғрудан да Британијада валилији заманы көркәмли сәркәрдә олдуғуну сүбут етмиш, принсипләрә дејил, дөвләтә хидмәт етмишдир.

Өмрүнүн ахырларына јахын сијаси һәјатдан чәкилиб јарадычылыгла мәшғул олмуш, бир-биринин ардынча "Агриколанын һәјаты", "Кернанларын мәншәји вә мәскәни", "Натигләр һаггында диалог" вә нәһајәт "Тарих" (14 китаб), "Анналлар" (16 китаб) кими әсәрләрини јазмышдыр. Сонунчу ики әсәрдән јалныз дөрд китаб вә кичик фрагментләр галмышдыр. Амма бунлар Таситин адыны Антик тарихчилијин зирвәләринин биринә һәкк етмишдир.

Һәр ики әсәр Рома императорлуғу тарихинин ики гыса дөврүнү әһатә етсә дә, санбалына көрә епохал тә'сирли әсәрләрә бәрабәрдир. Һәр ики әсәрин мәркәзиндә деспот императорларла

мүт'и сенатын мүнасибәтләринин тәсвири дурур. Тасит һәм плебејләрә, һәм дә ордуја, хүсусән сырави дөјүшчүләрә јарамаз вә алчаг сүрү кими, бүтүн бәла вә фәлакәтләрин сәбәби олан гијамларын дашыјычысы кими бахыр. Бүтүн чеврилишләр куја азадлыг, динчлик вә тәһлүкәсизлик хатиринә едилир. Амма чохлу инсан гырғынына сәбәб олан нөвбәти чеврилишдән сонра мә'лум олур ки, јени нөвбәти чеврилишин габағыны алмаг үчүн јенә азадлыг вә фираванлыг шүарлары илә репрессијалар тәләб олунур. Бу да өз нөвбәсиндә тәзә гијам вә чеврилишләрә сәбәб олур. Беләликлә тарих адланан зәнчирвари реаксија арамсыз давам едир.

Таситә көрә империјада сакитлик вә тәһлүкәсизлик јаланчыдыр. Дөвләт даим вәтәндаш мүһарибәси тәһлүкәси алтында олур. Динч заманлар даими репрессијалар сечмә адамлары арадан көтүрүр. Мә'нәвијјат позгунлуғуна көрә дөвләт дахилән зәифләјир. Буна көрә Тасит романын парлаг кечмишини һәсрәтлә арзулајыр.

Бүтүн бунлары Тасит гүдрәтли гәләмлә, күчлү, дәрин, тә'сирли вә еһтираслы ифадәләрлә гәләмә алыр. О да Тит Ливи вә Саллүсти кими һәр јердә нүмунә үчүн Романын идеал кечмишинә бахыр. Таситә көрә һәјатдакы бүтүн бәла вә мүсибәтләрин сәбәби инсанларын мә'нәви дүшкүнлүјүдүр.

Тацит Корнелий, Сочинение в 2 т. М. 1970.

ТИТ ЛИВИ (е. ә. 59 - ј. е. 17)

Јунан тарихшүнаслығы дүнјаја Һеродот вә Фукидид кими корифејләри бәхш етмишсә, Рома сәмасында да Тит Ливи вә Тасит кими нәһәнк улдузлар парлајыр.

Тит Ливи Шимали Италијанын Патавија (индики Падуја) шәһәриндә варлы аиләсиндә доғулмушдур. Јахшы латинлик тәһсили алыб ерадан габаг 31-чи илдә Ромаја көчмүшдүр. Бурада 27 - 25-чи илләрдә өз мөһтәшәм "Рома тарихи" әсәрини јазмаға башламышдыр. Арада ики дәфә евләнмиш, ики оғлу дөрд гызы олмушдур.

Өз мүасирләри кими о, Рома тарихиндә ән гүдрәтли император олан Октавиан Август вә онун ән јахын әјаны, шаирләр вә алимләр һимајәдары Месената мәдһијјәләр јазмамыш, буна көрә мүасирләринин диггәтини чәлб етмәмишдир. Тит Ливи дөврүнүн һадисәләринә гәтијјән мараг көстәрмәмиш, үзүнү бүтүнлүклә кечмишә - Романын гәдим вә хошбәхт республика дөврүнә чевирмишдир. О, фәлсәфәјә аид бир нечә әсәр јазыб бу саһәдә дә мүасирләринин чохуну өтүб кечсә дә, тарихдә мәһз өлмәз тарихчи кими јашамышдыр.

Тит Ливинин "Рома тарихи" 142 китабдан ибарәт олмушдур. Индики өлчүләрлә көтүрсәк бу 12 - 14 бөјүк чилддир. Тәәссүф ки, бу 14 чилдин јалныз үч чилди кәлиб дөврүмүзә чатмышдыр. Анчаг мүәллифин адыны өлмәз етмәк үчүн бу да кифајәт етмишдир.

Тарихчинин Романын узаг дөврләрини тәсвир етмәклә мәгсәди улу әчдадларынын мә'нәви сафлығыны, икидлик вә гәһрәманлығыны, чошғун вәтәнпәрвәрлијини мүасирләринә нүмунә көстәрмәк иди. Варлы вә задәкан зүмрәсинә мәнсуб олан тарихчи

əсасән арамсыз мүһарибәләри, характер вә еһтирасларын мүбаризәсини тәсвир едир. Игтисади вә ја һүгуги мәсәләләр ону гәтијјән марагландырмыр. Ону чәзб едән јалныз гүдрәтли шәхсијјәтләр вә онларын бөјүк әмәлләридир. Тит Ливи һадисәләри тәсвир едәркән бир мәхәздән дејил, бир нечәсиндән истифадә едир, даһа доғрусу онлары тутушдуруб үмуми нәтичәјә кәлирди. Һәмин мәхәзләрин итиб батдығыны нәзәрә алсаг, Тит Ливинин мә'луматлары ән гәдим вә јеканә мәнбә ролуну ојнајыб мисилсиз әһәмијјәт газаныр. Доғрудур, онун Романын ән гәдим дөврләринә аид мә'луматлары чох вахт әфсанә һесаб едилир. Лакин белә олдуғу һалда бу мә'луматлар һеч нә итирмир. Чүнки биз билирик ки, әфсанәләр дә реал һадисәләрин халг јаддашында јашајан əксәдасыдыр.

Тит Ливинин "Рома тарихи"нин даһијанә кејфијјәтләриндән бири дә онун јүксәк үслубу, образлы, бәдии дилидир. Бу чәһәтдән чох аз тарихчиләр онунла бәһсә кирә биләр. Тит Ливи шаирдир. Әсәрин Карфакен - Рома мүһарибәләринин тәсвири кими елә сәһифәләри вар ки, бу күн дә белә һәјәчансыз охумаг олмур.

Тит Ливий, Римская история от основании города, т. 1-2 М. 1989 - 1993.

ФУКИДИД 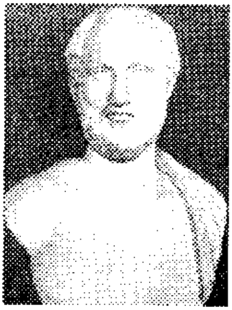 **(е.ә. 460 - 400)**

Јунан тарихчиси вә мүтәфәккири. Шимали Јунаныстанын Фракија вилајәтиндә адлы-санлы нәсилдә анадан олмушдур (Шаһ Олорун нәслиндә). Кәнҹлији Афина-Спарта мүһарибәләринин гызғын чағына тәсадүф етмишдир. О, спарталы гоһуму Кимон илә афиналы Периклин мүбаризәсиндә тәәҹҹүблү олса да икинҹинин тәрәфиндә дурмушдур. Әслиндә исә бурада тәәҹҹүблү һеч нә јох иди. Чүнки Перикли көрүб, нитгләринә гулаг асан онун тә'сириндән чәтин гуртара биләрди. Өзү дә Фукидид кими тәбиәтән истe'дадлы вә һәссас ҹаван ола...

442-ҹи илдә Фукидид стратег сечилиб гошун башчысы кими Фракијаја көндәрилир. Амма бәхти кәтирмир. Вахтында Амфипол шәһәриндә мүһасирәдә олан Јунан гарнизонунун көмәјинә чата билмәдијиндән 423-ҹү илдә Афинадан өмүрлүк сүркүн едилир. О, ата јурду Фракијаја кәлиб вә өз јеканә әсәрини јазмаға башлајыр вә јалныз 23 ил сонра јенидән Афинаја гајытмасына иҹазә верилир.

Фукидидин әсәри дә Һеродотун әсәри кими "Тарих" адланыб, онун кими 8 китабдан ибарәтдир. Амма бу ики өлмәз әсәр арасында чох бөјүк фәрг вар. Һеродот о дөвркү бүтүн дүнјаны, Фукидид исә јалныз бир мүһарибәни, һәм дә Јунаныстанын дахили мүһарибәсини тәсвир едир.

Фукидид Пелопоннес мүһарибәсинин 411-ҹи илә кими һадисәләрини гәләмә алмышдыр. Һәмин мүһарибә исә билдијимиз кими 404-ҹү илдә, өзү дә Афинанын мәғлубијјәти илә битмишдир. Һадисәләрин Фукидиддән сонракы давамыны онун ардыҹылы вә пәрәстишкары Ксенофонт јазмышдыр.

Вә рәвајәтә көрә өлүм ајағында олан Фукидид өзү әсәринин әлјазмасыны Ксенофонтун атасына тәгдим етмишдир.

Әсәри дә илк дәфә Ксенофонт чап етдирмишдир. (Јә'ни әлјазма шәклиндә јајылмышдыр).

Фукидидин өз әсәри һаггында белә јазыр:

"Мәним тәдгигатым һеч бир нағылвари хүсусијјәт дашымадығына көрә бәлкә дә аз чәзбедичи көрүнәчәк. Амма әкәр кимсә кечмиши е'тибарлы тәдгиг етмәк вә кәләчәк һадисәләри көрмәк фикринә дүшәрсә, (инсан тәбиәтинин хүсусијјәтләринә ујғун олараг һәр шејин ејни илә вә ја охшар шәкилдә тәкрарына көрә) онун мәним араштырмаларымы фајдалы һесаб етмәси дә мәнимчүн кифајәтдир. Мәним әсәрим динләјичиләрин өтәри марағы вә рәғбәти үчүн дејил, әбәдијјәтин мәһсулу кими јарадылмышдыр."

Һәлә һеч ким өз јарадычылығына белә дәгиг вә узагкөрәнликлә гијмәт верә билмәмишдир.

Фукидид һадисәләрин, фактларын дүзүлүшүндә вә бир мүтәфәккир кими һәмин һадисәләрин сәбәбини ачмагда мәнтиг вә тәфәккүрүнә көрә әвәзсиздир. Әкәр онун әсәриндәки 41 нитгин көзәллијини, ағыл вә мәнтигини дә бура әлавә етсәк, бөјүк тарихчи Ранкенин нијә ону дүнја тарихчиләринин фәтһ олунмаз зирвәси һесаб етмәсини анламаг олар.

Фукидидин тәһкијјәсиндә һәр шејдән әввәл ағылла һиссин вәһдәти һејран едир. О, бир тарихчи кими гәрәзсиздир. Бу гәрәзсизлик нәинки бир һадисәјә ики адамын вердији бир-биринә зидд гијмәтдә вә ики зидд стратекијада, һәм дә әкс чәбһәләрин дүшүнчә вә һәрәкәтләринин тәсвириндә өзүнү көстәрир. О, һеч јердә, нечә дејәрләр, көрүнмүр. Онун гәһрәманларынын нитгләри онларын психоложи портрети вә характеристикасыдыр. Амма бунунла белә бу һејранедичи нитгләр Фукидид јарадычылығы, Фукидид тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Бөјүк тарихчи Фукидиди, бөјүк философ Фукидиддән ајырмаг, әлбәттә чәтиндир. Бу тәфәккүр һәм дә онун инсан тәбиәтинин, инсан һәрәкәтләринин анализиндә, һәм дә үмумијјәтлә тәһкијә вә үслубундадыр.

Бу китаб үмумијјәтлә тәсвир, тәһлил, мәнтиг вә ағыл тәчәссүмүдүр.

Фукидид олмасајды, тәкчә тарихчиләр вә мүтәхәссисләр ордусуна малик олан антик тарихчилијиндә дејил, дүнја сивилизасијасында бөјүк бир јер бош галарды.

Фукидид, История, т. 1-2 М. 1915.
Фукидид, История, М. 1981.

ҺЕРОДИАН (165 - 245)

Рома тарихчиси. Һәјаты һаггында мә'луматлар тәхминидир. Әслән јунан олдуғу күман едилир. Дөнә-дөнә Ромада олмуш, һәтта јүксәк дөвләт вәзифәси дашымышдыр. Өзүнүн мәшһур "Марк Аврелидән сонракы дөврүн тарихи" әсәрини III әсрин 40-чы илләриндә јазмышдыр. О, философ-император Марк Аврелидән Гордиана гәдәр 60 иллик бир дөврүн һадисәләрини системли шәкилдә тәсвир едәрәк Рома тарихинин бу кәркин мәрһәләсинин салнамәсини јадикар гојмушдур. Тәәссүф ки, әсәр јарымчыг галмыш, Һеродиан мүасири олан императорларын јахшы вә пис әмәлләрини ахыра кими тәсвир едә билмәмишдир. Әсәр 8 китабдан ибарәтдир. Һәр китаб бир вә ја ики императорун фәалијјәтиндән бәһс едир. I фәсилдә Коммод, II фәсилдә Пертикас вә Јулиан, III фәсилдә Септими Север, IV фәсилдә Каракалла, V фәсилдә Максим вә Балбинин һакимијјәти тәсвир олунур.

Һердиан бә'зи тарихчиләри сөзчүлүкдә тәнгид етсә дә өзү дә бу нөгсандан хали дејил, бә'зән исә дәгиг тарих көстәрмәји белә унудуб, үмуми сөзләр ишләдир. Бунунла белә Һеродианын әсәринин бир әһәмијјәти дә орасындадыр ки, Дион Кассинин әсәриндә бош галан јерләр долдурулур вә беләликлә бөјүк бир тарихи мәрһәләнин там мәнзәрәси бәрпа олунур. Һәтта Александр Северин өлүмү вә ондан сонра һакимијјәт үстә кедән мүбаризәләрлә, Дионун унутдуғу әһәмијјәтли һадисәләрлә дә мәһз Һеродианын әсәриндә таныш олуруг.

Геродиан, История императорской власти,
ВДИ N-1-4, 1972, N-1 1973.

ҺЕРОДОТ **(е.ә. 485 - 425)**

Гәдим јунан тарихчиси. Һомер кими о да индики Түркијәдә јә'ни гәдим Ионијанын Һаликарнас шәһәриндә анадан олмушдур. Сијаси һадисәләрдә иштирак етдијинә көрә шәһәрдән сүркүн едилиб, бир мүддәт Самос адасында јашамышдыр. Сонра сәјаһәтә чыхыб Мисири, Ливијаны, Бабилистаны, Ассуријаны, Мидијаны, Гара дәнизин шимал саһилләрини кәзмиш, көрдүкләрини, ешитдикләрини - һәмин өлкәләрин чоғрафијасына, тарихинә, дилинә вә һәјат тәрзинә аид нә мә'лумат варса топлајыб, Афинаја гајытмышдыр.

Бурада Перикл, Софокл вә башга бөјүк шәхсијјәтләрлә таныш оландан сонра "Тарих" әсәрини јазмышдыр.

Афина һөкумәти онун әсәрини јүксәк гијмәтләндириб, 10 талант, гызылла (250 кг.) мүкафатландырмышдыр. Һеродот мүкафатыны көтүрүб Чәнуби Италијанын Фурија шәһәринә кечмүш, өмрүнүн ахырына кими бурада јашамышдыр.

Белә рәвајәт едирләр ки, Афина мејданларынын бириндә бир нәфәр өз јаздыгларыны чамаата охујурмуш. Бирдән о, бахыб көрүр ки, динләјичиләрин ичиндә бир оғлан она гулаг асдыгча ағлајыр. Әсәр охујан Һеродот, она гулаг асдыгча һәјәчандан ағлајан оғлан исә кәләчәјин вә бүтүн заманларын бөјүк тарихчиси Фукидид иди.

"Тарих" сөзү ("Историја") Ионија мәншәли олуб, тәдгигат демәкдир. Һеродотун "Тарих" әсәри илк тәдгигат әсәри кими 9 китабдан ибарәтдир. Илк 4 китаб Јунан - Иран мүһарибәләринә һәср олунуб. Сонракы фәсилләрдә исә гәдим Скифија, Авропа, Мәркәзи вә Јахын Асија вә Шимали Африка һаггында ән гәдим чоғрафи, тарихи, етнографик вә с. мә'луматлар әкс олунмушдур.

Бу мә'луматларын бәлкә дә өз драматизми илә фәргләнән ән тә'сирли һиссләри бизим вәтәнимизә - гәдим Мидијаја һәср олунмушдур. Һеродот мидијалылары рәғбәтлә тәсвир едир, онларын мәғлубијјәтинә һисс едиләчәк дәрәчәдә ачыјыр. Буну Мидија һөкмдары Астиагын сатгын Гарнаға дедији сөзләрдән дә һисс етмәк олур. Һеродотун фарслара мәнфи мүнасибәти Кирин өлүмүнүн тәсвириндә дә һисс едилир.

Һеродота көрә аллаһларын ирадәси, инсанын талејә бојун әјмәси дүнја кәрдишинин бир үзү, бир тәрәфидир. Икинчи тәрәф, икинчи чәһәт инсанын әмәлләринә көрә һагг-һесаб ганунудур. Инсан бүтүн әмәлләринә көрә чавабдеһдир вә мүтләг һагг-һесаб верәчәк - "Тарих" әсәринин квинтессенсијасы будур. Демәли, инсанын әмәлләри нә гәдәр алнына јазылыбса, бир о гәдәр дә өзүндән асылыдыр.

Һеродотун әсәри дәрин мә'налы һадисә вә рәмзләрлә долудур вә о ики мин беш јүз илдир ки, гәдим дөврләрлә мәшғул олан дүнја тарихчиләринин масаүстү китабыдыр.

Һеродот, "Тарих", Б. 1996.

ЧИН
ТАРИХЧИЛӘРИ

БАН ГУ (32 - 92)

Чин тарихчиси. "Еркән Хан сүлаләсинин тарихи" әсәринин мүәллифи. Шенси әјаләтинин Анилин шәһәриндә анадан олмушдур. Јүксәк тәһсилли мә'мур олан атасы Бјан Бјао, Хан империјасында бөјүк вәзифә саһиби иди. Атасынын көмәји илә Бан Гу 47-чи илдә Лојан шәһәриндәки али мәктәбә дахил олуб сәккиз ил һәмин мәктәбдә тәһсил алмыш, 55-чи илдә атасынын өлүм хәбәрини ешидәркән мәшғәлөләрдән ајрылыб евләринә гајытмышдыр. Бурада 58-чи илдән мадди чәтинлик чәкмәдән атасынын чохданкы арзусу олан вә бир нечә илдән бәри јазыб давам етдирдији "Еркән Хан сүлаләсинин тарихи" әсәринин ардыны јазмаға башламышдыр. Нәһајәт, бир чох илләр кечдикдән сонра 82-чи илдә ишини баша чатдырмышдыр.

Бу бөјүк әсәрдән башга тарихчи, император Мен Динин тапшырығы илә даһа бир нечә китаб јазмышдыр. Лакин Бан Гунун талеји дә Сыма Сјанын талеји кими һәбсханада сона јетмишдир. Беләки, 92-чи илдә о, императорун әмри илә Хан сәркәрдәси Доу Сјанын көмәкчиси вә мәсләһәтчиси кими һунлара гаршы бөјүк јүрүшдә иштирак етмишди, анчаг јүрүш ағыр мәғлубијјәтлә баша чатдығына көрә гәзәбләнән Мен Ди ону зиндана салдырмыш вә тарихчи бурада да вәфат етмишдир.

Онун әсәри Сыма Сјанын әсәринин давамы вә Һун-Чин мүһарибәләринин салнамәси кими бу күн дә өз бөјүк әһәмијјәтини сахламагдадыр.

ГО МОЖО (1892 - 1978)

Чин тарихчиси, јазычы вә дөвләт хадими. Сычуан әјаләтиндә анадан олмуш, 1912-чи илдә орта мәктәби, 1923-чү илдә исә Јапонијанын Кјусо университетини битирмишдир.

1927-чи илдә дөвләт әлејһинә фәалијјәтинә көрә Јапонијаја көчмәјә мәчбур олмушдур. Го Можо 1928 - 1932-чи илләрдә "Чинин гәдим тарихинә аид тәдгигатлар" адлы илк әсәрини чап етдириб тарихчи кими мәшһурланмышдыр. О, 30-чу илләрдә Ин дөврүнә аид сүмүк тапынтылары вә тунч әшјалары илә бағлы Ин-Чжоу дөврүнә аид чохлу јазыларын мәтнини вә онлара шәрһләр чап етдириб, Чин тарихинин бир сыра гаранлыг сәһифәләрини ишыгландырмышдыр. Бу әсәрләр она тәкчә Чиндә дејил, бүтүн дүнјада шөһрәт газандырмышдыр.

Узун илләр Чин Елмләр Академијасынын президенти олан Го Можо ејни заманда чохлу ше'р китабларынын, поема вә пјесләрин мүәллифидир. Лакин онун адыны өлмәз едән даһа чох "Гулдарлыг дөврү" вә "Тунч әср" адлы әсәрләридир. Бу марағлы тәдгигатларында о, Чинин ерадан әввәлки XIV әср Шан вә Ин сүлаләләринин гурулушуну вә һакимијјәт илләринин кениш тәсвирини верир. Һәмин дөврләр исә Гәдим Чин сивилизасијасынын кениш вүс'әт алдығы, көзәл сарајлар тикилдији вә парлаг мадди мәдәнијјәт јарадылдығы заманлардыр. Мәһз һәмин дөврләрин мадди мәдәнијјәт абидәләри, хүсусилә тунчдан дүзәлдилмиш нүмунәләри гәдим јунанларын мәрмәрдән јаратдыглары һејкәл вә абидәләрлә јанашы гојулур.

Го Можо һәмин әсәрләри илә сүбут едир ки, бу мәдәнијјәт бә'зиләринин иддиа етдикләри кими Чинә кәнардан кәтирилмәјиб, онун өз дүһасынын мәһсулудур. Ејни заманда бу абидәләр гәдим чинлиләрин тарихләринин бүтүн дөврләриндә јаратдыглары сивилизасијаларын давамы вә һәм дә ән јүксәк мәрһәләсидир. Чин халгынын бүтүн дөврләрдәки руһи аләми вә мифоложи дүнјакөрүшү бу әсәрләрин башлыча мәзмуну тәшкил едир. Һәмин дөврдә дә гәдим чинлиләр тәбиәт гүввәләринә ситајиш едир вә евләриндә јер, көј, су, даг вә саир мифик аллаһларын бүтләрини сахлајырдылар. Онлар өләнләрин руһуна вә бу руһларын көјләрдә јашајыб јердә һәр шејә тә'сир етмәјинә инанырдылар.

Го Можо, Эпоха раб. строя, М. 1956.
Го Можо, Бронзовый век, М. 1959

ОУЈАН СЈУ (1007-1072)

Чин шаири, јазычысы, дөвләт хадими вә тарихчиси. Бир сыра дөвләт вәзифәләриндә чалышмыш, Чинин мүһафизәкар ән'әнәләрини мүдафиә етмишдир. Ханлин Академијасынын үзвү олмушдур. Чохлу бәдии әсәрләр јазмыш, әдәбијјата бир сыра јениликләр кәтирмишдир. Чинин Тан дөврү мүтәхәссисләриндән бири олан Сју гәдим мүтәфәккир Хан Јунун идејаларыны тәблиғ етмишдир. Јашадығы Сун дөврүнүн јени поетик ән'әнәләри онун ады илә бағлыдыр.

Оујан Сјунун ады Чин тарихиндә бир тарихчи кими даһа мөһкәм јер тутмушдур. О, "Тан сүлаләсинин јени тарихи" вә "Беш сүлалә һаггында тарихи гејдләр" адлы әсәрләрин мүәллифидир. Сонралар бу әсәрләр бирләшдирилиб Чин сүлаләләринин тарихи салнамәсинә дахил едилмишдир.

Сју "Гәдим јазылы мәнбәләр вә онларын шәрһи" адлы бөјүк бир тәдгигат әсәриндә даһа гәдим дөврләрин чини габлар, дивар мозаикләри, гәбир дашлары үзәриндәки, һабелә сарај вә мә'бәдләрдәки јазылардан истифадә едиб Чин тарихинин бир чох гаранлыг сәһифәләрини ајдынлашдырмышдыр. Бунунла о, епиграфик абидәләрин дә тарихи һадисәләрин бәрпасында мүстәсна рол ојнаја биләҹәјини сүбут етмишдир.

Тарихчи Конфуси ән'әнәләринин тәрәфдары олмуш, бүтүн әсәрләрини Чинин бу мүһафизәкар философунун фикирләринин тә'сири илә јазмышдыр. О, белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, бүтүн тарихи ганунлар формалашыб дөвләтин башлыча принсипинә чеврилир. Сју Чинин дөвләт гурулушу ән'әнәләринә тәбиәт ганунларынын тәркиб һиссәләриндән бири кими бахмышдыр ки, бу да онун конфусијачы дүнјакөрүшүнү бир даһа тәсдиг едир.

СЗЈАН БОТСЗАН (1898-1976)

Чин тарихчиси вә дөвләт хадими. Пекин университетинин профессору. Чин Халг нүмајәндәләри мәчлисинин депутаты. Чин тарихинин мүхтәлиф дөврләринә вә мүхтәлиф проблемләринә һәср олунмуш чохлу әсәрләрин мүәллифидир. 1946-чы илдә чапдан чыхмыш "Чин тарихи очеркләри" китабы палеолит дөврүндән Хан епохасына гәдәрки үч минилик тарихи әкс етдирмишдир. Сзјанын ән бөјүк хидмәтләриндән бири гәдим Чин мә'хәзләрини топлајыб силсилә шәклиндә нәшр етдирмәсидир. Онун бир нечә һәмкары илә бирликдә јаздығы 3 чилдлик "Чин тарихи очеркләри", 4 чилдлик "Ихетуаншарын үсјаны", 2 чилдлик "Чин хроникаларында мүхтәлиф халглар һагтында мә'луматлар" вә саир әсәрләри XX әср Чин тарихшүнаслығын ән парлаг нүмунәләриндәндир.

1960-чы илләрдә чап етдирдији бир сыра нәзәри мәгаләләриндә о, мәзмунсузлуға вә јекнәсәклијә гаршы чыхараг һәр чүр догма вә чансызлығы тәнгид едирди. Бу исә мәдәни ингилаб тәрәфдарларынын хошуна кәлмир вә онлар тарихчини тә'гиб едирдиләр. Лакин Сзјан мәгсәдиндән дөнмүр. О, марксизмин догма кими гәбул едилмәси әлејһинә чыхыр вә тарихчиликдә һәр һансы нәзәријјәни чансыз схем сајырды. Чин император вә дөвләт хадимләринә, онларын әмәлләринә көрә гијмәт верилмәсини тәләб едир, Чин халгынын һәјатында кечмишин бөјүк сималарынын әвәзсиз ролуну јүксәк гијмәтләндирирди. О, тарих елминин сијасәтә гуллуг етмәсини гејри-нормал бир һал һесаб едир, кечмишин һадисәләринә бугүнкү сијаси өлчүләрлә гијмәт верилмәсинин әлејһинә чыхырды. Бүтүн бунлара көрә Чин мәтбуатында арамсыз олараг тәнгид атәшинә тутулмуш, Чан Кајши тәрәфдары кими характеризә едилмишдир.

Сзјан Б., Мүасир, Чин хадимләринин биографик лүгәти. Токио 1957 (јап. дилиндә).

СЫМА СЈАН

(е.ә. 145-86)

Чин тарихчиси. Тарихчиләр нәслиндә анадан олмушдур. Атасы сарај астрологу (мүнәччими) Тыма Сјан һәм дә тарихи материаллары топлајан имиш.

Дүнјакөрмүш астролог оғлуну да сәнәтинин давамчысы кими көрмәк истәјирди. Һәтта чан верәркән оғлундан буну дөнә-дөнә тәвәгге етмишдир. Оғлу көз јашлары ичиндә атасына вердији вә'дә садиг галачағына анд ичди. Доғрудан да о, өз нәслинин ән'әнәләрини лајигинчә давам етдирди. Амма астролог јох, тарихчи олду.

Сыма Сјан өз ата јурдунда — Ханчен шәһәри јанындакы сәфалы бир кәнддә боја-баша чатмышдыр. Лакин аз сонра атасы ону пајтахта апармыш, атасы өләндән сонра исә кәнч Сыма Чанан јахынлығындакы әјаләтләрин бириндә јашамышдыр. О, мәһз бурада алимләрдән Чин һероглифләрини вә гәдим әлјазмаларыны өјрәнмиш, бир чохуну исә һәтта әзбәрләмишдир.

Ијирми јашында артыг камил бир шәхсијјәт олан кәнч Сыма өз дүнјакөрүшүнү даһа да зәнкинләшдирмәк үчүн өлкәни сәјаһәтә чыхмышдыр.

Онун әсас мәгсәди гәдим әлјазмалары топламаг, кечмиш һадисәләри билән вә көрән гочаларын дедикләрини јазыја көчүрмәк иди.

О, Чини демәк олар ки, гарыш-гарыш кәзмиш, бүтүн гәдим әфсанә вә рәвајәтләрлә бағлы олан мә'бәдләри, дағлары, сарајлары долашмышдыр. Хүсусилә, Хан империјасынын јарадычысы, кечмиш чај гајыглары аварчысы Лју Банын һәјаты вә фәалијјәти илә бағлы сөһбәтләри өјрәниб, Чинин өзүндән әввәлки бүтүн тарихчиләринин әлјазмаларыны топламышдыр.

О, Чанана гајыдыб сарај ә'јанынын оғлу кими императорун мүһафизә дәстәсиндә хидмәтә көтүрүлдү. О, император У-дини бир чох сәфәрләрдә мүшајиәт едиб онунла бәрабәр көрмәдији јерләри дә көрдү. Хүсусилә, ону ән чох марагландыран Чин сәддини јахындан көрүб, кәләчәк тәдгигатларында лазым олачаг мәнтәгәләри сејр еләди.

Атасынын өлүмүндән сонра ону "сарај астрологу" тә'јин етдиләр. Лакин кәнч алим өз кәләчәк әсәринин материалларыны охујуб саф-чүрүк етмәјә, бу мә'хәзләр үммаһында өзү үчүн оланлары сечиб ајырмаға башлады. Тарихчи өзүнүн һәмин дөвр һәјаты һаггында јазыр: "Мән достларымла һәр чүр әлагәләри кәсдим вә һәтта аиләми дә унутдум".

Бу һәмин дөвр иди ки, чинлиләр "шимал барбарлары", даһи чин шаири Ли Бонун исә "Сәма мәғрурлары" адландырдығы һунларла арамсыз мүһарибәләр апарырдылар. Онлар һунлары "сјуннилләр" адландырырдылар вә сөзсүз ки, бу да һунлар демәк иди.

Әслиндә, биз һунлара, хүсусилә онларын даһи сәркәрдәси вә дөвләт гуручусу Метејә аид бүтүн мә'луматлара көрә Сыма Сјана борчлујуг.

Миладдан әввәл 99-чу илдә һунларла чинлиләр арасында мүбаризә јенидән гызышды. У-ди бачарыглы сәркәрдәси Ли Лини онлара гаршы көндәрди. Илк уғурлу әмәлијјатлар барәдә шад хәбәрләрдән сонра Ли Линин тамамилә дармадағын едилдијини ешидән император елә гәзәбләнди ки, нәинки сәркәрдәјә өлүм чәзасы, һәтта онун досту вә хаһишинә кәлән Сыма Сјанын да ағыр чәзаландырылмасыны тәләб етди.

Сыма Сјан өз һәјатындан даһа чох, һәлә тамамланмајан, системә салынмајан әсәри барәдә горхуја дүшүб, ону сона чатдырмаға тәләсди. Она бәдән чәзасы верилмәк гәрара алынды. Лакин императорун башы башга ишләрә гарышдығындан сонракы илләр әрзиндә тарихчи бүтүн енержиси һесабына өз нәһәнк әсәрини баша чатдырыб, дөвләт архивиндә кизләдә билди.

87-чи илдә У-ди вәфат етди. Ондан сонра сарај мә'мурлары чохдан пахыллыг етдикләри бөјүк тарихчини көһнә мүгәссир кими иттиһам едиб, зиндана атдылар вә бурада өлдүрдүләр.

Сыма Сјанын "Тарихи гејдләр" адланан әсәри 130 фәсилдән ибарәтдир. Әкәр изаһларла нәшр олунса, һазыркы чап үсулу илә 12-15 галын чилд тәшкил едәр ки, бу да вахтилә чап олунан Азәрбајчан тарихиндән беш дәфә бөјүк олар.

Сыма Сјан Чинин тарихини әсатир дөврләриндән башлајыб, өз заманына гәдәр кәтириб чатдырыб. Чинин, даһа доғрусу, Чин һаким сүлаләләринин тарихи әсәрин әввәлки 12 фәслини тәшкил едир. Әсәрин бир чох фәсилләрини ајры-ајры Чин императорларынын, сәркәрдәләринин, кнјазларын, алимләринин, вә "аличәнаб" гулдурларынын биографијалары тәшкил едир. Әсәрдә 70 биографија топланыб. Үмумијјәтлә, бу әсәр мисли-бәрабәри олмајан бир енсиклопедијадыр.

Лакин бизимчүн ән вачиби, әлбәттә, әсәрин һунлара аид һиссәсидир. Һәмин һиссә әсәрин 110-чу фәслидир.

Сыма Сјанын бир тарихчи кими мәрамы беләдир: "Јахшыны тәһриф етмәмәк, писи кизләтмәмәк".

Бөјүк тарихчи өз кредосуна даим садиг галмышдыр. Буну һәмин 110-чу фәсил бир даһа тәсдиг едир.

Чох тәәссүф ки, һун тарихини гәләмә алан бөјүк Чин тарихчиси Сыма Сјаны нәинки халгымыз, һәтта тарихчиләримизин дә әксәријјәти танымыр. Һун тарихини экс етдирән 110-чу фәсил чохдан дилимиздә тәрчүмә олунмалыјды.

Әкәр Сјан Метенин, онун оғул вә нәвәләринин парлаг ишләрини вә әмәлләрини објектив, әдаләтли тәсвир етмәсәјди, түрк тарихи ән парлаг сәһифәләриндән мәһрум оларды.

Цыма Цянь, Исторические записки, т. 1-4 М. 1974-80.

БИЗАНС ТАРИХЧИЛӘРИ

АГАФИ (536-582)

Бизанс тарихчиси. Кичик Асијанын Марин шәһәриндә доғулмушдур. Константинопол вә Искәндәријјәдә тәһсил алмыш, бир мүддәт вәкиллик етмишдир. Кәнчлик илләриндә поезија илә мәшғул олуб, епиграммалар јазмышдыр. Амма бүтүн бунлар онун гајнар тәбиәтли үрәјини тә'мин етмәмиш, өлмәзлик ахтаран шаир адыны башга чүр әбәдиләшдирмәк истәмишдир. Нәтичәдә о, өзүнүн мәшһур "Јустинианын чарлығы һаггында" беш китабдан ибарәт әсәрини јазмышдыр.

Әсәр Шәрги Рома, јә'ни Бизанс империјасынын чәми 7 иллик — 552-558-чи илләр тарихини әкс етдирир вә сөзсүз ки, һәмин дөвр үзрә јеканә мәнбә һесаб олунур. Агафи император Јустинианын һакимијјәти дөврүндә јашаса да Јустиниан вә онун сәркәрдәләри Велизари вә гозбел хачә, миллијјәтчә ермәни Нерсесин фәалијјәтиндән дә кениш бәһс едир.

Агафи Прокопини өзүнә мүәллим сечмиш, өзү исә Менандр үчүн мүәллим вә нүмунә олмушдур. Беләки, Менандр онун әсәринин ардыны јазмышдыр.

Агафи, әлбәттә мә'луматларын зәнкинлији вә әһатәлијинә көрә Прокопијә чата билмәз. Амма о, устадындан гат-гат објектив вә доғурчудур. Ејни заманда онун әсәри поезија илә ашыланыб.

Агафи император Јустинианын мүһарибәләринә һагг газандырыр, онун сәркәрдәләри Велизари вә Нерсесә јүксәк гијмәт верир. О, јүксәк истеʼдадлар үчүн мүтләг азадлыг вә фираванлыг тәләб едир, Платон кими мүдрикликлә һакимијјәтин вәһдәтини арзулајыр. Әкәр Прокопи фаталистдирсә, Агафи оптимистдир. Һәтта өлүмү дә хиласкарлыг кими гијмәтләндирир. О, бизанслыларын

гоншуларыјла, о чүмләдән Иранла мүттәфиг олмаға чағырыр вә ејни заманда парсларын ана, бачы вә һәтта гызларыјлы евләнмәк кими мәнфур адәтләрини гәзәблә писләјир.

Агафинин, варлыгларынын сон күнләрини јашајан һунлар һаггында мә'луматлары хүсусилә гијмәтлидир. Онун һунлар һаггында сөјләдикләри чәми бир нечә әср әввәл бүтүн Авропаны диз чөкдүрән бир халг һаггында елекија кими сәсләнир. Бөјүк Аттила вә онун варисләри һаггында Агафи белә јазыр: "Онлар мәһв едиб тагәтдән салана кими бир-бирләринә о гәдәр басгын едиб, бир-бирләрини о гәдәр гырдылар ки, ахырда өз гәбилә адларыны белә итирдиләр".

Агафий, О. Царствовании Юстиниана, М-Л, 1953.

АННА КОМНИНА (1083-1148)

Бизанс тарихчиси. Император Алексеј I Комнининин гызы. 1140-чи илдә әри Никифору һакимијјәт башына кәтирмәк үчүн гардашы II-Иоанна гаршы суи-гәсд һазырланмасында иштирак етмиш, гәсдин үстү ачылдығына көрә монастыра чәкилмәјә мәчбур олмушдур. Бурада о, атасынын һакимијјәт илләринә аид әсәрини јазмаға башлајыб, 1148-чи илдә баша чатдырмышдыр.

"Алексиада" адланан бу әсәр XI-XII әсрләр Бизанс вә Шәрг тарихинә аид ән гијмәтли мә'хәзләрдән бири сајылыр. Әсәр Бизанс тарихинин 1069-1118-чи илләр дөврүнү әкс етдирсә дә, орада түрк дилли халгларын, печенег вә гыпчагларын һәјатына аид парлаг сәһифәләр вар.

Шаһзадә гыз олан Анна сөзсүз ки, өз мәншә психолокијасына ујғун олараг халг күтләләрини ашағы руһлу мәхлуглар кими, кор вә кобуд гүввәләр кими тәсвир едир. Әксинә, императору вә онун садиг адамларынын тәсвириндә ән јүксәк вә парлаг бојаларыны әсиркәмир.

Тарихчи һадисәләрин баш вермәсиндә инсан талеләринин һәлледичи рол ојнадығыны, лакин бүтүн бунларда Јараданын ирадәсинин әсас олдуғуну дөнә-дөнә гејд едир. Зәнкин билији вә мә'луматы илә сечилән Комнина Антик тарихчиләрин ән јахшы ән'әнәләринә ујғун јазмаға чалышмыш вә демәк олар ки, мәгсәдинә наил олмушдур.

Тарихчини атасынын фәалијјәтини идеализә етмәкдә тәгсирләндирирләр. Лакин дөврүнүн гызы олан Комнинаны бу күнүн өлчүләри илә гијмәтләндирмәк нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Әсас мәсәлә бурасындадыр ки, Анна дөврүмүзүн тарихчиләринин әксәријјәтиндән објектив вә әдаләтлидир. Бу өзүнү, хүсусилә дүшмән гүввәләринин тәсвириндә ајдын вә габарыг көстәрир.

Анна Комнина, Алексиада, Москва. 1965.

ИОРДАН (485-560)

Гот тарихчиси. Ҹәнуби Балеанын Мезија шәһәриндә доғулмушдур. Јахшы тәһсил аландан сонра бир мүддәт нотариус вә руһани олмушдур.

Рома тарихинә аид "Романа" вә керман тајфаларындан олан готларын вә һунларын тарихиндән бәһс едән "Гетика" адлы әсәрләрин мүәллифидир. Һәјаты һаггында башга һеч нә мә'лум дејил. Биринчи әсәри, көзәл тәдгигатчы J. Скрижинскајанын јаздығы кими өзү үчүн јазылан вә бизимчин аз дәјәрли, икинчи әсәри исә өзү үчүн чәтин јазылыб, бизимчин мисилсиз дәрәҹәдә гијмәтлидир. Латын дилиндә јазылмыш 65 сәһифәлик бу әсәр готларын сајсыз-һесабсыз ары дәстәләри кими Скандинавијадан Висла чајынын мәнсәбинә, ордан да Ҹәнуби Скиф чөлләринә кәлиб, һунларын һүҹумуна гәдәр орада јашамасындан, сонра ики гола ајрылыб вестготлар вә остготлар адлары илә гәрбә вә шәргә доғру јүрүшләриндән бәһс едир.

Әсәрин ән парлаг сәһифәләри, әлбәттә һунларын јүрүшләриндән, Аттиланын Авропа халглары илә дөјүшләриндән, онун әзәмәтли дәфн мәрасиминдән вә нәһајәт, Одоакрын талејиндән бәһс едән јерләрдир. Әкәр Присклә Иорданын мә'луматлары кәлиб бизә чатмасајды, дүнја тарихи Аттиланын фатеһлији кими нәһәнк бир драманын тәсвириндән мәһрум оларды. Көрүн, Иордан Аттиланы нечә епитетләрлә тәсвир едир: "Бу адам дүнјаны сарсытмаг үчүн доғулан бир әр иди".

Иордан дүнјанын ән бөјүк мүһарибәләриндән бири, 500000-ә гәдәр дөјүшчүнүн иштирак етдији, Аттила илә "сонунҹу ромалы" Аетси арасында баш верән Каталаун дөјүшүнү нечә көзәл тәсвир

едир! Аттиланын дөјүшгабағы питгини исә унутмаг олмур. Илләр боју һәр ики империјадан илдә ики тон гызыл хәрач алан һун сәркәрдәсинин хошбәхт өлүмү вә Паннонија чөлләриндә гызыл, күмүш вә дәмир табутларда дәфн мәрасиминин тәсвири дә Иорданын әсәриндә јүксәк шәкилдә өз әксини тапыр.

Башга бир түрк сәркәрдәси — бөјүк Одоакрын да әсәрдә тәсвир олунан јүксәлиши вә гүрубу дәрин тә'сир бағышлајыр. Гәрби Рома империјасына сон гојан Одоакр дүнја тарихшүнаслығында һәлә дә алман сәркәрдәси кими таныныр. Һалбуки нечә илләр габаг бу барәдә мә'лумат вермишдик. Түркдилли халгларын тарихчиләри исә һәлә дә гәфләт јухусундадырлар.

Иордан, Гетика М. 1960.

МЕНАНДР (VI əср)

Бизанс тарихчиси. Константинополда ортабаб аиләсиндә анадан олмуш, һүгуг тәһсили алмышдыр. Бир мүддәт вәкиллик етмиш, сонра сәнәтини атыб јүнкүл һәјат далынча кетмишдир. Ат чапмаг, һиннодром јарышларында иштирак етмәк, һәтта сирк ојунларында бачарығыны нүмајиш етдирмәк Менандрын өмрүнүн бир чох илләрини апармышдыр. Сонралар о, һәјатынын бу дөврүнү сәрсәмлик адландырмышдыр.

Император Маврикинин һакимијјәт башына кәлмәси Менандрын һәјатында һәлледичи рол ојнамышдыр. О, әввәлки һәјат тәрзиндән әл чәкиб, чидди ишлә мәшғул олмагы гәрара алмыш, өзүндән әввәлки тарихчиләрдән биринин әсәринин ардыны давам етдирмәји гаршысына мәгсәд гојмуш, бунун үчүн Агафини сечмишдир. Сонракы һәјаты һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. Јалныз орасы мә'лумдур ки, император гвардијасында забит кими хидмәт етмишдир.

Менандр Агафинин тарихинин гуртардығы 558-чи илдән сонракы һадисәләри тәсвир едиб 582-чи илә гәдәр давам етдирмишдир. Онун әсәринин ән марагды, тәравәтли вә дәјәрли сәһифәләри Көј түркләр — Орхон-Јенисеј түркләринә һәср олунмуш фәсилләрдир. Бу, Прискин Аврона һунлары һаггында мә'луматындан сонра VI әсрдә түркләр һаггында јадикар галан ән гијмәтли тарихи сәнәдләрдир. Әсәрдә Иран шаһы Хосровун түркләрә гаршы һијлә вә мәкрләриндән, түрк хаганы Дизавулун Бизанса кәлән елчиләриндән, онларын сөһбәтләриндән бәһс едәндән сонра мүәллиф гејд едир ки, "түркләр скиф дилиндә данышырлар". Тәкчә бу фактын өзү чох гијмәтли јадикардыр.

Бундан сонра Бизанс елчиси Зимархын Алтаја-Көј түркләрин өлкәсинә сәфәри тәсвир олунур. Бурада Көј түркләр, онларын һәјат тәрзи, адәт вә ән'әнәләри һагтында да хејли парлаг мә'луматларла таныш олуруг. Менандр түркләрин дәфн мәрасимини дә тәсвир едиб јазыр ки, каганын дәфниндә иштирак едән гадынлар гәдим адәтә ујғун олараг дырнагларыјла үзләрини чырырлар. Бу адәтин Азәрбајчан түркләриндә һәлә дә јашадығыны гејд етмәк јеринә дүшәр.

Бизантийские историки, М. 1861

ОРОЗИ ПАВЕЛ (V əср)

Бизанс тарихчиси. Испанијада доғулуб, чохлу өлкәләрә сәјаһәт етмишдир. Дин хадими (пресвитер) олмушдур. Сәјаһәт заманы дөврүнүн Аврели, Августин вә Иероним кими көркәмли јазычы вә дин хадимләри илә достлашмышдыр.

Сәјаһәтдән гајытдыгдан сонра тәгрибән 417-чи илдә "Бүтпәрәстләрә гаршы једди тарих китабы" әсәрини јазмышдыр.Әсәр полемик үслубдадыр. Бурада бүтпәрәстләрлә мүбаһисә едилир, христиан ән'әнәләри, тарихи вә дүнјакөрүшү мүдафиә олунур. Орози христианлығын Рома империјасыны зәифләтдијинә аид мүддәаларын әлејһинә чыхыр. Әсәр ән'әнәви дүнја тарихи сәпкисиндә јазылыб, Адәмдән 410-чу илдә готларын Романы ишғал етмәсинә гәдәрки һадисәләри әкс етдирир.

Орози өзүндән әввәлки Рома тарихчиләринин (Тит Ливи, Салјусти, Дион Касси), һәм дә христиан тарихчиләринин (Јевтропи, Јевсеви) әсәрләриндән фајдаланмышдыр.

Әсәрин мәгсәд вә гајәси бундан ибарәтдир ки, бүтүн тарихи һадисәләр бүтпәрәстлијин мәһвини вә христианлығын — тәнтәнәсини изаһ етмәјә хидмәт едир. Бу сәбәбдән Орозинин әсәри һәм өз дөврүндә, һәм дә орта әсрләр әрзиндә ән чох охунан вә тәблиғ едилән тарих китабларындан биридир.

Бу күн үчүн әлбәттә, әсәрин ән гијмәтли чәһәти онун өз дөврүнүн һадисәләрини әкс етдирмәсидир. Бу чәһәтдән һунлар һаггында мә'луматлар хүсусилә әһәмијјәтлидир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин фәсилләр һун тарихини јазанлар үчүн әсас мә'хәзләрдән бири олмушдур.

ПРИСК (тәгрибән 410-470)

Бизанс тарихчиси вә дипломаты. Фракијада Панион шәһәриндә варлы аиләсиндә анадан олмушдур. Тәһсилини битириб Константинополда дөвләт гуллуғуна кирмишдир. Аз сонра көркәмли әјан Максиминин диггәтини чәлб едир, онун тә'сири илә дә дипломатик сәфәрә көндәрилир. Император II Феодосинин ән јахын мә'мурларындан бири олан Максими 448-чи илдә чох мүрәккәб вә чәтин бир дипломатик миссијаны јеринә јетирмәјә, — һун кралы Аттила илә данышыглара көндәрилир. Максими һәдсиз инандығы Приски дә өзү илә көтүрүр.

Бу сәфәрдән сонра Приск јени императорун тапшырығы илә франк краллығынын шаһзадәләри илә данышыглар апарыр, даһа сонра исә Сурија вә Мисирдә дә јени тапшырыглары јеринә јетирир. Һәмишә дә Максими илә бирликдә.

453-чү илдә Максими өләндән сонра да Приск дипломатик сәфәрләрдә олур. 472-чи илдән сонра исә онун һаггында мә'луматлар кәсилир.

Беләликлә, V әсрин 30-70-чи илләринин һадисәләри һаггында јеканә мә'хәз олан "Бизанс тарихи вә Аттиланын әмәлләри" адлы әсәрдән тәәссүф ки, фрагментләр галмышдыр. Бу фрагментләрин дүнја тарихи вә хүсусилә түрк халглары үчүн мисли бәрабәри јохдур. Тәдгигатчы Зинаида Удалтсованын јаздығы кими бу фрагментләрин сөнмәјән чазибә гүввәси онларын һәгигилијиндә вә тәравәтиндәдир.

Приск јарадычы вә сәнәткардыр. О, ондан-бундан көчүрүб јазмыр, көрдүкләрини тәсвир едир. Онун көрдүкләри исә бөјүк һадисәләр, чанлы вә гүдрәтли шәхсијјәтләрдир. О, тарихә бөјүк Аттиланы, онун јахын адамларыны вә һунлары көзү илә көрән вә тәсвир едән јеканә шаһид кими дахил олмушдур. Приск ағыл-

лы вә фәрасәтли, һәссас вә инадкар мүшаһидәчидир. Хүсусилә Аттила илә көрүшләринин вә һун кралынын вердији зијафәтин тәсвири бәлкә дә дүнја тарихшүнаслығында ән парлаг вә гијмәтли сәһифәләрдәндир. Башга Бизанс тарихчиләри кими Прискин дә һунларла скифләри бир-бириндән ајырмамасы, онларын ејни бир халг олдуғуну гејд едиб, һунлары "чар скифләри" адландырмасы диггәти хүсусилә чәлб едир.

Приск Аттиланын садәлијини, тәмкинлијини, мәрһәмәт вә лүтфкарлығыны сөзләрлә дејил, конкрет һадисәләрлә көстәрир. Мә'лум олур ки, Аттиланын зијафәт мәчлисиндә һамы гызыл вә күмүш габларда јејиб-ичдији һалда һун кралынын өзү тахта габ-гачагдан истифадә едирмиш. Онун кејими дә, әтрафындакыларла мүнасибәтдә беләчә садә имиш. Ејни заманда әсәрдә Аттиланын бөјүк ағлы вә маһир дипломатик сијасәтинин дә шаһиди олуруг.

Прискин бу өлмәз әсәри әсрләрдән бәридир ки, бүтүн Авропа өлкәләриндә дөнә-дөнә нәшр олунмуш, она јүзләрлә шәрһ вә изаһлар јазылмыш вә јазылмагдадыр. Онун өзүнү вә әсәрини јеканә танымајанлар исә биз вә башга түрк халгларыдыр.

Сказания Приска Панийского,
Спб. 1861.

ПРОКОПИ (VI əср)

Бизанс тарихчиси. Суријада јунан аиләсиндә анадан олмушдур. Мүкәммәл тәһсил алмыш, јунан, латын, сурија, фарс вә јәһуди дилләрини өјрәнмишдир. Габилијјәтинә вә исте'дадына көрә кәнч јашларындан бөјүк сәркәрдә Велизаринин катиби олмушдур. Бу да она дөврүнүн мүһүм сијаси вә һәрби һадисәләриндә иштирак етмәк, көркәмли сијаси вә һәрби хадимләрлә шәхси танышлыг имканы јаратмышдыр. О, Велизаринин бүтүн һәрби јүрүшләриндә иштирак етмиш, вандаллар, готлар вә иранлыларла апардығы узун müддәтли мүһарибәләрин чанлы шаһиди олмушдур. Дөјүшләр вахты өзү дә дөнә-дөнә тәһлүкәләрә мә'руз галмышдыр.

Прокопи 545-чи илдә "Јустинианын парслар, вандаллар вә готларла мүһарибәләринин тарихи", 550-чи илдә "Кизли тарих" кими ири һәчмли әсәрләрини, 560-чы илдә исә "Тикинтиләр һаггында" трактатыны јазмышдыр. Биринчи әсәр әсасән Велизаринин гәләбәләрини мәдһ едир. Хүсусилә вандаллар үзәриндә галибијјәтли дөјүшләрини еһтираслы бир диллә, бүтүн деталлары илә тәсвир едиб, онун шәрәфинә Константинополда тәшкил олунмуш зәфәр тәнтәнәсини (триумфуну) маһир тарихчи вә сәнәткар кими гәләмә алыб. Бунунла белә, тарихчи вандаллара вә готлара да ачыјыр. Онларын мәғлубијјәтләрини вә ачы талеләрини үрәк ағрысы илә тәсвир едир. Прокопијә көрә, һәр шејин сәбәбкары бәхт, күнаһкары таледир. О, инсанын, онун уғурларынын талејин шылтаглығындан асылы олдуғуну дөнә-дөнә гејд едир.

"Кизли тарих" әсәри Антик вә Бизанс тарихшүнаслығында өз хүсусијјәтләринә көрә бәнзәрсиздир.

Прокопи һәм дә бу әсәриндә император Јустинианын вә онун

арвады, кечмиш сирк артисти Феодоранын вә өз патрону Велизаринин арвады Антонинин бәд әмәлләрини садалајыр. О, бу мәшһур гадынларын хәбис, тамаһкар, амансыз, мәкрли олдугларыны көстәриб, төрәтдикләри гара әмәлләрдән данышыр. О, бә'зән һагсыз олса да, һәддини ашса да, бунунла белә бир чох чәһәтдән әсәриндә бир чох кизли һәгигәтләри үзә чыхарыр.

"Прокопинин "Тикинтиләр һаггында" адлы трактатындакы мә'луматлар "Кизли тарих"индә дедикләри илә чох заман ујғун кәлмәсә дә Јустиниан дөврүндә инша олунан бир чох әзәмәтли биналар вә абидәләр һаггында зәнкин мә'лумат верир.

Прокопинин, хүсусилә илк әсәри өз јүксәк бәдии, емосионал кејфијјәтләри илә сечилир вә дикәр әсәрләри илә бирликдә мүәллифини Бизанс тарихшүнаслығынын ән көркәмли нүмајәндәси кими гијмәтләндирмәјә имкан верир. Онун әсәрләри олмадан Бизанс империјасынын тарихини јазмаг гејри-мүмкүн оларды.

Прокопий Кесарийский, Война с готами"
М. 1950.

СИМОКАТТА ФЕОФИЛАКТ

(VII əср)

Бизанс тарихчиси, əслəн мисирлидир. Мисир префекти Пјотрун гоһумудур. Јахшы тəһсил алыб. Əсəрлəриндə антик мүəллифлəрдəн кəтирилəн чохлу нүмунəлəр онун јунан вə Рома əдəбијјатына јахшы бəлəд олдуғуну көстəрир.

"Тарих" адланан əсəрини 628-638-чи иллəрдə јазмышдыр. Əсасəн Бизансын харичи сијасəтинə һəср олунмуш бу əсəр Иран, Гафгаз, Кичик Асија вə саир өлкəлəрлə мүһарибəлəрин вə дипломатик əлагəлəрин тарихиндəн бəһс едир. Əсəрдə аварлар, славјанлар, парслар вə нəһајəт, гəдим түрклəр һаггында зəнкин мə'луматлар топланмышдыр. Əсəрин əввəлки һиссəлəриндə Бизанс императору Маврикинин Иран шəһəншаһы II Хосровла мүһарибəлəриндəн бəһс олунур. Сонракы һиссəлəрдə исə даһа чох аварлар вə көј түрклəрлə мүнасибəтлəрдəн данышылыр. Бурада гəдим түрк халгларынын тарихиндəн, мəншə, адəт вə ән'əнəлəриндəн сөһбəт ачылыр.

Китаб — Бизанс—Иран мүһарибəлəринин тəсвири вə император Маврикинин 602-чи илдə Фоки тəрəфиндəн девриллмəси һадисəси илə битир.

Китабын ән мараглы мə'луматларындан бири гəдим славјанлар барəдə дејилəнлəрдир. Бу, славјанлар һаггында əн гəдим тарихи мə'луматдыр. Симокатта јазыр ки, императорун јанына кəтирилəн учабој славјан чаванı өз гəбилəлəри һаггында һөкмдара белə мə'лумат верир: — Бизим дијарымызда дəмир јохдур. Буна көрə јараг-јасагын нə олдуғуну билмирик. Мүһарибəнин нə олдуғуну билəн јохдур. Биздə һамы лира чалыр. Һəјатымыз сакит вə динчдир.

Симокатта əсəриндə даим сəнəдлəрə мүрачиəт едир, көрдүклəринə вə шаһидлəрин дедиклəринə əсасланыр. Бу бахымдан

онун "Тарих" әсәри дөврүн һадисәләрини өјрәнмәкдә мисилсиз дәјәрә маликдир.

Тарихчинин "Фәлсәфә илә тарихин диалогу" адлы бөјүк бир диалогу да вар. Һәмин әсәрдә о, тарих вә фәлсәфәјә аид бахышларыны әкс етдирир. Онун фикринчә фәлсәфә елмләрин краличасы, тарих исә онун севимли гызыдыр. Тарих бәшәр зәкасынын ән гијмәтли мәһсулларындан бири кими гулаға ләззәт, үрәјә тәсәлли, бејинә гида верир. О гочаларчын әса, чаванларчын мүәллимдир.

Симокаттанын "Тарих" әсәри онун тарих елминә вердији зәнкин вә дәјәрли бир абидәдир.

Симокатта, Ф., История М. 1957.

ƏRƏБ
ТАРИХЧИЛƏРИ

БӘЛАЗУРИ (820-892)

Әрәб тарихчиси. Мисирдә доғулуб. Хәлифә әл-Мүтәззанын оғлу шаһзадә Абдулланын тәрбијәчиси олмушдур. Рәвајәтә көрә “Өлкәләрин фәтһи” әсәрини дә онун үчүн јазмышдыр. “Јүксәк мәнсәблиләрин мәнсәби вә онлар һаггында мә’луматлар” адлы даһа бир әсәри дә вардыр. Әсәрин адындан көрүндүјү кими сөһбәт Мәһәммәд пејғәмбәрдән хәлифә Мүтәмидә гәдәр әрәбләрин һәрби гәләбә вә фәтһләриндән кедир. Әсәрдә гуру һәрби рәгәмләр дејил, һадисәләр тәфәррүаты илә тәсвир олунур. Көркәмли әрәбшүнас Жүзенин јаздығы кими Тәбәри кими Бәлазуринин әсәринин дә әһәмијјәти орасындадыр ки, орада бизә кәлиб чатмајан мә’хәзләрдән истифадә олунмуш, мүәллиф шәхсән фәтһ олунан өлкәләри, јерләри кәзиб, сәркәрдә вә шаһидләрин нәсилләриндән мә’луматлар топламышдыр. Бүтүн бу мә’луматлары бир-бирилә мүгајисә едиб ән ағлабатаныны гәләмә алмышдыр. Әсәрин бизим үчүн ән әһәмијјәтли чәһәти, әлбәттә Азәрбајчан вә гоншу өлкәләр һаггында верилән мә’луматлардыр. Бурада фәтһ олунан Азәрбајчанын шәһәр вә јашајыш мәнтәгәләринин ады чәкилир, һәмин јерләрә көчүрүлүб јерләшдирилән әрәб тајфалары садананыр, шәһәр вә вилајәт башчыларынын әрәб сәркәрдәләри илә бағладыглары сүлһ мүгавиләләри гејд олунур. Әсәрдә дөврүн бә’зи игтисади вә мәдәни һадисәләри дә унудулмајыб. Идарә органларында әрәб дилинин тәтбиги, веркиләр вә с. һаггында мә’луматлар да әһәмијјәт дашыјыр.

Баладзори, Книга завоеванний стран, Б. 1927.

ӘБҮЛ-ФӘРӘЧ (1226-1286)

Сурија-Әрәб тарихчиси. Алим вә философ. Дөврүнүн ән нүфузлу адамларындан бири олан Әбүл Фәрәч нәинки һәр чүр дини ичма вә тәригәт саһибләри, һәм дә ејни дәрәчәдә мүсәлман вә христиан һакимләри тәрәфиндән даим һөрмәтлә гаршыланмышдыр.

Христианлығын монофизитизм тәригәтинә мәнсуб олан Әбүл Фәрәч узун илләр Марағa шәһәриндә јашамыш, орада да дәфн олунмушдур. Һүлаки ханын шәхси һәкими Нәсирәддин Тусинин Марағa рәсәдханасынын фәал үзвләриндән бири кими фәалиjјәт көстәрмишдир. Әсәрләрини Сурија вә әрәб дилләриндә јазмыш, елмин бүтүн саһәләриндә гәләмини сынамышдыр. Ән популјар әсәрләриндән бири "Мараглы әһвалатлар" китабыдыр. Бурада даһа гәдим мәнбәләрдән, һабелә Ибн Мискавејнин вә Палладинин әсәрләриндән фајдаланмагла фолклор материалларындан да кениш истифадә етмишдир. Сөзсүз ки, бурада Азәрбајчан фолклору нүмунәләри дә мүәјјән јер тутур. Беләки, онларын чоху Молла Нәсрәддин ләтифәләрини јада салыр.

Лакин Әбүл Фәрәчин ән дәјәрли әсәри сөзсүз ки, "Үмуми тарих"дир. Бурада Јахын Шәрг өлкәләриндә әрәб һакимиjјәтиндән, сәлчугларын Азәрбајчана јүрүшләриндән, Елдәкизләрин тарихиндән, онларын гоншу дөвләтләрлә мүнасибәтиндән, Харәзмшаһ Чәлаләддинин Азәрбајчан вә гоншу өлкәләрдәки мүһарибәләриндән вә нәһајәт илк монгол ишғалларындан бәһс едилир. Бизимчин исә әлбәттә онун Елдәкәзләр һаггында вердији објектив мә'луматлар даһа дәјәрлидир.

Әбүл-Фәрәч, Мараглы әһвалатлар, Бакы 1961
Abul Farac Tarihi, cilt 1-2, Ankara, 1945-1950.

ӘН НӘСӘВИ ШИҺАБӘДДИН

(?-1249)

Әрәб тарихчиси. Хорасан јахынлығындакы Хурандиз галасында гала саһиби аиләсиндә анадан олмушдур. Әрәб вә фарс дилләри вә әдәбијјатыны јахшыча өјрәнмиш, кәнчлик илләри монголларын јүрүшләри дөврүнә тәсадүф етмишдир. О, өз доғма галасыны монголлардан мүдафиә етмиш, сонра исә Харәзм әмирләри илә бирликдә монголлара гаршы чохлу дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Нәһајәт, 1224-чү илдә о, мәшһур Харәзмшаһ Мәһәммәдин оғлу султан Чәлаләддинин шәхси катиби олмуш, једди ил әрзиндә бу бөјүк сәркәрдә илә бирликдә онун бүтүн јүрүш вә дөјүшләринин шаһиди олмушдур. Кәләчәк тарихчи, Хани јанында мүһасирәјә дүшән Чәлаләддиндән ајрыландан бир ај сонра бөјүк сәркәрдәнин Дијарбәкир дағларында 1231-чи илдә бир надан күрд тәрәфиндән фачиәли шәкилдә өлдүрүлдүјүнү ешитмишдир. Бу һадисәдән сонра о, даһа бир нечә һөкмдар вә әмирин хидмәтиндә олмуш вә 1241-чи илдә “Султан Чәлаләддин Мәнкибурнунун һәјаты” әсәрини јазмаға башламышдыр.

Әсәр 108 фәсилдән ибарәтдир. Мүәллиф әсасән Чинкиз хан, Харәзмшаһлар вә онларын Орта Асија, Загафгазија вә Иран-Ирагда апардығы мүһарибәләрин бир нечә иллик тарихини гәләмә алмышдыр. Әсәрдә һәм Азәрбајчан Атабәјләринин сүгуту, һәм Монгол һүчумларынын бир сыра һәллиедичи мәрһәләләри, һәм дә Азәрбајчан—Күрчүстан мүбаризәсинин ән кәркин вә һәллиедичи анлары илә таныш олуруг.

Мә’лумдур ки, һәмин дөврдә хејли күчләнән күрчү һөкмдарлары чохдан бәри Шимали Азәрбајчаны, хүсусилә Кәнчә вә Ширван вилајәтләринин әһалисини өз арамсыз һүчумлары илә олмазын мүсибәтләрә дүчар едирдиләр. Нәһајәт, Чәлаләддин 1225-1226-чы илләрдә ики дәфә Күрчүстана јүрүш едиб күрчү

ишғалчыларыны елә әзишдирмишдир ки, онларын бир даһа Кәнчә вә Ширвана јүрүш етмәјә тагәтләри галмамышдыр.

Ән Нәсәви Чәлаләддини учабој бир түрк гәһрәманы кими тәсвир едиб јазыр: "Бу асланлар ичиндә аслан, сүвариләр ичәрисиндә чәсур иди. О, мүлајим адамды, һеч кимә ачыгланмаз, төһмәт вурмазды, чидди иди, һеч заман күлмәз, анчаг күлүмсәјәрди".

Гејд едәк ки, Чәлаләддинин мејитини кәтириб дәфн етдирдикдән сонра онун сәркәрдәси Шиһабәддин Газинин әмри илә Чәлаләддинин өлдүрүлдүјү һәмин күрд кәндинин бүтүн киши әһалиси гылынчдан кечирилмишдир.

Шахаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнописание Султана Джалал ад-дина Манкбурны, Баку, 1973

ИБН МУНКЫЗ (1095-1188)

Әрәб тарихчиси. Суријанын Һәләб шәһәри јахынлығындакы гәдим Шејзар галасында, шәһәр һакиминин гардашы аиләсиндә анадан олмушдур. Онун һәјаты сәлиб јүрүшләри дөврүнә тәсадүф етдијиндән башы олмазын бәлалара дүчар олмуш, дөнә-дөнә вәтәниндән ајры дүшмәјә мәчбур олмушдур. 1099-чу илдә Сәлибчиләр мүгәддәс Гүдс шәһәрини аландан вә орада өзләринин краллығыны јарадандан сонра Ибн Мункыз 1129-30-чу илләрдә сәлибчиләрин гәними олан атабәј Зәнкинин јанында јашајыб һәм дөјүшчү, һәм дә мәсләһәтчи кими она хидмәт етмишдир. 1138-44-чү илләрә Дәмәшгдә Бүрүдләр сүлаләсинин сарајында, 44-54-чү илләрдә исә Мисирдә сарајда јашамалы олмушдур. Сонра јенә дә Дәмәшгә гајытмыш, 1157-чи илдә баш верән дәһшәтли зәлзәлә нәтичәсиндә аиләси илә дағынты алтында галмышдыр. Бу ағыр фәлакәтдән сонра Усам Мәккәјә зијарәт етмиш, вәтәнинә гајыдыб Атабәј Нурәддинә гошулуб сәлибчиләрә гаршы мүһарибәләрдә иштирак етмишдир.

Бир мүддәт Дијарбәкирдә јашамышдыр. Һәмин илләрдә мејдана чыхан мәшһур сәркәрдә вә дөвләт хадими Сәлаһәддин Әјјуби она Дәмәшгә гајытмаға ичазә вермиш вә гоча ибн Мункыз 1187-чи илдә Гүдсүн сәлибчиләрдән азад едилмәсинин шаһиди олмушдур.

Онун "Ибрәт китабы" адлы әсәри о дөврүн һадисәләрини нарлаг шәкилдә әкс етдирән мисилсиз бир гајнагдыр. Даһа доғрусу, хатирәләр шәклиндә јазылмыш тарихдир. Гоча Ибн Мункыз нәвә вә нәтичәләринә өзүнүн, өлкәсинин, халгынын башына кәләнләри данышыр. Бә'зи һадисәләри үмуми шәкилдә, бә'зи һадисәләри исә ән кичик деталларына кими тәсвир едир. Нә өзүнүн, нә дә башгаларынын јахшы вә пис әмәлләрини киз

лədиб өрт-басдыр етмир. Əсəрин өзү бүтөвлүкдə бир ваһид һекаjəни хатырладыр. Jалныз сон фəсил Сəлаһəддинин шə'нинə jазылмыш мəнзум хитаб үслубундадыр. Даһа доғрусу, бу əсəр бир сүжет əтрафында бирлəшəн һекаjəлəр топлусудур. Бу чəһəтдəн о əдəбиjjатда уникал һадисəдир.

Əсəри əрəбчəдəн рус дилинə, əн көзəл тəрчүмəчи саjылан Салjе чевирмиш, академик Крачковски исə она өн сөз jазыб, һəм дə редактə етмишдир.

Усам Ибн Мункыз, Книга назидания, М. 1958.

ИБН ӘЛ ӘСИР (1160-1234)

Әрәб тарихчиси. Ирагда Чәзирәт Өмәрдә анадан олмуш, кәнчлији Мавсил шәһәриндә кечмишдир. Сурија вә Фәләстиндә тәһсил алмышдыр. Һәјаты Сәлиб мүһарибәси илләринә тәсадүф етмиш вә бир чох дөјүшләрин иштиракчысы олмушдур. Сәлаһәддин Әјјубинин јахын адамы кими бир сыра дипломатик миссијалары јеринә јетирмишдир. Бу сәфәрләр заманы да кәләчәк әсәрләри үчүн күлли мигдарда материаллар топламышдыр. Јалныз бундан сонра доғма шәһәри Мавсилә гајыдыб, әсәрләрини јазмаға башламыш вә бүтүн әрәб аләминдә шөһрәт газанмышдыр.

Ән бөјүк вә гијмәтли әсәри "Әл камил фи-т тарих" гәдим дөврләрдән 1231-чи илә гәдәрки һадисәләри әһатә едир.Бунун үчүн әлбәттдә әсәрин ән гијмәтли һиссәләри Азәрбајчанла бағлы сәһифәләрдир. Бурада әрәбләрин Азәрбајчаны фәтһ етмәси кими бөјүк бир дөвр әкс олунмушдур. Биз она, хүсусилә Бабәк һәрәкаты, Татар-монгол һадисәләри, Тамара дөврүндә күрчү—Азәрбајчан мүнасибәтләри вә нәһајәт, Чәлаләддинин күрчүләри әзиб азәрбајчанлылары хилас етмәси кими бөјүк һадисәләрин доғру-дүзкүн тәсвиринә көрә борчлујуг.

Бу бөјүк әсәр илк дәфә Алманијанын Лејден шәһәриндә 14 чилддә, он ил сонра исә 1886-чы илдә Гаһирәдә нәшр олунмушдур.

Ибн әл Әсир мәрһум академик Зија Бүнјадовун јаздығы кими дөврүнүн биринчи дәрәчәли тарихчисидир.

Әсәрин Азәрбајчана аид һиссәләри Жүзенин тәрчүмәси илә 1940-чы илдә рус дилиндә, 1959-чу илдә исә азәрбајчанча нәшр едилмишдир.

ИБН ХӘЛДУН **(1332-1406)**

Әрәб тарихчиси. Мәғриб өлкәләри сарајларында һәким ишләмиш, 1382-чи илдә Мисирдә газылыг етмиш, Әл-Әзһар вә Заһириjјә мәдрәсәләриндә дәрс демишдир. 1375-чи илдә тамамладығы "Китаб әл-әхбәр" әсәри мәшриг вә мәғриб халгларынын тарихиндән бәһс едир. Бурада әрәб гошунларынын Азәрбајчана јүрүшләри, Азәрбајчандакы әрәбләр вә әрәб һакимләри, азәрбајчанлылардан алынан веркиләр барәдә мә'луматлар верилир.

X-XIII әсрләрдә Азәрбајчанда мөвчуд олан һаким сүлаләләр, онларын сијасәтләри һаггында мә'луматларла әсәрин икинчи һиссәсиндә таныш олмаг мүмкүндүр. Ибн Хәлдунунун мараглы дүшүнчәләри, тарих вә бир нөв сосиоложи фикирләри әсәрин мүгәддәмәсиндә әкс олунмушдур. Бурада Ибн Хәлдун белә бир узагкөрән вә дәрин мәзмунлу фикир ирәли сүрмүшдүр ки, халгларын һәјат тәрзиндәки фәргләр чоғрафи шәраитин мүхтәлифлији илә әлагәдардыр. Бу фикир, јалныз XIX-XX әсрләрдә бөјүк алим вә сосиологлар Кремер, Гумплович, Ратсел, Гумилјев вә саир тәрәфиндән нәзәри чәһәтдән дәринләшдирмәклә тәсдиг олунмушдур.

Ибн Хәлдунун тарих елминин мәгсәд вә вәзифәләри һаггында фикирләри дә мараглы вә актуалдыр. Тарих һәјатын ганунаујғунлугларыны өјрәнмәли вә шәрһ етмәлидир. Һәјатын маһијјәти чәмијјәт үзвләринин коллектив әмәјиндән ибарәтдир. Бу да өз нөвбәсиндә һәр фәрдин ајрылыгда әмәјинин мәчмусудур.

Ибн Хәлдун чәмијјәтин инкишафынын ики мәрһәләсини гејд едир. Бунлар ашағы (кәнд) вә јухары (шәһәр) һәјатындан ибарәтдир. Биринчиләр әкинчиләр вә малдарлар, икинчиләр исә сәнәт-

карлар вә тичарәтчиләрдир вә һәр ики тәсәррүфат һәјаты бир-бири илә ајрылмаз шәкилдә бағлыдырлар. Кәнд һәјатынын әсасында онун үзвләри арасындакы ган гоһумлуғу (әсәбијјә) һәлледичи рол ојнајыр. Бурада һәр шеј гәбилә-тајфа башчыларынын (ағсаггалларын) мәһдуд һакимијјәтинә әсасланыр. Шәһәрләрдә исә һакимијјәт мәһдудијјәт нә олдуғуну билмәјән вә зоракылыға әсасланан шаһларын әлиндәдир.

Ибн Хәлдун тарихи фәлсәфи бахымдан шәрһ етмәјә чалышан илк мүтәфәккирләрдән биридир. О, бир чох гәрб алимләрини бир нечә әср габагламышдыр.

Ибн Хәлдун, Китаб-әл әхбар, ч. 1-7, Булак, 1867

ЧАБАРТИ ӘБДҮРРӘҺМАН (1754-1826)

Мисир әрәб тарихчиси. Гаһирәнин үләмәләр нәслиндә анадан олуб, әввәлчә аиләдә, сонра исә университетдә мүкәммәл тәһсил алмышдыр. Сонрадан өзү дә Гаһирәнин Әл-Әзхар мүсәлман университетинин нүфузлу шејхүләмәләриндән бири кими бөјүк һөрмәт саһиби олмушдур. Ән мәшһур әсәри 4 чилдлик “Кечмиш шәхсијјәтләрин һәјаты вә һадисәләрин салнамәси” нәһәнк тарихи тәдгигатдыр. Бурада Мисирин XIV әсрдән 1822-чи илә кими сијаси ичтимаи һадисәләри кениш шәкилдә әкс олунмушдур. Чабарти ејни заманда һәм салнамәчи, һәм дә тарихчи вә тәһлилчидир. Амма биринчи чәһәт үстүнлүк тәшкил етдијиндән онун әсәри даһа чох хроника сајылыр. Әсәрин бөјүк бир һиссәси бир нечә әср әрзиндә мисирдә јашамыш көркәмли шәхсијјәтләрин некрологларындан ибарәтдир. Бураја мәмлүк бәјләри, шејхләр, үләмә вә бөјүк сәнәт адамларынын һәјат тарихчәси вә әмәлләри дахил едилмишдир.

Чабарти франсыз ишғалы дөврүндә јашадығындан Наполеон ордуларына гаршы үмумхалг нифрәтини әкс етдирмиш, ејни заманда бу нифрәтин күтләви һәрәката чеврилмәсини истәмәмишдир.

Илк дәфә онун әсәриндә үмумәрәб вә ја мүсәлман ифадәси дејил “мисирли” термини ишләдилмишдир. Бу да өз нөвбәсиндә Мисирдә вәтәнпәрвәрлик мејлләринин ојанмасына бөјүк тәкан вермишдир.

Чабарти милли вә дини тәәссүбкешлији бирләшдирмәјә чалышмыш, лакин дөвләт деспотизмини тәблиғ етмәмишдир. О, дин вә мәдәнијјәт хадимләринин һаким идеолокија үчүн васитәчи ролуну ојнамасына гаршы чыхмыш, үмумијјәтлә Мисирдә һөкмранлыг едән Мәһәммәд Әли режиминә мүхалифәтдә олмушдур. Әвәзиндә Мисир һөкмдарлары вә онун давамчылары да Чабартинин әсәринин чапыны 50-60 ил јубатмышлар.

Джабарти Абдуррахман,
Египет в период экспедиции Бонапарта, М. 1962.

ТӘБӘРИ (838-923)

Әрәб тарихчиси. Һәјаты һаггында мә'лумат аздыр. Әсәрләри исә чохдур. Тәкчә "Гур'анын тәфсири үчүн изаһлар топлусу" адлы тәдгигат әсәри 30 чилддән ибарәтдир. Башга бир 4 чилдлик әсәри исә "Фәгиһләрин ихтилафы һаггында" адланыр. Лакин Тәбәринин адыны јашадан 3 чилдлик "Пејғәмбәрләрин вә шаһларын тарихи" әсәридир. VII-IX әсрләрин һадисәләрини әһатә едән бу гијмәтли китаб мүсәлманлығын илк дөврләри үзрә башлыча тарихи мә'хәз һесаб едилир. Материалларын вә фактларын зәнкинлији илә сечилмәклә бәрабәр бурада хилафәти бүрүјән халг үсјанлары һаггында да мараглы хәбәрләр вар. Азәрбајчанын ишғалына аид верилән материаллар сөзсүз ки, Тәбәриндән габаг јашамыш Әбу Абдуллаһ, Әл Мәдаини, Әбу Михнаф вә башгаларынын әсәрләринә истинад едир. Һәмин тарихчиләрин јаздыглары итиб-батдығындан Тәбәринин әсәри доғрудан да әвәзсиз бир мә'хәзә чеврилир.

Тәбәри Азәрбајчаны бүрүјән хүррәмиләр һәрәкатынын характери, үсјан башчысы Бабәк вә онун рәгиби Афшин һаггында кениш данышыр, бу ики көркәмли сәркәрдә арасындакы мүрәккәб мүнасибәт, онларын данышыг вә јазышмалары, әрәб хилафәтинин бөлүнмәси барәдә онларын гаршылыглы планлары, һабелә Бабәкин Бизанс императору Феофил илә дә мәктублашмалары барәдә әтрафлы мә'лумат верир. Әсәрин ән бөјүк мәзијјәтләриндән бири сөзсүз ки, мәрһум академик Зија Бүнјадовун јаздығы кими түркләрин хилафәтин сијаси һәјатында ојнадығы мүһүм ролу көстәрән мә'луматлардыр. Бунлардан башга Тәбәри ајры-ајры вилајәтләр, онларын һакимләри, о чүмләдән тарихин ән парлаг хәјанәтләриндән биринин ичрачысы олан Сәһл ибн Сумбат һаггында да мә'лумат вермәји унутмајыб.

Annales guos scrisit Abu Djafar Mohammed ibn Diarir at-tabari. Ed M. S. de Goeje, ser. I-III, Lugdini Batavjrum, 1897-1901

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХЧИЛӘРИ

АШУРБӘЈЛИ САРА **(1906)**

Азәрбајҹан тарихчиси. 1925-ҹи илдә Истанбулда франсыз колледжини, сонралар исә Бакыда АДУ вә АПИ-ни битирмишдир. Бир мүддәт Бакынын али мәктәбләриндә дәрс демиш, һазырда исә Елмләр Академијасынын Тарих Институтунун баш елми ишчисидир. 1964-ҹү илдә "Бакынын Орта әсрләр тарихи очерки", 1983-ҹү илдә исә "Ширваншаһлар дөвләти" вә башга бөјүк монографијаларла бәрабәр чохлу мәгалә вә очеркләрин дә мүәллифидир. Әксәр Азәрбајҹан тарихчиләри кими әсәрләрини рус дилиндә јазыр. Орта әср Бакысына һәср олунмуш әсәриндә Азәрбајҹан пајтахтынын тәхминән мин илә јахын тарихи тәсвир олунур. Ејни заманда шәһәрин археложи газынтыларыны вә ме'марлыг абидәләринин кениш елми тәсвири верилир. Тарихи гәдим гајнаглара әсасланараг сүбут едир ки, Бакынын тарихи әввәлләр јазылдығы кими X-XII әсрләрә дејил, ерамызын илк јүзилликләринә кедиб чыхыр. Бакынын мәшһур Гыз галасы абидәсинин јашына да Ашурбәјли бу ҹүр јанашыб, онун да тарихинин јени еранын II-III әсрләрдән башлајыр. Ашурбәјлинин тәдгигатына көрә вахтилә шәһәрин икигат диварлары вармыш, бири сөкүлүб дағылмыш, икинҹиси исә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

"Ширваншаһлар дөвләти" әсәри бу дөвләтин XI-XVI әсрләр тарихини әһатә едән илк санбаллы тәдгигатыдыр. Бурада да тарихчи күлли мигдарда әрәб, фарс, түрк, ермәни вә күрҹү мәнбәләриндән, һабелә Авропа сәјјаһ вә тәдгигатчыларын әсәрләриндән истифадә јолу илә Ширваншаһлар сүлаләсинин дахили вә хариҹи сијасәтинин, етник тәркибини, сосиал вә игтисади һәјатыны тәсвир етмишдир.

Әсәрдән мә'лум олур ки, Ширванын пајтахты Шамахы вә онун дикәр шәһәрләри узун әсрләр боју һәм ишғалчыларын, һәм дә дахили мүбаризәләрин објекти олмушдур.

Ашурбәјли С. Бакынын орта әсрләр тарихи. Б. 1996.

БАКЫХАНОВ АББАСГУЛУАҒА (1794-1847)

Азәрбајчан тарихчиси. Рус ордусу хидмәтчиси. Бакынын Хилә кәндиндә доғулуб. Бакы ханы II Мәһәммәдин оғлудур. 1820-чи илдә Рус ордусунун Гафгаз корпусунда һәрби хидмәтә кириб, 1826-29-чу илләр Рус—Иран вә Русија—Түркијә мүһарибәләриндә бәднам "Гарабағ полку" тәркибиндә руслар тәрәфиндә вурушараг, бөјүк шәхси шүчаәт көстәрмишдир. Буна көрә рус командалығы тәрәфиндән бир сыра икинчи дәрәчәли орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Нәһајәт, полковник рүтбәсинә гәдәр јүксәлдикдән сонра исте'фаја чыхарылмышдыр.

Бәдии вә елми јарадычылыгла мәшғул олуб "Күлүстани-Ирәм", "Ријазүл-гүдс", "Тәһзиб әл әхлаг", "Китаби-нәсиһәт", "Ејн үл-мизан", "Мүшкт үл-әнвар" кими бәдии поема вә елми әсәрләрини фарс вә әрәб дилләриндә јазмышдыр. Бу әсәрләрин чоху әһәмијјәтини итирмиш, јалныз бә'зи ше'рләри вә "Күлүстани-Ирәм" әсәри мүәјјән әһәмијјәт дашыјыр.

Исте'фаја чыхарылдыгдан сонра кәнчлик илләриндәки һәрби фәалијјәтиндә вә чар ишғалында Вәтәнин дүшмәнләринә көстәрдији һәдсиз хидмәтләрдән, — Чәнуби Азәрбајчанда вә Анадолуда төкдүјү гардаш ганларындан пешиман олуб төвбә етмәк үчүн (Азәрбајчан совет енсиклопедијасында јазылдығы кими сәјаһәт үчүн јох) Мәккә вә Мәдинәјә кетмиш, орада чар һөкумәтинин она вердији орден вә медаллары (һәлә дә сахлајыбмыш) атыб ајагламыш, елә орадача өлүб Вадији-Фатимә адланан јердә дәфн олунмушдур.

"Күлүстани-Ирәм" әсәринин рус дилиндә нәшр олунмасы үчүн Бакыханов чох чалышмыш, һәтта ону шәхси танышлыглары олан I Николајын өзүнә көндәриб бу саһәдә она көмәк көс-

тәрмәјини хаһиш етмишдир. Әлјазма Бакыханову јахшы таныјан Березин вә башга алимләр тәрәфиндән верилмиш рә'јләрә әсасән чапа лајиг корүлмәмишдир. I Николај ону мүәллифинә гајтарыб өз һесабына нәшр етдирмәји мәсләһәт көрмүшдүр.

Бакыханов бундан инчимиш, I Николај үрәјини алмаг үчүн Бакыханова бир гызыл үзүк һәдијјә етмишдир.

Әсәр 1926 вә 1991-чи илләрдә Бакыда рус дилиндә, 1950-чи илдә исә азәрбајчанча нәшр олунмушдур.

Бакыханов, А. А., "Күлүстани-Ирәм", Б. 1950

БҮНЈАДОВ ЗИЈА

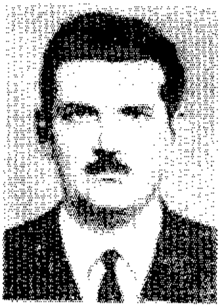

(1923-1997)

Азәрбајҹан тарихчиси. Астара рајонунда анадан олуб, Москва Шәргшүнаслыг Институтуну битирмишдир.

Азәрбајҹан тарихинин вә мәдәнијјәтинин мүхтәлиф мәсәләләринә аид јүзләрлә мәгаләләрин мүәллифи вә ја шәрикидир.

"Азәрбајҹан II-IX әсрләрдә" вә Азәрбајҹан "Атабәјләр дөвләти" монографијаларынын мүәллифидир. Һәр ики әсәр тарихчилијимиздә јени сәһифәдир. Биринҹи әсәр Азәрбајҹан тарихинин чох аз өјрәнилмиш үч әсәрини әрәб ишғалы дөврүнүн, онун сонракы талејини кениш, әһатәли шәкилдә әкс етдирмишдир. Әрәб, фарс вә Авропа гајнагларына дәриндән бәләдчилији тарихчијә Аззәрбајҹанын ачы, ағыр вә ејни заманда Бабәк һәрәкаты кими гәһрәманлыг дөврүнүн сијаси-сосиал мәнзәрәсини јаратмагда көмәк етмишдир.

Тарихчи икинҹи әсәриндә бөјүк һадисә кими гаршыланыб, өмрү гыса олса да, тарихимиздә парлаг из бурахан Елдәкәзләр дөвләтинин сијаси, иҹтимаи, һәрби, игтисади вә башга проблемләрини системли шәкилдә шәрһ етмишдир.

Зија Бүнјадовун бир хидмәти дә әрәб дилли гајнагларын библиографијасыны чап етдирмәклә бәрабәр онларын ән јахшы нүмунәләрини рус дилиндә нәшр етдирмәсидир.

Ән Нәсәвинин "Ҹәлаләддин Манкибурнунун һәјаты" кими монументал әсәри рус дилиндә нәшри тәкҹә Азәрбајҹанын дејил бүтүн Јахын Шәрг халгларынын тарихинин өјрәнилмәси үчүн әвәзсиз хидмәтдир.

Әрәб, фарс вә башга дилләри әсаслы билмәси, Јахын Шәрг өлкәләринин тарихиндә дәриндән бәләдчилији, республиканын иҹтимаи-сијаси һәјатында интенсив иштиракы, тәбиәтҹә фәаллығы, милли проблемләрин анализинә дәриндән нүфуз етмәк бачарығы Зија Бүнјадову Азәрбајҹанын елми-мәдәни һәјатынын мәркәзи фигурларындан биринә чевирмишдир.

Көркәмли тарихчи Азәрбајҹан ЕА-нын һәгиги үзвү вә витсе-президенти иди. 21.02.1997-ҹи илдә намә'лум шәхсләр тәрәфиндән гәтлә јетирилмишдир.

Зија Бүнјадов: Азәрб. Атабәјләр дөвләти, Б. 1984.
Зија Бүнјадов, Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә, 1989.

ӘЛИЗАДӘ ӘБДҮЛКӘРИМ (1906-1979)

Ленинград Шәргшүнаслыг Институтуну битирмиш, узун илләр Азәрбајчан ЕА тарих институтунда мүхтәлиф вәзифәләрдә, о чүмләдән директор ишләмишдир. Өмрүнүн сон илләриндә исә мәтншүнаслыг шө'бәсинин мүдири олмушдур. 1955-чи илдә Азәрбајчан ЕА-нын һәгиги үзвү сечилмишдир.

Низаминин "Шәрәфнамә" вә "Сирләр хәзинәси" поемаларынын, Рәшидәддинин "Чами-әт - тәварих" әсәрләринин II вә III чилдләринин вә Һиндушаһ Нахчыванинин 2 чилдлик "Дәстур әл китаб" әсәрләринин елми тәнгиди мәтнләрини чап етдирмишдир. Чохлу бејнәлхалг конгрес вә мүшавирәләрин иштиракчысы олмуш, мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир.

Әлизадә Азәрбајчанын вә Иранын Орта әср дөврү тарихин бир сыра вачиб мәсәләләринә аид чохлу әсәрләр јазмыш, вә бу әсәрләр рус дилиндән башга инкилис, франсыз, алман, түрк, әрәб, фарс дилләриндә дә нәшр олунмушдур.

Фарс дилли мәнбәләрә дәриндән бәләдчилији нәтичәсиндә Јахын Шәргин сосиал вә игтисади һәјатына аид чох аз өјрәнилмиш проблемләри, хүсусилә сәлчуглар вә монгол дөврү торпаг саһибкарлығы вә әкинчилији, верки системи вә онларын мәншәинә аид мәсәләләри бөјүк мәһарәтлә тәдгим етмишдир.

Үмумијјәтлә VIII-XIV әсрләр Гафгаз вә Јахын Шәрг халгларынын тарихинин сијаси вә игтисади мәсәләләрини Әлизадәнин әсәрләринә мүрачиәт етмәдән арашдырмаг чох чәтин олар. Тәәссүф ки, бу әсәрләр рус дилиндә јазылыб чап олундуғундан тарихчинин ады Азәрбајчанын кениш охучу күтләсинә чох аз танышдыр.

Әлизадәнин азәрбајчанлыларын куја XI-XIII - әсрләрдә түркләшдији барәдә гејри-елми нәзәријјәни ифша едән мәгаләләрини дилимизә тәрчүмә едиб чап етмәк лазымдыр.

Ализаде А. А. Социально - экономическая и политичкая история Азербайджана XIII-XIV вв. Б. 1956.

ИБРАҺИМОВ ҸӘФӘР (1904-1977)

Азәрбајҹан тарихчиси, АПИ-нин профессору вә тарих факүлтәсинин деканы. Азәрбајҹан тарихинин сон орта әср дөврләринин мүтәхәссисләриндән биридир. Хүсусилә Ағгојунлу вә Гарагојунлу дөвләтләринин тарихини кениш ишыгландырмыш, бу мөвзуда чохлу мәгалә вә монографијалар чап етмишдир.

Ҹәфәр Ибраһимов Тејмурләнкин Азәрбајҹана јүрүшү илә онсуз да кәркин сијаси вәзијјәтдә олан Азәрбајҹанын ајры-ајры әразиләринин бу јүрүшә мүхтәлиф мүнасибәтинин сәбәбләрини ајдынлашдырмышдыр. О, һәмин дөврләрдә мејдана кәлән Гарагојунлу вә Ағгојунлу сүлаләләринин гәләбә вә тәнтәнәләрини кениш ишыгландырмыш, һәр ики сүлаләнин шәҹәрә ҹәдвәлләрини вериб 58 иллик гарагојунлулар вә 33 иллик ағгојунлулар дөвләтинин талејини кениш мәхәзләр ишығында әкс етдирмишдир. Тарихчи көстәрир ки, бу марағлы сүлаләләрин һәр икисинин тарихиндә охшар ҹәһәтләр будур ки, үмумијјәтлә онларын сүгуту күҹлү лидерин өлүмүндән сонра башламышдыр. Гарагојунлуларда бу лидер Гара Јусиф, Ағгојунлуларда исә Узун Һәсән олмушдур. Һәр ики лидерин давамчылары даһа гүдрәтли рәгибләә мүбаризәдә мәғлуб олуб тарих сәһнәсиндән чыхмышлар. Марағлыдыр ки, гарагојунлулар үчүн бу рәгиб Узун Һәсән, ағгојунлулар үчүнсә I Шаһ Исмајыл олмушдур.

Ҹ. Ибраһимов Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кәлмәси тарихини дә ишыгландырмыш, кәнҹ Шаһ Исмајылын илк гәләбәләринин тарихинә марағлы сәһифәләр һәср етмишдир. Онун әсәрләри инди дә али мәктәбләрдә дәрс вәсаити кими истифадә олунуб марагла охунур.

Ибраһимов Ҹ., Азәрбајҹанын XVI әср тарихинә даир очеркләр. Б.1958.

ИСМАЈЫЛОВ МАҺМУД

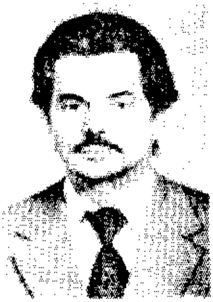

(1920)

Азәрбајҹан тарихчиси. Шәкидә анадан олуб. Тарих елмләри доктору, Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын мүхбир үзвүдүр.

Әсәрләри әсасән Азәрбајҹанын ингилабдан габагкы сәнајеси вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы проблемләринә һәср олунмушдур. Капитализм дөврүндә Азәрбајҹанын сосиал-игтисади һәјатынын тәдгиги үзрә әсас мүтәхәссисләрдән бири сајылыр. Онун Шәки шәһәринин тарихинә һәср олунмуш монографијасы вә Азәрбајҹан тарихшүнаслығына аид әсәрләри дә мәшһурдур.

Маһмуд Исмајылов аграр вә сәнаје тарихчиси кими танылыб бу саһәдә ардычыл мәшғул олса да ејни заманда бәдии әдәбијјатла да мәшғул олмуш, бир-биринин ардынча бир сыра тарихи романлар јазмышдыр. Һәмин әсәрләр бөјүк бәдии мәзијјәт дашымаса да Азәрбајҹан тарихинин мүхтәлиф дөврләринин һадисә вә шәхсијјәтләрини кениш охучу күтләсинә танышмагда әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Һазырда Азәрбајҹан Елмләр Академијасы тарих институтунун елми ишләр үзрә директор муавини ишләјән тарихчи педагожи фәалијјәтлә дә мәшғул олур. Ардычыл олараг, бејнәлхалг конгресләрдә чыхыш едир.

Исмајылов М. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан кәнд тәсәррүфаты, Б.1960.
"Узун Һәсән", тарихи роман б. 1991.

ЈУСИФОВ ЈУСИФ

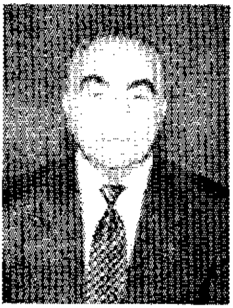

(1929-1997)

Азәрбајҹан тарихчиси. 1947-52-ҹи илләрдә Ленинград Дөвләт Университетинин Шәргшүнаслыг факүлтәсини битирмишдир. 1953-56-чы илләрдә Ленинградда аспирантурада охумушдур. 1958-ҹи илдә АДУ-нун Шәргшүнаслыг факүлтәсинин Елми Шурасында намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә етмишдир. 1963-ҹү илдә "Вестник древнеј истории" журналынын 2-3-ҹү нөмрәләринә әлавә кими јазылы сәнәдләрин тәрҹүмәси, тәһлили, грамматик ишарәләри вә лүғәтдән ибарәт монографијасы чап олунду. Бу Ј. Јусифову хариҹдә бир еламист вә иранист кими танытдырды.

Ј. Јусифов 1965-ҹи илдә Тифлисдә мәшһур академикләрин оппонентлији илә докторлуг диссертасијасына лајиг көрүлдү. 1968-ҹи илдә Москвада онун "Елам, Сосиал иғтисади тарих" әсәри чапдан чыхды. Бу, дүнја елм тарихиндә белә мөвзуја һәср олунмуш илк монографија иди. 1987-ҹи илдә Ј. Јусифовун јетирмәси мәрһум С. Кәримовла бирликдә Азәрбајҹан дилиндә Топономиканын әсаслары" адлы илк дәрслији чап олунду. Әсәр республикада вә кәнарда топонимика елминин инкишафына тәкан верди. 1993-ҹү илдә онун фактларла зәнкин, елмин сон наилијјәтләрини әкс етдирән вә јарадыҹылыг бахымы илә фәргләнән Азәрбајҹан дилиндә ириһәҹмли илк "Гәдим Шәрг тарихи" дәрслији чапдан чыхды. 1994-ҹү илдә профессор Јусифовун рәһбәрлији вә иштиракилә јазылмыш Азәрбајҹан дилиндә "Азәрбајҹан тарихи" (I ҹилд) нәшр олунду, һазырда II ҹилд (XX әср) чапа һазырланыр. Јусифовун хариҹи, рус вә азәрбајҹан дилләриндә 180-

дән чох чап олунмуш мәгаләләри вар. Ј. Јусифов Лондон, Парис, Будапешт вә Берлинин һәр ики һиссәсиндә, Лејпсигдә актуал мөвзуларда елми мәгаләләр чап етдирмишдир.

Тарихчи ондан артыг Бејнәлхалг конгресләрдә (Будапешт, Берлин, Познан, Анкара, Москва кечмиш Ленинград вә с. шәһәрләрдә) мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Бә'зи елми фикирләри һәмкарларына нисбәтән хејли објектив характер дашыса да, бә'зи идеоложи доктриналардан там азад ола билмәмишдир. Мәсәлән, онун мидијалыларын түрк дилли олмасы һаггында Гәрб тарихчиләринин (Норрис, Де Солси, Ленорманн, Опперт, Раулинсон) елми тәдгигатларындан санки хәбәри јохдур.

Јусиф Јусифов, Гәдим Шәрг тарихи, Бакы, 1993

КАЗЫМ БӘЈ МИРЗӘ МӘҺӘММӘД

(1802-1870)

Азәрбајҹан тарихчиси. Рәштдә анадан олмуш, сонра Дәрбәндә көчмүшләр. Һәштәрхана сүркүн олунан атасы илә биркә Һәштәрханда јашајыб, орада харичи дилләри өјрәнмишдир. Әввәлләр Омск шәһәр Асија мәктәбиндә, 1826-чы илдән исә Казан университетиндә дәрс демишдир. Һәмин университетин профессору вә кафедра мүдири кими фәалијјәт көстәриб, әсәрләри илә бүтүн Русијада танынмышдыр. 1849-чу илдә Петербург университетинә дә'вәт олунуб, өмрүнүн ахырынадәк орада професор кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1855-чи илдән исә јеничә ачылан шәрг факүлтәсинин илк вә даими деканы олмушдур. Чохлу дәрсликләриндән башга Азәрбајҹан, вә Иран тарихи вә әдәбијјаты мәсәләләринә аид "Мүридизм вә Шамил", "Баб вә бабиләр", "Ислам тарихи", "Мүсәлман гануначулуғу курсу", "Ујғурлар һагғында", "1660-чы илдә Һәштәрханын алынмасы" кими мараглы вә дәјәрли тарихи әсәрләр јазмыш, Русија вә Авропанын мәтбуат органларында чап етдирмишдир.

Казым бәјин Рус шәргшүнаслыг елминин јаранмасында вә инкишафында хидмәтләри нәзәрә алынараг о, дүнјанын бир сыра елми вә шәргшүнаслыг ҹәмијјәтләринә, һабелә Русија елмләр академијасына мүхбир үзв сечилмишдир. Русијанын ән бөјүк елми мүкафатларындан олан Демидов адына мүкафата үч дәфә лајиг көрүлмүшдүр.

Казым бәј тарихчи вә идеолог кими рус ориентасијасы тутса да, Русијанын шәрг халгларынын ишғалына мәдәниләшмәк ҹәһәтиндән мүтәрәгги һадисә кими бахса да, тарихи һадисәләри објектив тәсвир етмиш, Шамилә вә онун һәрәкатына мүсбәт мөвгедән јанашмышдыр.

"Парсларын исламдан габагки дили вә әдәбијјаты һагтында" мәгаләсиндә Азәрбајҹан һагғында мараглы фикирләри вар.

Казым бек Избранные, Баку, 1983.

МИРЗӘ ЧАМАЛ (1773-1858)

Азәрбајчан тарихчиси. Гарабағ ханы Ибраһимин вәзири кими, дөвләтин дахили вә харичи сијасәтинин фәал иштиракчысы олмушдур. Чаризм Азәрбајчанда ханлыглары ләғв етдикдән сонра әјаләт мәһкәмәсиндә мирзәлик етмишдир. Мәшһур шәргшүнас Адолф Берже јазыр ки, Мирзә Чамал фарс, османлы дилләриндән башга рус, авар вә ләзки дилләрини дә билирди. Дөврүнүн бир сыра елмләринә бәләд олуб, хүсусилә һәкимликдә шөһрәт газанмышды.

Мирзә Чамал 1843-чү илдә Гафгаз чанишини Воронтсовун тапшырығы илә "Гарабағ тарихи" әсәрини јазмышдыр. Әсәрдә тәсвир олунан һадисәләр тарихчинин иштиракы вә көзләри өнүндә баш вердијинә көрә сон дәрәчә реал, әһәмијјәтли вә гијмәтлидир. Фарс дилиндә јазылмышдыр. Әсәр Гарабағын кечмишиндән, чоғрафи шәраитиндән, әһалисинин адәт вә ән'әнәләриндән данышыр. Әсәрин ән әһәмијјәтли сәһифәләри Русија—Иран мүһарибәләринә аид верилән мә'луматлардыр. Биз бир чох рус һәрб тарихчиләринин чилд-чилд әсәрләриндә јалныз ишғалчыларын мөвгеи вә фикирләри илә таныш олдуғумуза көрә, икинчи тәрәфин фикирләри бу мә'нада тарихи һәгигәтләри тәсәввүр вә бәрпа етмәк үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. Амма тәәссүф ки, о дөврүн Азәрбајчан тарихчиләри дә Совет дөвру тарихчиләримиз кими һадисәләри руспәрәст мөвгедән тәсвир етдикләринә көрә тарихин һәгиги тәсвирини, рус ишғалчыларынын өлкәмизә кәтирдији тәһгир вә ачылыглары, Чавад хан кими гејрәтли оғулларын гәһрәманлығыны бүтүн мәнзәрәси илә онларын әсәрләриндә көрә билмирик.

Мәсәлән, Мирзә Чамал Ибраһим ханын чар кенералларына мүнасибәтиндән дөнә-дөнә әтрафлы сурәтдә данышыр, анчаг өз вәтәни уғрунда ишғалчы чар кенерал Сисиановла вурушмада гәһрә-

манлыгла һәлак олан Чавад ханын икидлијини тә'нәли сөзләрлә тәсвир едир.

Амма әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, Мирзә Чамал вә дикәр Гарабағ тарихчиләри Шејх Шамилин тарихини јазан Һачы Әли вә Мәһәммәд Таһир кими рус ишғалындан кәнарда олмајыблар.

Мирзә Чамалын әсәриндә әлачсыз галан Азәрбајчан ханларынын, онларын оғул вә нәвәләринин рус кенералллары габағында нечә алчалдығыны, мәнсәб үчүн, рүтбә вә дәрәчә үчүн нечә бир-бирилә јарыша кирдикләрини охудугча инсанын гәлби ағрыјыр. Вә үмумијјәтлә, ики әср әрзиндә Азәрбајчанда чох аз шејин дәјишдијинә һејрәтләнмәјә билмирсән.

Гарабағнамәләр, I чилд, Бакы, 1989.

ИСКӘНДӘР БӘЈ МҮНШИ (1560-1634)

Азәрбајчан тарихчиси. Шаир вә хәттат. Әввәлләр Мәһәммәд Худабәндә шаһын, сонра исә шаһ Аббасын катиби вә сарај тарихчиси олмушдур. Шаһ Аббасын вәзири Һатәм хан Ордубадинин һимајәдарлығы сајәсиндә узун илләр сарајда јашамыш, малијјә ишләринә нәзарәт етмишдир. О, шаһ Аббасын бир чох јүрүшләринин дә иштиракчысы олмушдур.

Искәндәр бәј Мүнши өлүмүндән бир аз габаг, 1630-чу илдә фарс дилиндә "Тарихи-аләм араји Аббаси" ("Дүнјаны бәзәјән Аббасын тарихи") адлы әсәрини јазмышдыр. Әсәрин әввәлиндә Сәфәвиләрин тарихинә аид хејли марағлы мә'луматлар вар. Гызылбашларын шаһ Исмајылын әтрафында бирләшмәси, онларын Бакыны вә Күлүстан галасыны, мүһасирә етмәси, Ағгојунлуларла мүһарибәләри, Сәфәвиләрин һакимијјәтә кәлмәси вә нәһајәт Тәһмасиб шаһ дөврүндә Азәрбајчаны бүрүјән үсјанлар һаггында әсәрин илк фәсилләриндә мә'лумат верилир. Китабын бөјүк һиссәси шаһ Аббаса, онун һәрби ислаһатларына, мүһарибәләринә, Сәфәви-Османлы мүнасибәтләринә һәср олунмушдур. Шаһ Аббасын Күрчүстанда вә Күрдүстанда баш верән үсјанлара мүнасибәтини изаһ едән тарихчи шаһ Аббасын гәддар әмәлләринә дә һагг газандырыр. Һадисәләри бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир едир. Әсәрин ән гијмәтли чәһәтләриндән бири онун Азәрбајчанын мәшһур ханлары, султан, сејид, шејх, хәттат, рәссам, шаир мусигичи вә мүғәнниләринә аид вердији биографик мә'луматлардыр.

Искәндәр бәј Мүнши, "Тарих-и аләм арај-и Аббаси, тәклифи Искәндәр бәј Түркмән", ч. 1-2, Теһран 1334.

РӘШИДӘДДИН ФӘЗЛУЛЛАҺ (1247-1318)

Иран вә Азәрбајҹан тарихчиси. Һәмәданда анадан олмушдур. Елханиләр дөврүнүн нүфузлу адамларындан бири Абага хан дөврүндә Тәбризә, сараја дә'вәт олунан вә узун илләр Елхани шаһлары Газан хан, Олҹајту вә Әбу Сәидә вәзирлик едән Рәшидәддин олмушдур. Һәртәрәфли елм саһиби олмагдан башга һәким кими дә кениш шөһрәт газанмышдыр. Сијаси фәалијјәтиндә мәркәзи һакимијјәтин күчләнмәсинә чалышмыш, ајры-ајры әјан вә һакимләрин сепаратчылыг фәалијјәтләринә гаршы мүбаризә апармышдыр.

Ики бөјүк хидмәтијлә ады тарихдә силинмәз олмушдур. Бунлар Тәбриздә јаратдығы "Рәшидијјә" академија вә ја университет шәһәрчији вә чох ҹилдли нәһәнк "Ҹами әт тәварих" әсәридир.

"Рәшидијјә" он минләрлә алим вә тәләбәси, 24 карвансара, 1500 дүканы, 30 минлик јашајыш еви вә мәдрәсәси, хәстәханасы, 60 мин китаб фонду олан 2 китабханасы, 2 мәсҹиди, һамамлары, бағлары, дәјирманлары вә сәнәткарлыг е'малатханалары олан нәһәнк бир елм шәһәрчији иди.

Рәшидәддин Тәбриз, Султанијјә вә башга шәһәрләримизин абадлашдырылмасы үчүн дә бөјүк иш көрмүшдүр.

Тибб, фәлсәфә, илаһијјат вә с. елмләлә аид чохлу әсәр јаратса да "Ҹами әт тәварих" мүәллифи кими даһа чох мәшһурдур. Бу әсәрдә Елханиләр дөвләтинә дахил өлкәләрин тарих, сијаси-ичтимаи һәјаты кениш тәсвир олунур. Әсәрин I һиссәси хүсусилә марагльдыр. Бурада ән гәдим түрк рәвајәтләри, түрк дилли халгларынын мифик тарихи, һун вә Көј түркләринин тарихи, даһа доғрусу, бу тарихин фолклор ән'әнәләри кениш әкс олунуб.

II китаб Чинкиз ханын, онун оғул вә нәвәләринин јүрүшләриндән бәһс едән надир мәхәзләрдән бири сајылыр.

III китаб исә Азәрбајҹан вә Јахын Шәрг халгларынын XIII әср сијаси һадисәләринин, Монгол-Азәрбајҹан шаһлыгларынын идарә үсулунун, сарај һәјатынын кениш мәнзәрәләрини әкс етдирир.

Рашидаддин, Сборник летописей т. 1-3, М-Л 1946-60, т. 3. Баку. 1957.

ҺӘСӘН БӘЈ РУМЛУ (1530-?)

Азәрбајчан тарихчиси. Азәрбајчан түркләринин румлу тајфаларындандыр. Ушаг јашларындан атасыны итирмиш, Шаһ Тәһмасибин јахын әмири олан бабасы султан Румлунун јанында јашамышдыр. Бабасынын өлүмүндән сонра шаһын хүсуси гвардијасында хидмәт етмишдир. Тәһмасиб шаһын һәрби јүрүшләринин иштиракчысы олмуш, 1576-чы илә кими сарајда јашамышдыр.

Тәһмасибин өлүмүндән сонра нәслинә бағышланмыш Гум шәһәринә көчмүшдүр. 1576-чы илдә Мәһәммәд Худабәндә шаһ ону јенә сараја, јанына кәтирмишдир. Бурада јаздығы 12 чилдлик нәһәнк "Әһсән үт-тәварих" ("Тарихләрин ән јахшысы") әсәринин јалныз сон ики чилди саламат галмыш, онлары да чар забитләри Әрдәбилдән индики Санкт-Петербурга апармышлар. Һазырда әлјазма Санкт-Петербург Дөвләт китабханасынын әлјазмалар фондунда сахланылыр.

Бу чилдләрдә 1405-1578-чи илләр арасында Азәрбајчан вә Јахын Шәрг өлкәләриндә баш верән һадисәләр, шаһ Исмајылла оғлу Тәһмасиб шаһын һакимијјәти кениш вә әһатәли тәсвир олунмушдур. Гарагојунлу, Ағгојунлу, Ширваншаһлар вә Гызылбашларын илк дөврләринә аид мә'луматлар XI чилддә топланыб.

Гызылбаш әмирләринин вә әјанларынын шаһ Исмајылла бирқә һакимијјәт уғрунда мүбаризәси, онларын мүһарибәләри, Чалдыран дөјүшү, кәнч Тәһмасибин тахта чыхаркән вәзифә уғрунда кедән чәкишмәләр, Султан Сүлејманын Азәрбајчана јүрүшләри дә 12-чи чилдин башлыча материалларыдыр. Бурада феодал һакимләр, үләмалар, адлы-санлы алим вә шаирләр һаггында, торпаг мүлкијјәти, верки вә саир мәсәләләр барәдә дә мә'луматлар әлдә етмәк олар.

ТҮРК
ТАРИХЧИЛӘРИ

ƏҺMƏД РАСИМ (1864-1932)

Түрк тарихчиси, јазычысы вә журналист. Ше'р, һекајә вә романларында түрк халгынын садә адамларынын һәјатыны, мәишәтини, онларын арзу вә әмәлләрини тәрәннүм етмишдир. Тәнгиди әсәрләр дә јазмыш, хатирәләрини чап етдирмиш, Гәрб классикләринин әсәрләринин тәрчүмәси илә дә мәшғул олмушдур. Лакин түрк мәдәнијјәтинә вә елминә бәхш етдији 4 чилдлик "Рәсмли вә хәритәли Османлы тарихи" әсәрилә адыны әбәдиләшдирмишдир. 1910-1912-чи илләрдә Истанбулда нәшр олунан бу әсәр охучулар тәрәфиндән севинчлә гаршыланыб, кениш јајылмышдыр. Әсәрдә Азәрбајчан тарихиндән бәһс едән сәһифәләр дә аз дејил. Түрк вә Османлы тарихинин әсрләр боју Азәрбајчанла сых тәмасы нәзәрә алынса, бурада тәәччүблү һеч нә јохдур. Дәгиг тарихи мә'луматлар һәм тарихчи үчүн, һәм дә она иллүстрасијалар чәкән рәссам үчүн әсас ме'јар олмушдур. Гејд едәк ки, рәсмләр әсәрә чох чанлы вә әјани кејфијјәтләр бәхш едир. Авропада беләнәшрләрин чохлуғуну нәзәрә алсаг гејд етмәлијик ки, кениш охучу күтләсинин тарихи һадисәләрлә марагланмасында мүһүм рол ојнајан бу әсәрин бәнзәрләринин биздә дә јаранмасынын вахты чохдан чатыб.

Әһмәд Расим бир тарихчи кими чохәсрли түрк әзәмәтинин мејдана кәлмәсиндә, түркләрин Авропанын талејиндә мүһүм рол ојнамасында түрк султанларынын гејри-ади зәкасыны вә ирадәсини лајигинчә гијмәтләндирир. О, султанлары вә сәркәрдәләри објектив характеризә едир. Лүзумсуз гәддарлығы вә ја сијаси сәбатсызлығы чәкинмәдән гејд едир.

Әсәр бәдии мәзијјәтләрилә дә сечилир. Бу да сөзсүз ки, мүәллифин јазычылығындан ирәли кәлир.

Бу ән'әнәләр онун "Истибдаддан милли һакимиjјәтә" адлы ики чилдлик әсәриндә даһа аjдын вә габарыг нәзәрә чарпыр. Тарихчи түрк аләминдә милли шүурун оjанмасыны бөjүк интибаһ кими тәсвир едир. Түрк ислаһатчыларыны вә маарифчиләрини рәғбәтлә гәләмә алыр. Онун "Тарих вә мүһәррир" әсәриндә сиjаси вә сосиал көрүшләри ифадә олунмушдур. Демократик бахышларына көрә Әһмәд Расимин ады башга түрк тарихчиләринә нисбәтән даһа кениш jajылмышдыр.

Әһмәд Расим, Тарих вә Мүһаччир, Истамбул, 1913.

ӘҺМӘД ЧӨВДӘТ **(1822-1895)**

Түрк тарихчиси вә сијаси хадими. Узун илләр мүхтәлиф назир вәзифәләриндә ишләмиш вә һәтта дөвләт шурасынын сәдри олмушдур. Еjни заманда Османлы империjасынын илк мүлки мәҹәлләсинин тәртибиндә әсас рол оjнамышдыр. Бүтүн бу кәркин иҹтимаи-сијаси фәалиjjәтлә бәрабәр фасиләсиз jарадыҹылыг иши илә дә мәшғул олмуш, мүхтәлиф елм саһәләринә аид чохлу әсәрләр jазмышдыр.

Әһмәд Ҹөвдәт 1774-1826-ҹы илләрин һадисәләрини әкс етдирән 12 ҹилдлик "Ҹөвдәтин тарихи" әсәриндә Османлы дөвләтинин ҹәми 50 иллик дөврүнү бүтүн тәфәррүаты илә, дахили вә хариҹи сијасәтинин бүтүн аспектләри илә гәләмә ала билмишдир. Бундан башга онун дөврүнүн һәрби, сијаси, иҹтимаи вә игтисади мәнзәрәсини әкс етдирән бөjүк мемуары да чап олунмушдур.

Тарихчи түрк сәлтәнәтинин кәркин дөврүндә, онун кечмиш үмумдүнjа гүдрәтинин тәнәззүлә уғрадығы, бүтүн Авропа вә хүсусилә Рус империjасынын она гаршы битиб түкәнмәк билмәjән ишғалчылыг сијасәтинин давам етдиjи илләрдә jашамыш вә тәбии ки, вәтәнинин кечмиш гүдрәтинин бәрпа олунмасына чалышмышдыр.

Бунунчун исә о, бирҹә jол көрүрдү: Мүтәрәгги һәрби вә сијаси инкишаф jолуна гәдәм гојмаг. Еjни заманда көркәмли тарихчи мәдәни-психоложи амилләрә дә бөjүк әһәмиjjәт верирди.

О, jазырды ки, әкәр бу мә'нәви психоложи амилләр күҹлү оларса һәтта һәрби-техники ҹәһәтдән габагҹыл дүшмәни белә мәғлуб етмәк олар.

Әһмәд Ҹөвдәтин бу фикринин доғрулуғуну Рус-түрк мүһарибәләринин бир чох сәһифәләри тәсдиг едир.

Әһмәд Ҹөвдәт "Крым вә Гафгаз тарихчәси" әсәриндә һәмин әразиләрин әһалисинин Русиjа илә апардығы азадлыг вә истиглалиjjәт мүһарибәләринин тарихини тәсвир етмишдир.

О, әсәрләриндә Азәрбајҹан һаггында, онун иҹтимаи-сијаси һәјатынын бә'зи мәсәләләри һаггында да өз фикирләрини шәрһ едир.

Әһмәд Ҹовдәтин әсәрләри түрк тарихчилијиндә сонракы тарихчиләр үчүн нүмунә олмуш вә Түркијәдә тарихчилијин инкишафында јени сәһифә ачмышдыр.

Тарих-и-Ҹевдет, Ҹифт 1-12,
Истанбул, 1891-1892.

УЗУНЧАРШЫЛЫ ИСМАЈЫЛ ҺАГГЫ (1889-1976)

Түрк тарихчиси. 1912-чи илдә Истанбул университетини битириб, литсејләрдә тарихдән дәрс демишдир. Сонралар узун илләр Маариф назирлијиндә ишләмишдир. 1927-чи илдә исә Түркијә Халг республикачылар партијасындан Мәҹлисә үзв сечилмишдир. 1940-чы илдән исә Истанбул университетинин профессору олмушдур.

Узунчаршылы Түркијә тарихинин бир чох дөврләринә вә проблемләринә даир чохлу мәгаләләр һәср етмишдир. Бөјүк хидмәтләриндән бири дә Түркијәнин Орта әсрләр вә јени тарихинә анд сәнәдләри нәшр етмәсидир. Бунлардан башга онун Османлы империјасынын идарә вә дөвләт гурулушуна вә мәдәни әлагәләринә анд дә чохлу тәдгигат әсәрләри чап олунмушдур.

1959-61-чи илләрдә Узунчаршылы Түрк тарихшүнаслығын ән фундаментал тәдгигатларындан бири сајылан 4 чилдлик "Османлы тарихи"ни нәшр етдирмишдир. Вә бу әсәрлә дә бир чох өлкәләрдә шөһрәт газанмышдыр. Әсәрдә әсасән XIII-XVIII әсрләрин һадисәләри әкс етдирилир. Бу дөвр һадисәләриндә исә Азәрбајҹанын Гарагојунлу, Ағгојунлу, Сәфәви дөвләтләринин тарихи әһәмијјәтли рол ојнајыр. Узунчаршылы да тәбии ки, һәмин дөвләтләрин тарихләринин бир чох проблемләринә тохунмаја билмәзди. Чүнки һәмин дөвләтләр бөјүк Түрк ағачынын ајры-ајры будагларыдыр. Әкәр ајры-ајры һөкмдарларын һакимијјәт һәрислији вә узагкөрмәзлији олмасајды, һәлә Орта әсрләрдә гүдрәтли вә бөјүк үмумтүрк сәлтәнәти мејдана чыхар вә бир чох халгларын сонракы талеји дә белә фаҹиәли олмазды. Лакин тарих бөјүк ишләр үчүн һәмишә фүрсәт вә шанс верир. Мәсәлә ондан нечә истифадә етмәји бачармагдадыр.

Узунчаршылы, Л. Н., Анадолу Бејликлери вә Аггојунлу вә Гарагојунлу девлетләри; Истамбул, 1969.

ФАРС ТАРИХЧИЛӘРИ

ГӘЗВИНИ ҺӘМДУЛЛАҺ (1281-1350)

Фарс тарихчиси. Гәзвиндә күбар аиләсиндә анадан олмуш, јахшы тәһсил алмышдыр. Нәслән малијјә ишләри үзрә биличи олмушлар. Һәмдуллаһ да мәшһур вәзир Хачә Нәсрәддинин вә онун оғлу Хачә Гијасәддинин көстәришләри илә Гәзвин, Әбһәр, Зәнчан вилајәтләриндә бир нөв назир вәзифәсини ичра етмишдир.

"Тарихи-күзүдә" ("Сечилмиш тарих"), "Нүзһәт әл гүлуб" ("Гәлбләрин әјләнчәси") вә "Зәфәрнамә" әсәрләрини дә бундан сонра јазмышдыр. Бу әсәрләрдән бизимчүн ән дәјәрлиси Азәрбајчан һаггында мә'лумат верән "Тарихи-күзүдә"дир.

Һәмдуллаһ Гәзвини гочалығында мадди тә'минат алмаг үчүн Шираз, Исфаһан, Кашан вә Гум шәһәрләрини кәзир, хәстәләнир, мүәјјән јардым алдыгдан сонра доғма Гәзвинә гајыдыб, бурада да вәфат едир. Гәбри инди дә Гәзвиндәдир.

1330-чу илдә јазылмыш "Тарихи-күзүдә" үч һиссәдән ибарәтдир вә бирликдә Азәрбајчан вә Иранын ән гәдим дөврләр тарихинин јашадығы дөврә гәдәрки һадисәләрини әһатә едир. Әсәрин сон һиссәсинин ардыны онун оғлу јазыб һадисәләри 1392-чи илә кими чатдырмышдыр. Әсәрин ән гәдим нүсхәси Санкт-Петербург дөвләт университетинин китабханасында сахланылыр. Бу һиссәдәки һадисәләр Гызыл Орда ханы Өзбәјин Ирана һүчуму илә башлајыр. Иранда исә бу заман һакимијјәт тәзәчә өлмүш Әбу Сәидин јеринә кәлән Арпа ханын әлиндә иди. Һәмдуллаһ Арпа ханы тарихдә ән мүстәбид вә гәддар һөкмдарлардан бири кими тәсвир едир. Бундан сонра Чәлаириләр вә Чобаниләр сүлаләләринин һөкмдарлары арасында чохиллик мүбаризә башлајыр.

Һәмдуллаһ Гәзвини әсәриндә һәр ики тәрәфин һакимләрини чәсарәтлә дамғалајыр. Онларын мүһарибәләри нәтчәсиндә Иран вә Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатына сағалмаз зәрбәләр дәјдијини вә бу зәрбәләрдән әлбәттә илк нөвбәдә халгын зәрәр чәкдијини гејд едир.

Һәмдуллаһ Гәзвининин чохдан бир сыра Авропа дилләриндә, о чүмләдән рус дилиндә нәшр олунмуш әсәринин үчүнчү һиссәси нәһајәт ки, 1986-чы илдә азәрбајчан вә рус дилләриндә чапдан чыхмышдыр. Әсәри Азәрбајчан тарихчиләри М. Газыјев вә В. Пиријев чапа һазырлајыб, тәрчүмә етмиш, академик З. Бүнјадов исә редактә етмишдир.

Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини,
"Зејл-е тарих-е гозиде", Б. 1986.

КӘСРӘВИ ӘҺМӘД

(1890-1946)

Фарс тарихчиси, публисист вә һүгугшүнас, миллиjjәтчә азәрбаjчанлыдыр. Үч чилдлик "Иран мәшрутә тарихи", "Намә'лум Шәһриjарлар", "Иранын шәһәр вә кәндләринин тарихи", "Шеjх-Сәфи вә онун нәсәби" кими әсәрләрини биринчиси истисна олмагла чидди тарих адландырмаг чәтиндир. Jалныз һинд-авропа һәмрә'jлиjи нәтичәсиндә негатив мөвгедән мәшһурлуғуну нәзәрә алыб, лүғәтимизә дахил едирик. Бүтүн ассимилjасиjа олмушлар кими гудуз панираннстдир. Рза шаһ күруһуна хидмәт етмәк, шаһәншаһа хош кәлмәк еһтирасы онда о гәдәр күчлү олмушдур ки, ән бәсит шәкилдә фалсификасиjалара белә әл атмагдан чәкинмәмишдир. О гәдәр ағлыны итирмишдир ки, рус сосиал шовинистләрини вә иранофилләрини белә архада гоjуб, азәрбаjчанлыларын һәтта XI-XIII әсрләрдә деjил, XIV-XV әсрләрдән сонра түркләшдиjини иддиа едир.

Кәсрәвинин вә ону куjа тәкзиб едән бизим бә'зи тарихчиләримизин наданлыгларындан бири мидиjалылары фарс дилли тәсәввүр етмәләридир. Авропанын бир сыра бөjүк шәргшүнасларындан Опперт, Раулинсон, Де Солси, Ленорман вә нәһаjәт, Марр кими нәһәнк тарихчи вә дилчиләрин чохдан сүбут етмәси нәтичәсиндә мидиjалыларын түрк дилли олмасы артыг ашкар фактдыр. Jалныз Бартолд вә Дjаконов кими руслашмыш шовинист Совет тарихчиләринин гудуз зоракылығы нәтичәсиндә мидиjалылар тарихчиликдә һәлә дә фарсдилли кими кедир. Jалныз сон илләрдә бу бөjүк сахтакарлыг ифша олунмаға башлаjыб. Буна көрә кеч-тез Жуков, Минс, Александров, Дружинин, Гафуров, Пономарjов, Ч. Гулиjев кими үздәнираг тарихчиләрлә бәрабәр Әһмәд Кәсрәвинин ады да jалныз зоракылыг идеолокиjасына гуллуг едән сахтакарлыг рәмзи кими jашаjа биләр.

МӘҺӘММӘД КАЗЫМ (1720-1753)

Фарс тарихчиси. Надир шаһ дөврүндә јашамыш, әввәлләр шаһын гардашы, Азәрбајҹан һакими Ибраһим ханын катиби вә хидмәтчиси, сонралар Мәрв шәһәринә дә'вәт олунуб, јерли һакимин вәзири олмушдур. Һәмин илләрдә дә өз гијмәтли "Дүнјаны бәзәјән Надир шаһын тарихи" вә ја "Надирнамә" әсәрини јазмышдыр. Дөврүнүн ичтимаи-сијаси һадисә вә мәсәләләринә аид фактларла зәнкин олан бу үч чилдлик бөјүк әсәр Асијанын сон фатеһи олан Надир шаһ һаггында бир нөв епопејадыр. Фактларла зәнкин олан бу әвәзсиз мә'хәздә халгларын сосиал һәрәкатлары һаггында да әтрафлы мә'лумат верилир. 1743-чү ил мәшһур Ширван иғтишашларынын кениш тәфәррүфаты илә дә мәһз Мәһәммәд Казымын әсәриндә таныш олмаг мүмкүндүр.

Тарихчи Надир шаһын әмәлләрини Шәрг үслубунда јүксәк поетик епитетләрлә тәсвир едир. Бу бәлағәт сели ичәрисиндә бөјүк сәркәрдә вә дөвләт хадими олан Надир шаһын һәрби дүһасынын маһијјәтини тә'јин етмәк, әлбәттә мүәјјән сәбр вә зәһмәт тәләб едир. Бунунла белә әсәр Надир шаһ һаггында бир салнамә вә гајнаг кими објектив маһијјәт дашыјыр. Тарихчи өз мәншәинин мөвгејиндән данышса да, һеч нәјә көз јуммамаға чалышмышдыр. Хүсусилә, һәрби сәфәрләрин тәсвири кенишдир. Бүтүн Шәрг мә'хәзләриндә олдуғу кими дөјүшләрин тактики кедиши һаггында мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. Һәр гәләбә Аллаһын ирадәси вә шаһын һүнәри кими тәгдим олунур. Әсәрдән Иран, Орта Асија, Әфганыстан, Һиндистан вә әлбәттә Азәрбајҹанын XVIII әср тарихи һаггында истәнилән материаллар әхз етмәк олар.

Мухаммед Казим, Алам-араи Надири, т. 1-3. М. 1962-66.

МИРХОНД МӘҺӘММӘД ХАВӘНДШАҺ (1433-1498)

Фарс тарихчиси. Узун илләр Һератда Тејмури Султан Һүсејн Бајкаранын сарајында јашамышдыр. Әлишир Нәваинин досту вә мәчлис үзвү олмушдур. 7 чилдлик "Рөвзәт әс-сәфа" әсәриндә Јахын Шәрг өлкәләринин ән гәдим дөвләтләринин тарихиндән башлајараг XV әсрин сонларына кими бөјүк бир дөврүн һадисәләрини гәләмә алмышдыр. Бүтүн фарс тарихчиләринә хас олан сөзчүлүк вә әндазәсиз енитетләрлә пејғәмбәрләр вә шаһлар һаггында узун-узады әхлаги нүмунәләр кәтирир. Мәдһијјә характери дашыјан әсәр 1853-чү илдә Бомбејдә, сонра исә Асија вә Авропанын бә'зи өлкәләриндә нәшр олунмушдур. Дил вә үслуб чәһәтдән нөгсанларына бахмајараг бир сыра тарихи һадисәләри дүзкүн әкс етдирмишдир. Буна көрә дә Јахын Шәрг тарихинә аид елә бир тәдгигат әсәри тапмаг олмаз ки, орада Мирхондун мә'луматларындан истифадә олунмасын.

Бизим үчүн әсәрин 6-чы чилди даһа чох әһәмијјәт дашыјыр. Бу чилддә Гарагојунлу, Аггојунлу вә Ширваншаһлар дөвләти вә онларын бир-бирләри илә мүнасибәтләри һаггында әтрафлы мә'луматлар топланмышдыр. Елдәкизләр, елханиләр, чобаниләр һаггында да дәјәрли мә'луматлар әсәрин мүхтәлиф чилдләриндә сәнәләнмишдир.

Әсәрин 7-чи чилди јарымчыг галдығындан ону Мирхондун нәвәси Хандәмир јазыб баша чатдырмышдыр.

Раузатуссаф Мирхонд, История сербедаров, Казан 1860.

ХАНДӘМИР ҒИЈАСӘДДИН ИБН ИМАМӘДДИН (1475-1535)

Фарс тарихчиси. 1507-чи илдән Сәфәвиләрин, сонра исә бөјүк моғолларын сарај тарихчиси олмушдур. 1500-чи илдә өз бабасынын "Рөвзәтүс-сәфа" әсәринин хүласәсини јазыб онун јарымчыг галмыш VII чилдини тамамламышдыр. Узун заман Һератда јашајыб, 3 бојүк чилддән ибарәт "Һәбибүссијәр" әсәрини Хорасан шаһынын вәзири, Әрдәбилли Һачы Һәбибуллаһ Сачәвијә һәср етмишдир. Әсәр Иран, Азәрбајчан вә гоншу өлкәләрин XV әсрин сону XVI әсрин әввәлинин тарихи үзрә биринчи дәрәчәли әһәмијјәтли гајнагдыр. Хүсусилә, үчүнчү чилддә Азәрбајчанын Аггојунлу вә Сәфәви дөвләтләри тарихинин ән кәркин мәрһәләләри һаггында зәнкин мә'луматлар верилир. Әсәрдә бир-бирилә һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран сүлаләләрин мүһарибәләри тәсвир едиләркән тәбии ки, Хандәмирин рәғбәти Гызылбашлар тәрәфиндәдир. Бурада Чалдыран дөјүшүнә дә мараглы сәһифәләр һәср олунуб.

Хандәмирин Авропада дөнә-дөнә нәшр олунмуш бу әсәри намә'лум мүәллифин "Тарихи Шаһ Исмајыл сәфәви" вә Һәсән бәј Румлунун "Әһсәнәт-тәварих" әсәри илә бирликдә Гызылбашлар тарихинин илк дөврләри һаггында там мәнзәрә јарадыр. Тәәссүф ки, тарихимизин гызыл дөврүнү әкс етдирән бу үч әсәрин һеч бири һәлә дә азәрбајчан дилиндә нәшр олунмамышдыр.

Хандәмир "Һәбибүссијәр"дән башга "Дәстурәл вүзара" ("Вәзирләрә көстәриш") вә "Һүмајуннамә" адлы әсәрләрин дә мүәллифидир.

Хондамир, История монголов от древнейших времен до Тамерлана, СПб. 1834.

ЧҮВЕЈНИ ӘЛӘДДИН (1226-1283)

Фарс тарихчиси вә дөвләт хадими. Мә'мур аиләсиндә доғулуб тәһсил алмыш, монголларын Ираны ишғал етмәсиндән сонра јени һакимләрин хидмәтинә дахил олмушдур. Бир мә'мур кими көркәмли монгол ханларынын Бағдадда чанишини олмуш, ејни заманда бир тарихчи кими фәалијјәт көстәриб Чинкиз хана вә харәзмшаһлара һәср олунмуш 3 чилдлик "Дүнјаны фәтһ едәнин тарихи" әсәрини јазмышдыр. Әсәрин үчүнчү чилдиндә һүлаку ханын Ирана јүрүшләри тәсвир олунмушдур.

Бу әсәр Рәшидәддинин тарихи епопејасы илә бирликдә XIII әср Монголустан, Орта Асија вә Иран тарихи үзрә ән гијмәтли вә е'тибарлы мә'хәз сајылыр.

Чүвејни Орта әсрдә шәһәрләрин гурулушу, һакимијјәт органлары, идарә вә верки системләри һаггында чох дәјәрли мә'луматлар верир. Онун Чинкиз хан, онун һәјат вә фәалијјәтинин илк дөврләри һаггында сөјләдикләри Рәшидәддин вә башга тарихчиләрин јаздыгларыны тамамлајараг, сүлаләнин тарихинин бүтүн мәнзәрәсини јаратмагда әһәмијјәтли рол ојнајыр. Доғрудур, Чүвејни өзүнү бир фарс ә'јаны вә мә'муру кими бирузә верир.

Лакин гәтијјәтлә демәк олар ки, тарихчинин дизләри Монгол һакимләринин габағында бүкүлсә дә, көзләри ағы гарадан, һагсызы һагсыздан сечмиш вә буну әсәриндә экс етдирмәкдән чәкинмәмишдир.

Әсәрин елми тәнгиди мәтни илк дәфә Лејдендә 1912-37-чи илләрдә нәшр олунмушдур.

РУС ТАРИХЧИЛӘРИ

БАЗИЛИ КОНСТАНТИН МИХАЈЛОВИЧ (1809-1884)

Әслән јунандыр. Истанбулда доғулмушдур. Аиләсијлә Русијаја көчүб, Одессада кимназија битирмишдир. Һәлә тәләбә икән сәјаһәтә чыхыб Түркијә вә Јунаныстаны кәзмишдир. Афинада Рикордла таныш олмуш вә мәшһур адмирал она катиблик вәзифәсини тәклиф едәндә Базили севинчлә гәбул етмишдир. 1833-чү илә адмиралла биркә Петербурга кәлиб харичи ишләр назирлијиндә ишә гәбул олунмушдур.

Һәмин илләрдә чап етдирдији 2 чилдлик "Јунаныстан вә архипелаг" әсәри бөјүк марагла гаршыланыр. Бундан руһланан Базили "Константинопол очеркләри" адлы даһа бир 2 чилдлик әсәрини чап етдирир. Бундан сонра кәнч тәдгигатчы јүксәк даирәләрдә габилијјәтли вә зәнкин мә'луматлы бир алим вә дипломат шөһрәти газаныр. Нәһајәт, Базилинин "Босфор вә Константинопол һаггында јени очеркләр" китабы чап олунур. 1839-чу илдә о, Сурија вә Фәләстинә сәфир тә'јин олунур. Бурада он илдән артыг јашајыб һәмин өлкәләрин сијаси, ичтимаи һәјаты, мәишәт вә мәдәнијјәти илә јахындан таныш олур. Рус-Түрк мүнасибәтләринин кәркинлији илә әлагәдар олараг 1853-чү илдә кери чағырылыб Вјана вә Парис конфрансларына нүмајәндә көндәрилир. Парис сүлһү имзаландыгдан сонра Дунај кнјазлыгларынын тәшкили үзрә Үмумавропа комиссијасынын рус бөлмәсинә башчы тә'јин едилир. Вәзифәсини јеринә јетирәндән сонра исте'фаја чыхыр.

1854-чү илдә "Түркијә һаггында мәктублар" вә нәһајәт, 1862-чи илдә Одессада, 1875-чи илдә исә Петербургда "Сурија вә Фәләстин Түрк һакимијјәти алтында" адлы әсәрләрини чап етдирир. Онун "Јәһуди мәсәләси һаггында гејдләр" әсәри дә һәмин илләрин мәһсулудур. Бу әсәрләр дүшмән мөвгеиндән јазылсалар да о дөвр Түрк империјасы һаггында мә'луматларла зәнкиндир. Хүсусилә, Түркијә һаггында, сарај вә Султан Мурад һаггында мә'луматлар мүасирләринин јаздығы кими бәдии әсәр тә'сири бағышлајырлар.

Базили К., Константинополь и Палестина, СПБ. 1886.

БАРТОЛД ВАСИЛИ ВЛАДИМИРОВИЧ

(1869-1930)

Рус тарихчиси. 1891-чи илдә Петербург университетинин шәрг дилләри факүлтәсини битириб, он ил сонра оранын профессору олмушдур. Әсәрләри башлыча олараг түрк халгларынын тарихинә вә мәдәнијјәтинә һәср олунмушдур. Бу әсәрләр 1963-71-чи илләрдә Москвада 8 бөјүк чилддә нәшр олунмушдур. "Түркүстан Монгол ишғаллары дөврүндә", "Аврона вә Русијада Шәргин өјрәнилмәси тарихи", "Мүсәлман мәдәнијјәти" "Ислам", "Мүсәлман дүнјасы тарихиндә Хәзәр саһили өлкәләринин јери", "Орта Асија түрк халглары тарихи" кими әсәрләри, һабелә "Чинкиз хан", "Харәзмшаһ", "Ширваншаһлар" кими чохлу очеркләри шәргшүнаслыг аләминдә мәшһурдур. Әсәрләри башлыча олараг мә'лумат вә фактоложи хүсусијјәт дашыјыр. Гуру, академизм үсулубунда олуб бејинә вә гәлбә һеч бир гида вермир. Тарихи фактларын, мәнбәләрин биличиси һесаб олунса да өмрү боју чыхышларында вә әсәрләриндә түрк халгларынын тарихинин вә мәдәнијјәтинин тә'сирини азалтмаға чалышмыш, бу саһәдә фикирләри онунла дүз кәлмәјән алимләрә кобуд һүчумлар етмишдир. Көзәл тарихчи вә сәјјаһ Г. Грижимајло илә тоггушмалары буна сүбут ола биләр. Ахырда бу мүбаһисәдә сәһв етдијини е'тираф етсә дә Бартолд өз нүфузу илә Совет тарих елминин сахталашдырылмасында, һадисәләрә иранофилик мөвгеји верилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Хүсусилә, Азәрбајчана һәср олунмуш әсәрләриндә халгымыза, онун тарихинә, түрклүјүнә даир бирчә дәнә дә олсун јахшы сөз демәмишдир. Һәтта адыны чәкдијимиз Хәзәр саһили әјаләтләрә аид әсәриндә Сәфәвиләрин белә Азәрбајчан дөвләти олмасына аид бирчә ифадә дә тапа билмәзсән. Совет тарихшүнаслығында өзү кими јаланчы Һинд-Аврона нәзәријјәчиләри вә панииранист нәслинин бүтөв бир дәстәсини јетишдирмишдир.Иранда вә Тачикистанда бөјүк нүфузу вар. Руһ е'тибарилә јад олдуғу үчүн "Дәдә-Горгуд" еносунун рус дилинә чох уғурсуз тәрчүмәсинин мүәллифидир.

БЕРНШТАМ АЛЕКСАНДР НАТАНОВИЧ (1910-1956)

Рус тарихчиси вә археологу. Түрк халгларынын јорулмаз тәдгигатчысы. Санкт-Петербург университетинин профессору олан Бернштам гыса өмрүнү Памир-Алтај, Тјан-шан вә үмумијјәтлә, Орта Асија әразиләриндә сајсыз-һесабсыз археоложи газынтылара һәср едиб, гәдим түрк дилли халгларын тарихләринин вә мәдәнијјәтләринин бир чох гаранлыг сәһифәләрини ишыгландырмаға наил олмушдур. О, ерадан әввәлки икинчи миниллијин әввәлиндән ерамызын XY әсринә гәдәр бөјүк бир дөврүн археоложи абидәләрини тәдгиг вә шәрһ едән 250-ә гәдәр ирили-хырдалы әсәр чап етдириб сүбут етмишдир ки, Шәрги түрк халгларынын тарихи бартолдларын иддиа етдикләри кими VII әсрдән дејил, ерадан әввәлки үчүнчү миниликдән башлајыр. Бу тарихин јарадычылары илк мәскәнләри Ордос вә Шимали Чин олан һун халгларыдыр.

Бернштам түрк халгларынын гәдим епос гәһрәманы Оғуз каганын да шәхсијјәтини мүәјјән едиб онун бир тарихи шәхсијјәт кими мәшһур һун императору Моденини прототипи олдуғуну да илк дәфә сүбут етмишдир. Моденин Аттиланын да улу әчдады олдуғу фикрини исә мәшһур инкилис шәргшүнасы Һирт ирәли сүрмүшдүр.

Бернштам һунларын Шәргдән Гәрбә бир нечә әсрлик јүрүшләринин дәгиг маршрутуну да мүәјјән етмишдир.

Гәдим шәргин түрк дилли халгларынын етнокенезини Бернштамын әсәрләри олмадан мүәјјән етмәк чәтиндир. Тарихчи Орта Асија халгларынын мәдәнијјәти, инчәсәнәти, епиграфика вә нумизматикасыны да кениш ишыгландырмышдыр.

Бернштам нәзәри фикирләрини практики наилијјәтләри илә әсасландыран надир тарихчиләрдәндир. Онун објективлији вә тәсвир етдији халгларын тарихинә рәғбәти илә сечилән әсәрләри тәбии ки, шовинист Совет тарихчиләри тәрәфиндән һәмишә

гәзәблә гаршыланмышдыр. Бунун да сәбәби ајдындыр. Тоталитаризм режиминдә әсарәт алтында олан халгларын тарихинин һаким халгын тарихиндән гәдим вә зәнкин олмасы фикри сөзсүз ки, башга чүр гаршыланмаја билмәзди.

Бернштам, А. Н., Очерк истирии гуннов, Л. 1951

Бичурин Никита Јаковлевич (Иакинф)

(1777-1853)

Рус чиншүнасы. Казан губернијасынын Чебоксары уездиндә чуваш аиләсиндә анадан олмуш, Казан руһани академијасында охумушдур. Орада да дәрс демиш, монахлығы гәбул етмишдир. Архимандрит сечилиб Иркутск шәһәринә көндәрилиб, оранын руһани мәктәбинин ректору олмушдур. 1807-чи илдә руһани миссијасынын башчысы кими Чинә көндәрилмишдир. 12 ил әрзиндә Чин дилини вә тарихини мүкәммәл өјрәниб, 1822-чи илдә Чин, Монгол, Түркүстан вә Тибет тарихинә аид 15 дәвә јүклү Чин тарих китабларыны өзүлә Петербурга кәтирмишдир. Вәзифәсини лазымынча јеринә јетирмәмәкдә күнаһландырылыб ади монах кими узаг Ваалама сүркүн едилмишдир. Бурада Чин дилиндә олан гәдим әсәрләрин тәрчүмәсијлә мәшгул олмуш, достларынын тәрәфкешлији илә 1826-чы илдә Вәтәнинә гајытмағына ичазә верилмишдир. Бу дөврдән е'тибарән бир-биринин далынча ашағыдакы тәдгигат вә тәрчүмә әсәрләри чапдан чыхмышдыр. "Тибетин индики вәзијјәтдә тәсвири", "Монголустан һаггында гејдләр" (2 чилд), "Чингиз аиләсиндән илк дөрд ханын тарихи", "Пекинин тәсвири" "Чунгарија вә шәрги Түркүстанын кечмиши вә индики вәзијјәти" вә с.

Ән кениш шөһрәт танмыш әсәри "Орта Асијада гәдим заманларда мәскунлашмыш халглар һаггында мә'луматлар" адланыр. 3 чилдлик һәмин әсәр гәдим һунлар, Орхон-Јенисеј түркләри вә башга түрк дилли халгларын тарихини ишләјән вә өјрәнәнләр үчүн ики әсрә јахын бир мүддәтдә башлыча мә'хәз олмушдур вә еләчә дә галыр.

Бичурин Иакинф, Собрание сведений о народах обитавщих в Средлей Азии, СПБ, 1851

БОГДАНОВИЧ МОДЕСТ ИВАНОВИЧ (1805-1882)

Рус һәрб тарихчиси. Һәрбчи аиләсиндә доғулуб тәрбијә алмыш, Полша јүрүшүндә иштирак етмишдир. 1833-чү илдә Һәрби Академијаја дахил олмушдур. 1838-чи илдә Академијанын стратекија вә һәрб тарихи кафедрасынын профессору сечилмишдир. "Һәрб журналы" вә һәрби енсиклопедик лүғәтини јараданлардан биридир. Кенерал-лејтенант рүтбәсинә лајиг көрүлмүшдүр. Чохлу әсәрләрилә рус һәрб нәзәријјәси тарихиндә көркәмли јерләрдән бирини тутур. Ән мүһүм әсәрләри бунлардыр: 2 чилдлик "Һәрб тарихинин ән парлаг јүрүшләри" (1840), "Инкилис вә франсызларын Крым експедисијасы" (1856), 3 чилдлик "1812-чи ил Вәтән мүһарибәси" (1859-1860), 2 чилдлик "Алманијанын 1813-чү ил азадлыг мүһарибәләри" (1863), 2 чилдлик "Франсада мүһарибәләр вә Наполеонун тахтдан салынмасы (1865), 6 чилдлик "Император I Александрын чарлығы вә о дөврдә рус мүһарибәләри" (1869-1871), Јенә 6 чилдлик "Императрича II Јекатеринанын дөврү вә рус ордусу" (1873), 4 чилдлик "1853-1856-чы илләр Шәрг мүһарибәләри" (1876) вә саир.

Бүтүн бу мөһтәшәм чилдләрин әксәријјәтинин Демидов вә Уваров мукафатларына лајиг көрүлмәси, онларын чидди елми нәзәри вә тарихи әһәмијјәт дашыдығыны көстәрир вә инанмаг олмур ки, јалныз бир һиссәсинин адларыны чәкдијимиз бу гәдәр әсәрләр чәми отуз ил әрзиндә јазылмышдыр. Бунлардан башга Богдановичин мүхтәлиф журналларда јүзләрлә мәгаләси дә чап олунмушдур ки, бүтүн бунлар јығылса әлли чилддән артыг тәшкил едәр.

Богданович стратекијаны һәрби тарихдән ајырмыр, онлары вәһдәтдә көтүрүр. О, стратекијаја бөјүк әһәмијјәт верир, ону дәјишмәз вә әбәди принсипләр һесаб едир. Сәркәрдәләрин вәзифәси бу принсипләри һәјата тәтбиг етмәкдир. О, сәркәрдәнин стра-

текиjа вә тактиканы өjрәниб, амма өзү билдиjи кими һәрәкәт етмәсини мәсләһәт көрүр. Чүнки һәр шеj шәраитдән асылыдыр.

Богдановичин фикринҹә XIX әср дүнjаjа ики бөjүк сәркәрдә бәхш етмишдир. Бири Наполеондур ки, һеч нә кәшф етмәjиб, амма шәраитдән мәһарәтлә баш чыхарырды. Икинҹиси исә еһтиjат вә соjугганлылығы илә сечилән Кутузовдур. Кутузов да jалныз өз дүһасынын тәлгини илә һәрәкәт етмишдир.

Тарихчи jазыр ки, һәрби ишдә мә'нәви-руһи факторлар һәлледиҹи маһиjjәт дашыjыр. Ордунун саjындан вә мадди вәсаитләриндән чох руһи вәзиjjәти вә сәркәрдәнин характери даһа ваҹибдир. Буна көрә һәрб тарихчиси ордуларын әһвал-руһиjjәсинин өjрәнилмәсинә даһа чох әһәмиjjәт jетирмәлидир.

Богданович рус императорларыны Русиjанын талеjинин әсас апарыҹы гүввәси һесаб едир. Халг исә jалныз чарын ирадәсинин иҹрачыларыдыр. Һәтта Кутузову да о, I Александрын планларынын иҹрачысы кими тәсвир едир. Богданович Наполеона хүсуси гиjмәт вериб, ону император вә сәркәрдә кими ики геjри-ади миссиjаны өзүндә ҹәмләшдирән дүһа саjыр. О, Наполеонун мәғлубиjjәтини Кутузовун сәркәрдәлик мәһарәтилә деjил, аҹлыг, соjуг вә Русиjанын кенишлиjи илә изаһ едир.

Богданович М. И., История отечественной войны 1812 года, т. 1-3 Спб. 1859-1860

БУЗЕСКУЛ ВЛАДИСЛАВ ПЕТРОВИЧ (1858-1931)

Рус тарихчиси. Харковда доғулуб, јерли кимназијаны, 1880-чи илдә исә университети битирмишдир. Һәмин университетин дә профессору олмушдур. Рус тарихчилијиндә антик, хүсусилә јунан тарихи үзрә ардычыл вә мәһсулдар ишләмишдир. Онун севимли мөвзуларындан бири дә Алман тарихчилији вә онун славјан аләминә мүнасибәтидир. Бу чәһәтдән ән мараглы әсәрләриндән бири дә 1915-чи илдә нәшр олунан һәчмчә кичик, амма чох гијмәтли, "Мүасир Алманија вә алман тарихчилији" адлы китабыдыр. Бурада биринчи дүнја мүһарибәсилә әлагәдар олараг Русијада әмәлә кәлән антиалман әһвал-руһијјәси әкс олунмушдур. Бузескул тарихчи Ламанскинин тәдгигатына әсасланараг Алманија тарихчилијиндә антиславјан вә антирус фикирләрини шәрһ едир. Јери кәлмишкән Совет вә хүсусилә Азәрбајчан охучуларына мә'лум едилмәјән бир факты һәмин китабдан кәтүрүб охучулара тәгдим едирик. Факт да ондан ибарәтдир ки, Карл Маркс славјанлара вә Русијаја дүшмән мүнасибәт бәсләмиш вә руслары Авропа сивилизасијасынын дүшмәни һесаб етмишдир.

Китабда Алманијанын Һекел, Дитсел, Моммзен, Трејтчке, Кеник, Нитше вә саир фикир титанларынын да ејни фикри тәблиғ етдији сөјләнилир.

Гејд етдијимиз кими Бузескулун јунан тарихинә һәср олунмуш әсәрләри чохдур. Бунлардан "Јунан тарихинә кириш", "Авропада ән гәдим сивилизасија", "Афина демократијасынын тарихи" вә с. көстәрмәк олар. Онун фикринчә Перикл вә Аристотел јунан сивилизасијасынын ән бөјүк наилијјәтләридир.

Бузескулун тарихшүнаслыға аид әсәрләрини дә гејд етмәјә дәјәр. "Орта әсрләр үзрә Алман әдәбијјаты", "Үмуми тарих вә онун Русијадакы нүмајәндәләри" белә әсәрләрдәндир.

Бузескул В. П ., Перикл, Харк. 1889

Бузескул В. П., Исторические етюды. м. 1911

БУТКОВ ПЈОТР ГРИГОРЈЕВИЧ **(1775-1857)**

Рус сәјјаһы вә тарихчиси. Кәнч јашларындан Владимир драгун алајына дахил олуб, 16 јашында Анапа јүрүшүндә иштирак етмиш Бутков 1794-илдә кенерал адјутантлығына лајиг көрүлмүшдүр. 1796-чы илдә Граф Зубовун Иран јүрүшүндә иштирак едиб, сонра капитан рүтбәсиндә Тифлисә көндәрилмишдир. Бурада бир нечә ил гуллуг етдикдән сонра 1803-чү илдә исте'фаја чыхыб Гафгазы тәрк етмиш, лакин ики ил сонра јенидән һәрби хидмәтә чағырылыб, кенерал лејтенант рүтбәсиндә Молдавијаја көндәрилмишдир. Нәһајәт, 1811-чи илдә һәмишәлик исте'фаја чыхыб мүлки ишә башлајыр. 1841-чи илдә академик, 1849-чу илдә сенатор сечилир.

Бутков бәдии әсәрләр-повест, һекајә вә очеркләр јазмышдыр. Ики чилдлик "Петербург зирвәләри" вә "Чөл идиллијасы" онун мәшһур әсәрләридир. Лакин јарадычылығынын ән әһәмијјәтли һиссәси үч чилдлик "Гафгазын јени тарихи үчүн материаллар" адлы тарихи-етнографик тәдгигатыдыр. Әсәр 1722-1803-чү илләрин һадисәләрини әкс етдирир. Әсәрдә Азәрбајчан тарихинин бөјүк бир дөврү, Рус-Азәрбајчан, Азәрбајчан-Рус-ермәни мүнасибәтләри, Русларын Азәрбајчана систематик һүчумлары, Рус-Иран, Рус-Түрк мүнасибәтләри кениш әкс олунмушдур. Әсәр фактик, тарихи, етнографик материалларла зәнкиндир. Китабын ән дәјәрли хүсусијјәтләриндән бири чар сијасәтинин Гафгазда чинајәткар етник јердәјишмәләри барәдә вердији мә'луматлардыр. Хүсусилә ермәниләрин тәдричән Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләринә јерләшдирилмәсини әкс етдирән фактлар ибрәтамиздир. Белә әсәр бу күн хүсусилә актуалдыр вә онун һеч олмазса бә'зи һиссәләринин дилимиздә нәшри чох вачибдир.

Бутков П. Г, Материалы для новой истории Кавказа с. 1722 по 1803 г. в 3 т. СПб. 1869.

ВИППЕР РОБЕРТ ЈУРЈЕВИЧ

(1859-1954)

Рус тарихчиси. Москвада доғулуб, Москва университетини битириб орада да дәрс демишдир. Диссертасија мүдафиә едиб бирбаша докторлуг дәрәчәси алмышдыр. Ингилабдан сонра Латвијаја мүһаҹирәт едиб, узун илләр Рига университетинин профессору олмушдур. Гәдим Шәрг, Јунан вә Рома тарихи, Орта әсрләр вә јени тарихә аид чохлу дәрслик вә тәдгигатларын мүәллифидир. Латвија ССРИ тәркибинә дахил едилдикдән сонра Виппер јенә Москва дөвләт университетиндә әввәлки фәалијјәтинә башламыш, 1943-чү илдә ССРИ Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү сечилмишдир.

"XYI әсрдә Ҹеневрәдә килсә вә дөвләт" адлы әсәрләриндә илк дәфә шәһәр һәјатынын, партија, синиф вә мүәссисәләринин тарихини дәриндән тәдгиг вә тәһлил етмишдир. "XYI әсрдә гәрбдә дөвләт, ҹәмијјәт вә мәдәнијјәт" адлы бир башга тәдгигатында исә Гәрби Авропа шәһәр һәјатынын кенезисини позитивизм мөвгеиндән ишыгландырмышдыр. О, сосиал мүбаризәләрин мәншәјинә хүсуси әһәмијјәт верән илк тәдгигатчылардан биридир.

Виппер 1918-чи илдә чап олунан "Христианлығын әмәлә кәлмәси" әсәриндә Ренан вә башга алимләрдән фәргли олараг Исаны гәдим шәрг халгларынын әсатирләринин тә'сири илә мејдана чыхан әфсанәви бир шәхс һесаб едир. Христианлыгын онун тәсвиринҹә сырф нәзәри аләмдә әмәлә кәлиб, реал һәјат проблемләри илә һеч бир әлагәси јохдур. "Гәрби Авропанын орта әсрләр тарихи" адлы зәнкин иллүстрасијалы әсәриндә көчәриләр һәрәкатына, о ҹүмләдән һунлара вә башга түрк дилли халглара да хејли јер верир.

1900-чү илдә нәшр олунмуш "XYII-XIX әсрләрин сосиал һәрәкатлары вә онларын тарих нәзәријјәләриндә экси" әсәри дә о дөвркү гәрб иҹтимаи фикрини өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

Виппер, В., Древний Восток и Эгейская култура, М. 1913.
Виппер, В., Две интеллегенций, М. 1912.

ГОРДЛЕВСКИ ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ

(1876-1956)

Рус тарихчиси вә түркологу. Финландијада һәрби чиновник аиләсиндә доғулуб, кимназијада тәһсил алмышдыр. 1895-чи илдә Москваја кәлиб Лазарев институтуна дахил олмушдур. Бурада шәрг дилләрини мүкәммәл өјрәниб ән мәһшур лингвистләрдән дәрс алмышдыр. Ејни заманда мәтбуатда бир сыра мәгаләләрлә чыхыш етмишдир. Ики дәфә Түркијәдә, сонра исә Авропада олуб, билијини даһа да зәнкинләшдирмиш, чохлу фолклор материаллары топламышдыр. 1907-чи илдән доғма институтда педагожи фәалијјәтә башлајыб вә бу фәалијјәти 40 илә гәдәр давам етдирмишдир.

1910-чу илдә "Јени Османлы әдәбијјаты очеркләри" әсәрини вә "Түрк дили" дәрслијини чап етдирмиш, ејни заманда рус дилиндән түрк дилинә һекајәләр тәрчүмә етмишдир.

Биринчи дүнја мүһарибәси башлајанда Гафгаз чәһбәсинә кәлиб әлјазма вә етнографик материаллар топламышдыр. Ингилабдан сонра Москваја гајыдыб университетдә түрк-татар дилләриндән дәрс демишдир. Ијирми ил әрзиндә дәрч етдирдији сајсыз-һесабсыз ирили-хырдалы әсәрләринә көрә 1929-чу илдә Олденбург, Бартолд вә башгаларынын мүсбәт рә'ји илә ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү вә Түрк тарих гурумунун фәхри үзвү сечилмишдир. 30-чу илләрдән үзәриндә ишләдији "Кичик Асијада сәлчуглар дөвләти" адлы фундаментал әсәрини 1941-чи илдә чап етдириб Түрк тарихчилијинә гијмәтли бир төһфә бәхш етмишдир.

1946-чы илдә ССРИ ЕА-нын академики сечилән Гордлевскинин мүасирләринин рә'јинчә Гәрби Авропада чәтин ки, рәгиби тапылајды.

Гордлевскинин ән дәјәрли әсәрләриндән бири дә "Истанбул XY әсрдә" адланыр. Бу әсәрдә о гәдим вә бөјүк Константинополун орта әср кур вә зәнкин һәјатыны бөјүк усталыгла чанландырмыш, базар вә мејданлары, јеничәләри вә сарај гәбулларыны усталыгла тәсвир етмишдир. Әсәр халг һәјатындан марагды вә ибрәтамиз сәһнә вә епизодларла зәнкиндир. Белә епизодлар тарихчинин "Бағдад Һарун-Әр-Рәшид заманында" әсәриндә дә болдур. Үмумијәтлә, Османлы тарихинин, һәјат вә мәишәтинин, адәт вә ән'әнәләринин, хүсусилә фолклор јарадычылығынын елә бир саһәси јохдур ки, Гордлевскинин ити көзләриндән вә маһир гәләминдән кәнарда галсын.

Гордлевский В. А. Избранные сочинение, т.1-4 М. 1960-1968

ГРАНОВСКИ ТИМОФЕЈ НИКОЛАЈЕВИЧ

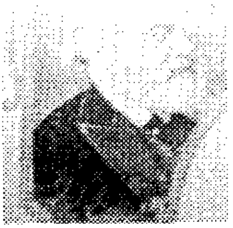

(1813-1855)

Рус тарихчиси. Орјолда задәкан аиләсиндә доғулуб, Петербург университетиндә охумушдур. Сонра Алманијаја е'зам олунуб, орада бир чох мәшһур тарихчиләрин мүһазирәләринә гулаг асмышдыр. 1839-чу илдә Вәтәнинә гајыдыб Москва университетиндә профессор кими дәрс демәјә башламышдыр. Шәхсијјәти, натиглији, ерудитсијасы вә әсәрләринин бәдии мәзијјәтләри онун мүһазирәләринә үмумрусија шөһрәти газандырмышдыр. О, славјанофилләрин гәти әлејһинә чыхыб гәрбчиләр дәстәсинә гошулмушдур. Буна корә Чернышевски кими либераллар ону көјләрә галдырмышлар.

Һекелин пәрәстишкары олан Грановски Русијанын башдан-баша авропалашдырылмасына чағырырды. Бунунла белә јери кәлмишкән о, һәм Һекеллә, һәм дә Нибур кими бөјүк тарихчиләрлә дә елми полемикалара кирирди. О, кәндли үсјанларыны "надан, фанатик, өз тәләбләриндә өлчү вә һүдуд билмәјән күтләләрин мүһарибәси" адландырырды.

Грановски сол чәбһәјә мәхсус олмасына бахмајараг сосиал конфликтләрин динч јолла һәлл олунмасынын тәрәфдары иди. Онун орта әсрләрин мәдәнијјәтинә мүнасибәти дә өзүнәмәхсус иди. О, белә һесаб едирди ки, орта әсрләрдә фәлсәфә килсәјә гуллуг едирди. Хүсусилә орта әср һуманистләринә рәғбәтлә јанашыр, онларын гаранлыгда ишыг сачдығыны јазырды. Грановски антик дөврүн феодализмлә әвәз олунмасыны ејни заманда бүтпәрәстликлә христианлығын дәјишмәси һесаб едирди.

Грановски тарих елмини сосиал ганунлары дәрк етмәкдә, бу күнү анлајыб кәләчәји көрмәкдә күзкү һесаб едирди. Әсәрләри Русијада кениш јајылыб дөнә-дөнә нәшр едилмишдир.

Грановский, Т. Н., Полное собрание сочинение, СПб. 1905

ГРИЖИМАЈЛО-ГРУММ

(1860-1936)

Рус сәјјаһы, тарихчи вә чоғрафишүнас. Нотариус аиләсиндә доғулуб. 1879-чу илдә 3-чү һәрби кимназијаны битирмишдир. 1889-чу илдә Санкт-Петербург университетини битириб Памирә илк елми експедисијаја чыхмышдыр. 1880-1890-чы илләрдә Шәрги Түркүстана сәјаһәт едиб, арада елми журналларда вә енсиклопедијаларда чохлу чоғрафи, етнографик вә тарихи мәгаләләри вә јазылары дәрч олунмушдур. Хүсусилә "Петербург хәбәрләри" гәзетиндә Шәрги Асија өлкәләринин сијаси гурулушу вә тәсәррүфат һәјаты һаггында чохлу мә'луматларыјла диггәти чәлб етмишдир.

Грижимајлонун 1896-1907-чи илләрдә чапдан чыхан 3 чилдлик "Гәрби Чинә сәјаһәт" әсәри нәинки чоғрафијашүнаслыға вә Чиншүнаслыға, үмумијјәтлә, Шәргшүнаслыг елминә дәјәрли һәдијјә иди. Әсәрдә күлли мигдарда јени материаллар үзә чыхмасыјла бәрабәр чохлу јени вә орижинал елми-тарихи фикирләр дә ирәли сүрүлүрдү. Бу исә орижинал душүнчәдән мәһрум кабинет академикләринин тәбии нахыллығына сәбәб олурду.

Алим вә сәјјаһын 1914-чү илдә илк чилди чапдан чыхан "Гәрби Монголустан вә Урјанхај өлкәси" әсәри буну тәсдиг етди. Үмумијјәтлә, Рус Шәргшүнаслығынын ән парлаг наилијјәтләриндән бири олан бу әсәрә академик Бартолд чох һагсыз һүчумлар едиб мүәллифи куја сәһв мүлаһизәләрдә күнаһландырырды. Грижимајло лајигли чаваб вериб өз фикирләринин доғрулуғуну сүбута јетирди. Сонралар Бартолд үзр истәјиб өз һагсызлығыны е'тираф етди.

2000 сәһифәлик бу нәһәнк вә көзәл тәдгигат әсәри мүәлли-

финин јүксәк ерудисија, орижинал тәфәккүр вә бәдии, образлы дил саһиби олдуғуну сүбут едир. Әсәр һунларын вә Орхон-Јенисеј түркләринин чох аз тәдгиг олунан тарихини ишыгландырыр. О, бу ики халгын ејни бир халг олдуғуну, онларын өзүнәмәхсус јүксәк мәдәнијјәт јаратмыш олдугларыны вә јалныз дахили чәкишмә вә тахт-тач уғрунда гырғын нәтичәсиндә сүгута уғрадыгларыны гејд едир.

Бөјүк тарихчи Лев Николајевич Гумилјев Грижимајлонун бу әсәрини һәмин мөвзуја аид дүнја тарихшүнаслығынын ән парлаг наилијјәти һесаб едиб Бартолд-Грижимајло мүбаһисәсиндә икинчинин галиб олдуғуну јазыр.

Тәәссүф ки, кечмишин бир сыра Рус шәргшүнас вә түркологлары кими бу көзәл алим дә Азәрбајчанда танынмыр, онун халгымызын тарихиндә вә мәдәнијјәтиндә мүәјјән из бурахмыш бир халга һәср олунмуш әсәри дилимизә тәрчүмә олунмамышдыр.

Грумм Грижимайло, Западная Монголия и Урянхайский край, Т. *1-3, СПб. 1914-1930.*

ГУМИЛЈЕВ ЛЕВ НИКОЛАЈЕВИЧ

(1912-1992)

Рус тарихчиси. XX әсрин бөјүк шаирләри Николај Гумилјевлә Анна Ахматованын оғлу. Санкт-Петербург университетинин тарих факүлтәсини битириб. 1921-чи илдә ингилабчылар тәрәфиндән күлләләнән атасына көрә узун илләр тә'гиб олунуб, сүркүн вә һәбсханаларда јашамышдыр. Јалныз 1956-чы илдә азад олунуб диссертасија мүдафиә етмиш, тарих елмләри доктору дәрәчәси алмышдыр. Бундан сонра бир-биринин ардынча "Һунлар" (1960), "Хәзәрләрин кәшфи", (1966), "Гәдим түркләр" (1967) "Ујдурулмуш чарлығын ахтарышы" (1970), "Һунлар Чиндә" (1974) "Тарихи мәрһәләдә етносун чоғрафијасы" (1992) вә с. шәргшүнаслыг вә түрк тарихчилијиндә јени сәһифә ачан парлаг монографијаларыны чап етдирмишдир.

Гумилјевин Санкт-Петербург дөвләт университетинин елми хәбәрләриндә вә "Природа" журналында чап олунан чохлу мәгаләләри биосферлә етнокенез мәсәләләринин гаршылыглы әлагәсинә һәср олунмуш јени елми нәзәријјәнин әсасыны гојмушдур.

Гумилјевин түрк вә көчәри шәрг халгларынын тарихиндән бәһс едән адларыны чәкдијимиз әсәрләри бөјүк шәрг империјаларынын, хүсусилә гәдим түркләрин дөвләт гурулушларынын јаранмасы, инкишафы вә сүгутундан бәһс едир. Тарихчи бу дөвләтләрин варлығыны үмумдүнја тарихијлә бағлы вә әлагәли шәкилдә тәсвир едир. О, һадисәләри гәдим дөврүн рәгиб халгларынын нөгтеји нәзәриндән ишыгландырыр. Бу әсәрләр фәлсәфи вә сосиоложи үмумиләшдирмәләр, јени вә парлаг консепсијаларла зәнкиндир.

Гумилјевин "Етнокенез вә јерин биосфери" адлы фундаментал вә дәрин мәзмунлу әсәри фәлсәфи үмумләшдирмәләр вә дүнјамыз һаггында мә'налы дүшүнчәләрлә долудур.

Гумилјевә көрә, һәр етносун һәјатында үч фаза мөвчуддур: формалашма, инкишаф вә нәһајәт, реликт (јә'ни бир вәзијјәтдә донуг вә ја тәчрид олмаг) вә ја сүгут фазалары.

Индијә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн етносләр — шумерләр, мисирлиләр, һетләр, етрусклар, гәдим ромалылар, бизансләр, һунлар вә кој түркләр бу үч фазаны кечмишләр.

Етносун сүгуту вә ја гүрубу ики чүр олур: ја етнос дәјишилиб парчаланыр вә ичиндән јени етнос әмәлә кәтирир, ја да гоншулар вә ја инғалчылар ичиндә әријиб кедир (бә'зән дә мәһв едилир).

Јени етнос нечә әмәлә кәлир? Етносун ичиндә бир дәстә адам гаршысыалынмаз, чылғын вә мәгсәдјөнлү фәалијјәтә башлајыр вә бу фәалијјәт чох вахт онларын өзләринин һәјатлары һесабына баша кәлир. Бу, әлбәттә, өзүнүгоруму инстинктинә ујғун кәлмир, даһа доғрусу, дахили импулс һәмин инстинктә үстүн кәлир. Бу импулсу Гумилјев "пассионарлыг" адландырыр. Бу импулс мүәјјән дозада һамыда вар вә һәр кәсдә өзүнү мүхтәлиф шәкилдә бүрузә верир. Һакимијјәтә чан атмаг, мәгрурулуг, шөһрәтпәрәстлик, тамаһкарлыг, пахыллыг вә с. һәмин импулсун тәзаһүрләридир. Белә адамлар һеч вахт лагејд олмур, ја гурур, ја дағыдырлар, ја гәһрәман, ја чинајәткар олурлар.

Амансыз совет сензурасы доврүндә чәми мин нүсхә тиражла ротопринт үсулујла нәшр олунан бу әсәр тарихчинин бөјүк вә горхмаз үрәк саһиби олдуғуну сүбут едир. Бу әсәрдә о, орижинал консепсија јарадыб сүбут едир ки, һәр һансы етносун доғулушу, варлыгы вә мәһв олуб кетмәси һәмин чоғрафи әразинин биосферинин енержиси илә билаваситә бағлыдыр. Етнос әтраф мүһитлә аһәнкдар јашајарса, гоншу етносларла контакта кирмәзсә, узун мүддәт реликт һалында јашаја биләр.

Гумилјев илк дәфә белә бир фикрә кәлиб сүбут едир ки, һәр һансы халгын, етносун чәтин күнләриндә дајағы, онун ән фәал үзвләри — пассионарлардыр. Онларын чохлуғу вәтәндаш мүһарибәси, азлығы исә етносун ассимлјасија олуб јох олмасы илә нәтичәләнир.

Гумилјев һәр чүр сосиал зоракылығын — јә'ни ингилабларын әлејһинә чыхыр. Онлары тәбии һәјатын кедишини позан "антисистемләр" адландырыр.

Сон илләрдә демократија вә ашкарлығын бәргәрар олмасы илә бағлы олараг бу бөјүк тарихчинин вә философун чохлу дәјәрли әсәрләри нәшр олунур. Онларын Азәрбајчан охучуларына да чатдырылмасы чох вачибдир.

Гумилев Л. Н., Этногенез и Этносфера "Природа" 1970 N-2.

ДУБРОВИН НИКОЛАЈ ФЕДОРОВИЧ

(1837-1904)

Рус һәрб тарихчиси. Полотск кадет корпусунда охумуш, сонра Михајловски артиллерија академијасында тәһсилини давам етдирмишдир. 1869-чу илдә һәрби тарихи өјрәнмәк үчүн Бащ һәрби гәраргаһа е'зам олунмушдур. 1882-чи илдә һәрби тә'лим комитәсинин үзвү, 1887-чи илдә адјункт-профессор, даһа сонра исә ординар профессор сечилмишдир. 1890-чы илдә академиклијә лајиг көрүлмүшдүр.

Дубровин һәм һәрби тарих, һәм дипломатија тарихи, һәм дә Русијанын дахили сијасәтилә марагланмышдыр. О, ејни заманда чәмијјәтин инкишафы, дөвләтин, шәхсијјәтин вә халг күтләләринин ролу һагтында да öз мүлаһизәләрини ирәли сүрмүшдүр. Дубровин јазыр ки, әкәр чәмијјәтин өзүндә күтләви мејл олмаса, ким олурса-олсун һеч ким үмуми һәракәты бу вә ја дикәр тәрәфә јөнәлдә билмәз. Тарихчинин бу фикриндә нә гәдәр бөјүк һәгигәт вар. Һәр һансы өлкәдә диктатуранын мејдана кәлмәси шәраити онун дедикләрини сүбут едир.

Дубровин јазыр ки, мүһарибә халгын бүтүн гүввәләринин кәркинлији демәкдир. О, јазыр ки, Крым мүһарибәсиндә стратежи мүлаһизәләр јох дәрәчәсиндә иди. Дөзүм вә енержи илә ашыбдашан гәһрәманлыг нүмунәләри исә бол иди.

Дубровинин әсәрләринин чоху Рус-Түрк мүһарибәләринә вә Русијанын Гафгазы ишғал етмәси тарихинә һәср олунмушдур. О, галибләри тә'рифләјир вә бурада гејри тәбии һеч нә јохдур. Лакин бу әсәрләрин тарихи сәнәдләр кими әһәмијјәти мүстәснадыр. Бунларда учсуз-бучагсыз империјанын чохмилјонлу ордусунун овуч-овуч кичик сајлы Гафгаз халгларына гаршы ганлы мүһарибәләринин Русија үчүн нечә баһа баша кәлдијини, сајча он дәфә артыг олан јахшы силаһланмыш русларын дејил, һәмин кичик халгларын феноменал гәһрәманлыг нүмунәси көстәрмәсинин шаһиди олуруг.

Дубровин Н. Ф., История войн и владычества русских на Кавказе Т 1-4, СПб. 1887-1889

ЖУЗЕ ПАНТЕЛЕЈМОН КРЕСТОВИЧ (1871-1942)

Миллијјәтчә әрәбдир. Бәндәли бен Сәлиба Ҹәузи Фәләстиндә доғулмуш, Русијаја көчүб Казанда мәскән салмышдыр. Илк әсәрләрини дә бурада јазмыш, университетин профессору олмушдур. Бундан сонра Бакыја көчүб, һәјатыны вә елми фәалијјәтини Азәрбајҹанла бағламышдыр. "Бабәк вә бабәкчилик" әсәриндән башлајараг Фәраби вә Маһмуд Кашгарлыја гәдәр гәдим түрк аләминин бир сыра шәхсијјәтләринин һәјат вә јарадычылығы һаггында илк дәфә кениш мә'лумат вермиш, һәтта "Дивани-лүғәт-ит түрк"үн тәрҹүмәсиндә иштирак етмишдир.

Жүзенин "Орхон китабәләри" вә "Түрк милләтинин тарих сәһнәсинә чыхышы" адлы мәгаләләри 20-чи илләрдә Азәрбајҹан түркологијасында әһәмијјәтли һадисә иди.

Жүзе Азәрбајҹан тарихинин әрәб ишғалы вә онун илк дөврләри һадисәләринин илк тәдгигатчысы сајыла биләр. Онун бу саһәдә ән бөјүк вә әвәзсиз хидмәти һәмин дөврләр үзрә әрәб мәнбәләриндән етдији тәрҹүмәләрдир. 1927-чи илдә Әл Бәлазуринин "Өлкәләрин фәтһи", Јәгубинин "Тарих" вә нәһајәт Ибн-әл-Әсирин "Әл-Камил фит-тарих" әсәрләриндән Азәрбајҹана аид һиссәләрин тәрҹүмәләри Азәрбајҹан тарихчилијиндә мүһүм һадисә иди.

Тарихчинин "Мүтәгәлибләр Загафгазијада" адлы тәдгигаты да мараглыдыр. Бурада Азәрбајҹан тарихинин чох аз өјрәнилмиш сәһифәләри кениш ишыгландырылмышдыр.

Жүзенин бир чох әсәрләри вә тәрҹүмәләри нәшр олунмамыш галыр.

Азәрбајҹанда әрәбдилли мәнбәләрин өјрәнилмәси ишиндә бу көзәл алимин хидмәтләри шәксиздир.

КАРАМЗИН НИКОЛАЈ МИХАЈЛОВИЧ

(1766-1826)

Рус тарихчиси, јазычы вә шаир. Самарски губернијасында мүлкәдар аиләсиндә анадан олмуш, он дөрд јашында икән Москваја кәтирилиб, Шаден пансионунда охумушдур. Москва университетиндә мүһазирәләр динләмишдир. Һәрби хидмәтә кирмиш, поручик рүтбәсиндә истеʼфаја чыхыб, Москвада мәскән салмышдыр. Бир мүддәт журналларда тәрҹүмәчи кими фәалијјәт көстәрмиш. 1789-ҹу илдә исә хариҹи өлкәләрә сәјаһәт етмишдир. Алманија, Франса, Инкилтәрә вә Исвечрә сәфәрләриндән гајытдыгдан сонра бу өлкәләр һаггында "Москва" журналында "Рус сәјјаһынын мәктублары" адлы мәшһур әсәри дәрҹ олунмушдур. Әсәрин мүвәффәгијјәтиндән руһланыб һәмин журналда өз повестләрини дә чап етдирмишдир. Бунлардан "Бәдбәхт Лиза" хүсусилә јајылыб Карамзинә рус сентиментализминин баниси шөһрәтини газандырмышдыр.

Бәдии әсәрләриндә либерал бахышларыны ифадә етсә дә "Гәдим јени Русија һаггында гејдләр" әсәриндә гаты мүһафизәкар кими чыхыш едир.

1816-1829-ҹу илләрдә нәшр етдирдији 16 ҹилдлик "Рус дөвләтинин тарихи" шүбһәсиз ки, онун шаһ әсәридир. Әсәр рус ингилабчы демократлары Белински вә Чернышевскидән башга ҹәмијјәтин бүтүн тәбәгәләри арасында гејри-ади мүвәффәгијјәт газанмыш, Рус тарихинә она гәдәр мүшаһидә олунмајан дәрәҹәдә мараг ојатмышдыр. Шүбһәсиз ки, бу мүвәффәгијјәтдә Карамзинин јазычылығы да аз рол ојнамамышдыр. Белә ки, әсәр ајдын, образлы дилдә јазылыб өз бәдии мәʼзијјәтләри илә сечилир. Әсәри охујандан сонра Пушкин Карамзини "Гәдим рус елини кәшф едән Ко-

лумб" адландырмышды. Әсәрин бир чох фәсилләри гәдим славјанларын мәншәјинә, мәишәтинә, дининә һәср олунмушдур. Карамзин дә Рус дөвләтини јараданлары скандинав мәншәли һесаб едир.

Карамзин јазыр ки, тарих кинлидир вә ону тәһриф едәнләри бағышламыр. Вә о бу дәрин мә'налы кәламына әмәл едиб рус чарларынын, хүсусилә Иван Грознынын амансызлығыны вә гәддарлығыны да тәсвир етмәји унутмамышдыр. Бунунла белә рус чаризминин ишғалчылыг сијасәтини мүдафиә едиб, Полшаја истиглалијјәт верилмәсинә гаршы чыхмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, славојанофилләр ону өзләринин мә'нәви атасы һесаб етмишләр.

Карамзин, Н. М., История Российского государства, М. 1988-1990

КЛҮЧЕВСКИ ВАСИЛИ ОСИПОВИЧ (1841-1911)

Рус тарихчиси. Пенза губернијасында руһани аиләсиндә доғулмуш, 1865-чи илдә Москва университетинин тарих-филолокија факүлтәсини битирмишдир. 1882-чи илдә "Гәдим Русијада бојар думасы" адлы докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш, Москва университетинин профессору олмушдур.

Әввәлләр либерал бахышлар тәблиғ етмиш, сонралар Кадет партијасына јахын олмушдур. Бир тәрәфдән мүтләгијјәтин әлејһинә чыхмыш, бир тәрәфдән дә ингилабы гәтијјәтлә рәдд етмишдир. Чохлу әсәрләриндә Рус дөвләтинин әмәлә кәлмә тарихини, һаким тәбәгәләрин мәншәини, кәндли ичмаларынын вә тәһкимчилик һүгугунун мүхтәлиф аспектләрини тәдгиг етмишдир. Синифләрин зиддијјәтинин вә мүбаризәсинин рус тарихиндә һеч бир рол ојнамадығыны көстәрмиш, дөвләти бу зиддијјәтләрин барышдырычысы кими тәсвир етмишдир.

1896-чы илдә "Императрича II Јекатерина", 1901-чи илдә исә "I Пјотр өз әмәкдашлары арасында" адлы әсәрләриндә билаваситә рус һөкмдарларынын фәалијјәтини гәләмә алмышдыр. Һәр ики әсәрдә рус деспотларынын вә ики бөјүк ишғалчы һөкмдарын идеализә олунан образлары јарадылмыш, онларын әмәлләри ән парлаг епитетләрлә рәсм олунмушдур.

1880-чы илләрдән университетдә рус тарихинин үмуми курсундан охудуғу мүһазирәләр әсримизин әввәлләриндә ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунуб, Клүчевскинин бүтүн зиддијјәтли дүнјакөрүшүнү өзүндә әкс етдирмишдир. Бу әсәрдә о, чәмијјәтин инкишафына, чоғрафи, етнографик, сијаси вә игтисади факторларын синтези кими бахмыш, бир нөв тәбиәт-шәхсијјәт вә чәмијјәт схемини ирәли сүрмүшдүр.

Тарихчи бу үч факторун бүтүн тарих үчүн ән әсас амил олдуғу идејасыны ирәли сүрмүш, ҹәмијјәтин тәрәггисини ингилаби дејил, тәкамүл просеси кими тәсвир етмишдир.

Клүчевскинин тарихи вә әдәби мәнбәләрә дәриндән бәләдчилији, парлаг натиглик мәһарәти, дәрин аналитик үслубу онун мүһазирәләринә гејри-ади шөһрәт газандырмыш вә тарихчи өзүндән сонра бөјүк мәктәб гојуб кетмишдир.

Ключевский, Б. О., Сочинение т.1-8 М. 1956-59.

КРЫМСКИ АГАФАНКЕЛ ЈЕФИМОВИЧ

(1871-1942)

Тарихчи, шәргшүнас вә түрколог. Мәншәчә Крым татарыдыр. Кимназија вә коллекијада охумуш, ше'р, мәгалә вә памфлетләр јазмышдыр. Москванын Лазарев адына институтуна дахил олуб түрк, фарс вә әрәб дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Јахын Шәргә е'зам олунуб зәнкин мә'луматлар вә "Бејрут һекајәләри" мүәллифи кими гајыдыб, охудуғу институтун профессору олмушдур. Сонралар Украјна Академијасынын һәгиги үзвү сечилиб, өмрүнүн ахырына кими оранын елми катиби вәзифәләриндә ишләмишдир.

Елм аләминдә ашағыдакы әсәрләри илә мәшһурдур. "Мүсәлманлыг вә онун кәләчәји" (1899), "Сасаниләр вә Иранын Әрәб ишғалы" (1901), "Ислам, јаранышы вә тарихи" (1908), "Иран вә онун әдәбијјаты тарихи" (1901), "Семит дилләри вә халглары" (1903), "Мүсәлманлығын тарихи" (1904), "Түркијә вә онун әдәбијјаты тарихи" (1910), "Низами вә онун дөврү" (1940). Бүтүн бунлар Крымски ирсинин јалныз мүәјјән һиссәсини тәшкил едир. Крымскинин тәкчә көһнә вә јени енсиклопедијаларда чап олунмуш мәгаләләринин сајы 500-ә гәдәрдир. Мүхтәлиф китаблара јазылмыш рә'јләри, дөврү мәтбуатда дәрч олунан мәгаләләри вә нәһајәт чап олунмајан әлјазмалары нечә-нечә чилд әмәлә кәтирәр. Гејд едәк ки, бу әлјазмалар ичиндә "Гафгаз Албанијасы тарихи" әсәри бөјүк әһәмијјәт кәсб едә биләр. Онун хәзәрләрин тарихинә аид һәлә чап олунмајан 2 чилдлик әсәри дә сөзсүз ки, шәргшүнаслыгда мараглы һадисә ола биләрди.

Крымскинин әсәрләри зәнкин фактлары вә чәсарәтли фикирләри илә диггәти чәлб едир. О, хүсусилә Түрк тарихинә бүтүн

руслашмыш гејри-рус елм хадимләри кими великорус мөвгејиндән јанашса да, фикирләри өз ачыглығы вә сәмимиііәти илә сечилир. Рус вә Авропа ичтимаиііәтини Әрәб дини-әдәби абидәләри илә таныш етмәкдә онун хидмәтләри шәксиздир. Ејни заманда Рус елми ичтимаиііәтини дә Гәрбин бир сыра бөјүк түркологларынын вә тарихчиләринин һәјаты вә фикирләри илә илк дәфә О таныш етмишдир. Һәтта онун бир әсәриндә Гәрби Авропа түркофилләри һаггында хүсуси бир бөлмә дә вардыр. Кијевдә Украјна дилиндә әсәрләринин 5 чилдлији чап олунмушдур. Белә бир күллиііатын биздә дә чыхмасы вачибдир. Хүсусилә чап олунмајан ики әлјазмасы бизи көзләјир.

Крымский, А. Е., История Турции и ее литературы, т.1.2. М. 1910.

КУНИК АРИСТ АРИСТОВИЧ

(1814-1899)

Прусс задәканы. Лигнитски кимназијасында, сонра исә Берлин университетиндә охумушдур. 1839-чу илдә рус дилини вә тарихини өјрәнмәк үчүн Москваја кәлмиш, 1841-чи илдә Вәтәнинә гајытмышдыр. Лакин орада рус тарихинә мараг ојанмадығыны көрүб Петербурга кәлмишдир. Славјан тарихи үзрә мәнбәләри чидди өјрәниб тәдгиг етмиш, 1850-чи илдә Русија Академијасынын академики сечилмишдир. Илк әсәрләрини алман вә франсыз дилләриндә, сонра исә рус дилиндә јазмышдыр. Дүнјакөрүшүнә көрә расионалист олмушдур. Милли фәргләрин әлејһинә чыхмышдыр. Әдаләтли вә күчлү монархија тәрәфдары иди. Тарихә руһун тәзаһүрү кими бахыр. Чох севдији Һекели славјанлара гаршы е'тинасызлығына, онлары дүнјанын габагчыл халглары чәркәсинә гатмадығына көрә тәнгид етмишдир. Бөјүклү-кичикли 150-ә гәдәр әсәрләринин хејлиси рус тарихинин илк дөврләринә һәср едилмишдир. О, јазыр ки, Русијанын тарихини анламаг үчүн Полша вә башга славјан халгларынын тарихини дәриндән өјрәнмәк лазымдыр.

Куник славјанлара аид әрәб мә'хәзләрини өјрәнмәкдә бөјүк иш көрмүш, Әл-Бәкри, Ибн-Јагуб вә башгаларынын мә'луматларыны тәдгиг етмишдир. Рус вә славјан нумизматикасынын өјрәнилмәсиндә бөјүк фәалијјәт көстәриб бу барәдә фундаментал әсәр чап етдирмишдир. О да бир чох һәмвәтәнләри вә рус тарихчиләри кими норманлары рус дөвләтинин јарадычысы һесаб етмиш, бу јолда ахтарышларыны даим давам етдирмишдир.

Куник А. А., Призвание Шведских россов финнам и славянами, т.1-2 СПб. 1844-1845

Куник А. А., Литература по истории в Германии за два последние века, кн. 1-2 СПб. 1841.

КУДРЈАВТСЕВ ПЈОТР НИКОЛАЈЕВИЧ (1816-1858)

Рус тарихчиси. Москвада кешиш аиләсиндә доғулуб, семинаријада, сонра исә Москва университетиндә Грановскидән дәрс алмышдыр. Бир мүддәт Алманијаја е'замијјәтә көндәрилиб, орада Ранке, Риттер вә Шеллинғин мүһазирәләрини динләмишдир. Вәтәнә гајыдандан сонра Грановскинин көмәкчиси олмуш, онун вәфатындан сонра исә мүәллимини әвәз етмишдир.

"Гәрби Рома императорлуғунун сүгутундан бөјүк Карла гәдәр Италијанын тарихи" илк санбаллы әсәридир. Әсәр Орта әсрләр дөврү үзрә рус тарихчилијиндә ән диггәтәлајиг һадисә олур. Әсәрин елми вә үслуб хүсусијјәтләри ән јүксәк Авропа тәләбләри сәвијјәсиндә иди.

Кудрјавтсев илк дәфә олараг ломбардијалылары Италијанын бирләшдирилмәсинин тәшәббүскары кими тәсвир етмиш, Рома папаларыны исә бу ишин баш тутмасынын башлыча сәбәбкары кими көстәрмишдир. Әсәрдә Италијанын бирләшдирилмәси идејасынын габарыг көстәрилмәси вә дөнә-дөнә Макиавеллинин адынын чәкилмәси тарихчинин өз дөврүнүн һадисәләринә чәсарәтли чавабы иди. О, да Макиавелли кими сијаси дүшүнчәјә үстүнлүк вериб, сијаси-фәлсәфи консенсија тәрәфдары иди. Кудрјавтсевин әсәриндә дөврүн игтисади проблемләринә демәк олар ки, зәррәчә дә әһәмијјәт вә јер верилмәмишдир. О, өзү дедији кими јени Италјан милләтинин мејдана кәлиб формалашмасынын гаранлыг сәһифәләрини ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Чох гыса өмрү әрзиндә Кудрјавтсев чох сәмәрәли фәалијјәт көстәриб "Каролингләр Италијада", "Рома гадынлары", "Һуманизм вә реформасија", Ү Карл", "Данте вә онун дөврү" вә с. кими мараглы әсәрләр јазмышдыр. Өз либерал руһлу мүасирләри-

нин бир чохундан фәргли олараг тарихчи халг күтләләринин Орта әсрләр боју үсјан вә гијамларына мәнфи гијмәт вермиш, онларын һәрәкәтләринә Авропа дөвләтләринин бирләшмәсинә мане олан гулдурлуг һадисәләри кими гијмәт вермишдир. Бунун әксинә олараг Романын барбарлар тәрәфиндән фәтһ олунмасыны исә мүтәрәгги һадисә кими гијмәтләндирмишдир. Онун фикринчә халг үсјанлары вә гијамлар тәрәггијә мане олан факторлардан биридир. О, да бә'зи Авропа мүтәфәккирләри кими тарихи һадисәләрин вә шәхсијјәтләрин тәкрарсыз олдуғуну тәсдиг едир.

Кудрявцев П. Н., Сочинение в 3. т. х.
СПб, 1887-1889

КУЛАКОВСКИ ПЛАТОН АНДРЕЈЕВИЧ (1831-1913)

Рус тарихчиси, славјанофил. Ковенски губернијасында килсә хадими аиләсиндә доғулмушдур. Кимназијаны гызыл медалла битириб 1866-чы илдә Москва Университетинин тарих-филолокија факултәсинә дахил олмушдур. Университети елмләр намизәди кими битириб, бир мүддәт кимназијада латын вә рус дилләриндән дәрс демишдир. 1876-чы илдә славјан өлкәләринә сәјаһәтә чыхмышдыр. Бир мүддәт Белград вә Варшава университетләриндә дәрс дејән Кулаковски ејни заманда филоложи вә публисист әсәрләр јазмагдан да галмамышдыр. Иллиризм вә Вук Карачичә аид тәдгигатлары чап олунуб, Котлјаревски адына мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Кулаковски XX әсрин әввәлләриндә артыг бүтүн дүнјада танынмыш славјанофиллләрдән бири кими Бејнәлхалг конгресләрин фәал иштиракчысы олмушдур. О, славјанчылыға ваһид бир организм кими бахмыш вә Русијанын бу организмин үрәји вә бејни олдуғу фикрини ирәли сүрмүшдүр. "Иллиризм" адлы монографијасында иллирик һәрәкатынын тарихини тәсвир едир, онун мәдәни-маарифчилик ролуну ачыб көстәрирди. Рус тарихчилијиндә Хорватијаја һәср олунан бу илк әсәрдә Кулаковски ејни заманда Австрија илә Мачарыстан арасында Хорватија барәдәки зиддијјәтләри, хорватијалыларын бу зиддијјәтләрдән јахшы истифадә етдијини дәгиг тә'јин едирди.

Кулаковски славјан һәрәкатына демократик бир просес кими бахыб, славјан халгларынын ојанмасында, милли шүурунун, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтинин тәрәггисиндә онун мүһүм мәрһәлә олдуғунун дүзкүн шәрһ едә билдији һалда, бу һәрәкатда русларын ролуну шиширдир, үмумијјәтлә, бә'зән ачыг һекемонлуг мөвгејиндән чыхыш едирди. Мәсәлән, "XYIII әсрдә Сербијада рус мәктәбинин әсасы" әсәриндә о чәнуб славјанларынын милли ојанышы заманы рус әдәбијјатынын тә'сирини һәлледичи амил кими гијмәтләндирмәкдә өлчү һиссини итирирди.

Кулаковский П. А., Юбилеи князей негошей в Черногории, М. 1896

КУТОРГА МИХАИЛ СЕМЈОНОВИЧ (1809-1886)

Рус тарихчиси. Петербург университетинин профессору. Рус тарихчилијиндә антикшүнаслығын баниси. Әсәрләри әсасән гәдим јунан тарихинә һәср олунмушдур. Илк әсәри "Керманларын YI әсрә гәдәрки сијаси гурулушу" адланса да бу мүәјјән гәдәр тәсадүфи характер дашыјыр. Куторга 1838-чи илдә "Аттика, онун голлары вә зүмрәләри" адлы әсәрини нәшр етдирмишдир. Бурада Афина гәбиләләринин ән гәдим дөврләриндә јунан гәбиләләринин әмәлә кәлмә вә инкишаф тарихини тәдгиг етмишдир. О, сүбут етмишдир ки, гәдим Јунаныстан, Ионија сакинләри вә хүсусилә пеласклар тәрәфиндән фәтһ едилмишдир. Галибләрин нәсилләри норманлар Инкилтәрәдә олдуғу кими шәһәрләрин һаким тәбәгәләринә чеврилмиш, јерли јунанлар исә әсрләр боју өз һүгуглары уғрунда мүбаризә апармышлар. Солон, Писистрат, Клисфен вә башгалары бу мүбаризәнин иштиракчылары олмушлар.

Куторганын ән бөјүк әсәрләриндән бири "Иран мүһарибәләри" адланыр. 1858-чи илдә нәшр олунмуш бу әсәрдә о, гәдим тарихчиләр, — Һеродот, Фукидид вә Диодорун әсәрләрини дәриндән тәдгиг едиб, гәдим Јунан-Иран мүһарибәләринин кениш мәнзәрәсини јаратмышдыр. О, деспотик Иранын јени доғулан азад-демократик Јунаныстана мәғлуб олмасынын һәм сәбәбини, һәм дә әһәмијјәтини ајдынлашдырыр. Бу һадисәнин үмумдүнја ролуну, Авропанын вә Асијанын кәләчәк талеји үчүн онун сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәт дашыдығыны сүбут едир. О, јазыр ки, әкәр иранлылар галиб кәлсәјдиләр, о дөврүн демәк олар ки, бүтүн мәдәни дүнјасы зүлмәтә гәрг оларды.

"Афина демократијасынын тарихи" адлы башга бир әсәриндә исә тарихчи республиканын сијаси инкишафы илә игтисади вә мәдәни инкишафы арасындакы әлагәни тәдгиг едир.

Куторганын әсәрләри фәлсәфи маһијјәтилә сечилир. О, тарихин кедишини, онун ганунларыны арашдырыб тәһлил етмәјә чалышыр. Һадисәләрин мәнтигини, бир-бириндән доғуб бир-бирини тамамамасыны вә демәли ганунаујгунлуғуну, гаршысыалынмазлығыны ачыб көстәрир. Куторга һәм дә көркәмли педагог олмушдур. Стасјулевич, Бајер, Василевски вә башгалары онун јетирмәләридир.

Куторга М. С., Собрание сочинение в 2х.т. СПб. 1894-1896.

МАНФРЕД АЛБЕРТ (1906-1976)

Рус тарихчиси. Петербургда вәкил аиләсиндә анадан олмушдур. Кимназијада тәһсил алмышдыр. 1926-чы илдә Ленинградда аспирантураја дахил олмуш, 3 ил сонра Јарославл, Иваново вә Јукутск али мәктәбләриндә дәрс демишдир. 1940-чы илдә Москваја кәлиб елми фәалијјәтә башламышдыр. Франса тарихи үзрә әсас мүтәхәссисләрдән бири сајылан Манфред әсәрләрини әсасән Франсаја һәср етмишдир. Франса буржуа ингилабынын башчысы Робеспјерин 3 чилдлик әсәрләрини рус дилиндә нәшр етдирмиш вә Робеспјер һаггында ајрыча бир әсәр дә јазмышдыр. Сонра Марат һаггында монографија вә "XYIII-XX әсрләр Франса тарихи очеркләри", "Јакобин диктатурасынын тәбиәти", "Бөјүк Франса инғилабы очеркләри" кими әсәрләрини чап етдирмишдир. Бүтүн бу әсрләрдә әлбәттә идеоложи тә'сир тарихи реаллығы үстәләмишдир.

Лакин бир тарихчи кими Манфредә 1971, 1973 вә 1979-чу илләрдә үч дәфә нәшр олунан "Наполеон Бонапарт" әсәри кениш шөһрәт газандырмышдыр. Мә'лумдур ки, Наполеон һаггында әдәбијјат сајсыз-һесабсыздыр. Бүтүн бунлардан сонра Наполеонун мүрәккәб образыны вә характерини јаратмаг, она гијмәт вермәк бөјүк чәсарәт тәләб едир. Күлли мигдарда архив материалларындан, елми әдәбијјатлардан вә сајсыз мемуар әдәбијјатындан истифадә нәтичәсиндә Манфред мәгсәдинә наил олуб јени вә орижинал бир әсәр мејдана чыхармышдыр. О, Наполеонун һәгиги вә инандырычы портретини јаратмышдыр. Әдәби вә бәдии кејфијјәтләри илә дә сечилән бу әсәр Азәрбајчан дилиндә дә нәшр олунмушдур.

Манфред А. З., Марат, М. 1962.

МИЛЛЕР АНАТОЛИ ФИЛИППОВИЧ (1901-1973)

Рус тарихчиси, түрколог. Пјатигорскда доғулуб, кимназија битирмишдир. Сонра Москваја көчмүшләр. Бурада Москва Шәргшүнаслыг институтуна дахил олуб түрк дили шө'бәсини битирмишдир. 1962-чи илдән ССРИ Харичи Ишләр назирлијиндә Түркијә, Јахын Шәрг вә Балкан өлкәләри үзрә експерт ишләмишдир.

Вахтилә Теһран вә Јалта конфрансларында експерт кими иштирак едән Миллер ејни заманда елми-педагожи ишлә дә мәшғул олмушдур. Бартолд кими әслән алман олан Миллер Бартолддан фәргли олараг түрк халгларынын тарихинин вә мәдәнијјәтинин ролуну, тә'сирини вә гәдимлијини кичилтмәјә чалышмамыш, әксинә һәр әсәриндә објектив олмаға чалышмышдыр. Әсәрләри мөвзу е'тибарилә Түрк империјасы тарихини әһатә етсә дә, әсасән XX әср түркијә тарихи үзрә мүтәхәссис сајылыр. О, рус тарихчилијиндә узун әсрләрдән бәри мәнфи бир образ кими формалашан түркләр һаггында Сталин иртичасы илләриндә аз чох рәғбәтлә јазан надир шәргшүнас вә тарихчиләрдән биридир.

Түркијәнин бөјүк оғлу Ататүркүн ән јахшы биографијаларындан биринин мүәллифи дә Миллер сајылыр. Тәсадүфи дејил ки, 1960-чы илләрдә Совет Түркијә мүнасибәтләринин бәрпасында вә низама салынмасында Миллер бөјүк фәалијјәт көстәрмишдир. Онун әсәрләри јүксәк профессионаллыг вә бәдии зөвглә јазылмышдыр. Бу чәһәтдән 1948-чи илдә чап олунмуш ики китабы диггәти хүсусилә чәлб едир. Тарихчи Түркијәнин антиимпериалист мүбаризә вә мүһарибәләрини еһтирасла, дахили емосија илә тәсвир едир.

Миллер, А. Ф., Турция, М. 1927
Миллер, А. Ф., Краткая история Турции, М. 1948.

МИЛЛЕР ГЕРАРД ФРИДРИХ (1705-1783)

Рус тарихчиси. Миллиіјәтчә алман. 1724-чү илдә Лејпсиг университетинин тәләбәси икән Русијаја дә'вәт олунмуш, 1725-чи илдән бураја көчүб өмрүнү рус тарих елминин јарадылмасына вә инкишафына һәср етмишдир. Кимназијада латын дилиндән вә чоғрафијадан дәрс демиш, 1731-чи илдә 26 јашында икән јеничә јаранмыш Русија Елмләр Академијасынын үзвү сечилмишдир. Бир сыра академик нәшрләр, о чүмләдән "Санкт-Петербург хәбәрләри" адлы илк гәзет дә онун ады илә бағлыдыр.

1733-1743-чү илләрдә Сибирә елми е'замијјәтә чыхыб, он илдән сонра күлли мигдарда һәрби, сијаси, етнографик материаллар вә сәнәдләрлә Петербурга гајытмышдыр. 1748-чи илдә "Сибир чарлығынын тарихи" адлы әсәри нәинки мөвзу е'тибарилә, үмумијјәтлә, рус тарихчилијиндә илк фундаментал әсәрләрдән бири иди. Һәмин илләрдә Рус тәәбәлијини гәбул едән Миллер "Русијанын тарихшүнасы" вәзифәсинә тә'јин едилмишдир.

1749-чу илдә нәшрә һазырладығы "Росс адланан халгын мәншәји" адлы әсәри рус алимләри Крашенников, Тредиаковски вә хүсусилә Ломоносовун хошуна кәлмәмиш, онларын һај-күјү нәтичәсиндә әсәр нәшр олунмамыш, Миллерин өзү исә бүтүн рүтбә вә вәзифәләриндән кәнар едилмишдир. Мәсәлә бунда иди ки, Миллер Рус килсә салнамәчиси Несторун јаздыгларына, лингвистик вә башга сәнәдләрә әсасән Кијев Рус дөвләтини јарадан кнјаз нәслинин алман мәншәли олдуғуну тәсдиг едирди.

Узун илләр ағыр еһтијач ичиндә јашаса да, Миллер өз принсипиндән үз чевирмәмиш, бир-биринин ардынча "Казакларын мәншәји", "Запорожје казаклары һагтында мә'луматлар", "Черемыш, Чу-

ваш вә вотјакларын һәјаты", "Амур саһили өлкәләр һагтында" "Русијанын јени тарихи" кими әсәрләрини јазмышдыр. Јалныз өмрүнүн ахырларына јахын II Јекатерина онун "күнаһындан" кечмиш, рүтбә вә мәнсәбләрини гајтармышлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда Рус дөвләтинин Скандинав мәншәли олмасы демәк олар ки, бүтүн тарихчиләр тәрәфиндән гәбул олунмушдур.

Миллерин узун илләр әрзиндә топладығы архив материаллары II Јекатрина тәрәфиндән сатын алыныб, онун әсасында Русија Харичи ишләр назирлијинин архив идарәси тәшкил едилмишдир.

Миллер, Г. Ф., Описания Сибирии, т. 1-2, М. 1937.

МИНОРСКИ ВЛАДИМИР ФЈОДОРОВИЧ **(1877-1966)**

Рус-Инкилис тарихчиси. Твер губернијасы Корчеве гәсәбәсиндә доғулмуш, әввәлчә Москва университетиндә охумуш, сонра исә Лазарев институтуна кечиб орада тәһсилини баша вурмушдур. Крымскинин севимли тәләбәси олмушдур. Дипломатик фәалиjјәтә башлаjыб бир мүддәт Түркиjә вә Иранда гуллуг етмишдир. Октјабр ингилабынын башландығыны ешидиб бир даһа Русиjаjа гаjытмамышдыр. Әввәлчә Иранда, Франсада, сонра исә өмрүнүн ахырына кими Инкилтәрәдә јашамышдыр. Брүссел вә Кембрич университетләринин фәхри доктору, Франса вә Британија академијаларынын исә үзвү сечилмишдир. Түрк вә Азәрбајҹан тарихи проблемләринә аид чохлу әсәрләр чап етдирмишдир. Хүсусилә Орта әср Азәрбајҹан дөвләтләри, Ширван, Ағгојунлу вә Гарагојунлу дөвләтләри, Сәфәвиләр тарихи, гәдим Азәрбајҹан шәһәрләри тарихинә аид әсәрләри кениш јајылмышдыр.

Минорскинин Инкилтәрәдә чап олунан чох чилдли "Ислам енсиклопедијасы"нда тарихимизин мүхтәлиф аспектләри, ичтимаи, сијаси вә мәдәни хадимләри һаггында кедән чохлу ирили-хырдалы мәгаләләри хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Амма тәәссүф ки, Гордлевски Минорскијә һәср олунмуш некрологунда бу мәгаләләри Иран һаггында һесаб едир.

Минорски Авропа охучуларыны бөјүк Хәтаји вә онун поетик јарадычылығы нүмунәләри илә илк таныш едәнләрдән биридир. 1942-чи илдә, мүһарибәнин ән гызғын чағларында чап олунмуш бу китаб "I Шаһ Исмајылын поезијасы" адланыр. Китабда Хәтаинин тәрҹүмәси вә орижиналы илә биркә 18 ше'ри чап едилмишдир.

Тәәссүф ки, тарихчинин әсәрләринин јалныз бирҹәси рус дилиндә чапдан чыхмышдыр. Көрүнүр онун әсәрләри Бартолд мәктәби шакирдләринин үрәјинҹә дејил.

Минорский, В. Ф., История Ширвана и Дербента X-XI веков, М. 1963.

МИШЕНКО ФЕОДОР КЕРАСИМОВИЧ

(1847-1906)

Рус тарихчиси. Мүгəддəс Владимир университетинин тарих-филолокија факүлтəсини битирмиш, 1874-чү илдə "Софоклун дөврүнə мүнасибəти" адлы əсəри илə əввəлчə макистр олмуш, 1881-чи илдə исə докторлуг диссертасијасы мүдафиə етмишдир. Кијев вə Казан университетлəринин профессору олмуш, 1895-чи илдə Русија Академијасына мүхбир үзвү сечилмишдир.

Гəдим Јунан вə латын диллəринин маһир биличиси олан Мишенконун тəрчүмə вə нəшр етдирдији Һеродот, Фукидид, Страбон, Полибинин əсəрлəри бүтүн Русијанын тарихи, елми-фəлсəфи вə мə'нəви һəјаты үчүн мисилсиз дəрəчəдə əһəмијјəтли һадисə олмушдур. Тəəссүф ки, биз, хүсусилə, тарихчилəримиз һəлə дə бу зəнкин елми вə мə'нəви хəзинəдəн лазымынча истифадə едə билмəмишик.

Мишенко тəрчүмəлəри илə бəрабəр "Афина республикасынын Босфорла тичарəти", "Еллин сивилизасијасы", "Тарихə гəдəрки Јунаныстан", "Чар скифлəри һаггында Һеродот əфсанəлəри", "Пелопоннес мүһарибəлəри тарихинин Фукидид үзрə заман вə гајдалары", "Һеродот вə Русија етнографијасы" кими тəдгигатлары Антик Јунаныстан вə Һеродот дөврүндə јунанларын вə Русија халгларынын тарихинə һəср олунмушдур. Бунлардан башга Мишенко филолог кими дə бөјүк фəалијјəт көстəриб Аристофанын "Булудлар" комедијасынын тарихи, əдəби əһəмијјəти", "Есхил фачиəсиндə Прометеј илаһијјаты", "Софоклун Фива трилокијасы" кими антик драматуркијанын бир сыра аз тəдгиг олунан əсəрлəринə дə мүнасибəтини билдирмишдир.

Антик дүнјанын сосиал фикри вə онун инкишафы Мишенкону даим марагландырмыш вə о, бу мəсəлəни Јунан шəһəр-дөвлəтлəринин инкишафы илə бағламышдыр.

МЫШЛАЈЕВСКИ АЛЕКСАНДР ЗАХАРОВИЧ (1856-1920)

Рус һәрб тарихчиси. Михајиловски артиллерија мәктәбиндә тәһсил алмыш, 1884-чү илдә исә Николајевски академијасыны битирмишдир. 1899-чу илдә Баш гәраргаһын һәрби тәһсил архивинә рәис тә'јин олунмушдур. Сонра бир сыра һәрби вәзифәләрдә чалышыб, нәһајәт, 1908-чи илдә Рус ордусу Баш гәраргаһынын рәиси вәзифәсинә јүксәлмишдир.

Рус һәрби тарихинә вә стратекијасына аид чохлу әсәрләри нәшр олунмушдур. Мышлајевски сүбут етмишдир ки, I Пјотурун јаратдығы орду гурулушуна көрә бүтүнлүклә Гәрби Авропа ордуларынын бәнзәри иди. Рус һәрби тәһсилинин јенидән гурулмасы вә инкишафы үчүн хејли чалышан Мышлајевски әсәрләриндә дә мүһарибәләрин тарихини објектив әкс етдирмәјә чалышмышдыр. О, јазырды ки, өлкәнин һәрби вәзијјәти халгын игтисади вә мәдәни сәвијјәсиндән асылыдыр. Һәр халг лајиг олдуғу хадимләрә малик олур. Вурушмаг, өзүнү мүдафиә етмәк истәмәјән халг исте'дадлы һәрбчиләр јетирә билмәз. Халгын мәдәнијјәти нә гәдәр јүксәк оларса, онун али синфинин нүмајәндәләринин дүшүнмәк габилијјәти дә бир о гәдәр јүксәк олар.

О, јазырды ки, һәрби һадисәләри тәсвир едәркән тарихи һәгигәтә әмәл етмәк — нә сахта вәтәнпәрвәрлик наминә сағ, нә дә һәдсиз инкар наминә сола мејл етмәк лазымдыр.

Онун әсәрләри јүксәк һәрби тарихчи олдуғуну сүбут едир. Мышлајевски бир сыра мараглы вә әһәмијјәтли нәзәријјәләр ирәли сүрмүш, тарихи просесин трактовкасында дикәрләринә нисбәтән хејли ирәли кетмишдир. О, һәрби сәнәтин инкишафыны дөвләтдә дејил, халгын өзүндә көрүрдү. Рус тарихшүнаслығында илк дәфә о, I Пјотрун 1711-чи илдә Прут чајы саһилиндә түркләрә әсир дүшмәсинин кениш тарихини вермишдир.

Мышлаевский А. З., Война с Турцей 1711 г. Пруская операция, Спб. 1889.
Мышлаевский А. З., Две катастрофы, Спб. 1990.

МОДЕСТОВ ВАСИЛИ ИВАНОВИЧ **(1839-1907)**

Рус тарихчиси. Рома тарихи үзрә нүфузлу мүтәхәссисләрдән бири. Одесса, Казан, Кијев вә нәһајәт Петербург университетләриндә дәрс демишдир. 1889-чу илдә нәшр олунмуш "Рома чарлар дөврүндә" әсәриндә белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, Рома һәлә илк дөврләриндә өз латын әлифбасына вә јүксәк мәдәнијјәтә малик олмушдур. Рома тарихи илә, хүсусилә онун гәдим дөврү илә даһа јахындан таныш олмаг үчүн Модестов Ромаја кәлиб бир мүддәт орада јашамыш, археоложи газынты јерләрини кәзиб, онун наилијјәтләри илә дәриндән таныш олмушдур. Нәтичәдә 1902-чи илдә 2 бөјүк чилддән ибарәт "Рома тарихинә кириш" әсәри чап олунмушдур. Әсәрин 1-чи чилдиндә һәм археоложи газынтылара, һәм дә лингивистик абидәләрә әсасланыб "Дүнја пајтахтынын" палеолит дөврүндән башлајараг бир нечә мин иллик аз өјрәнилмиш тарихи дөврүнү әкс етдирмиш, 2-чи чилддә исә етруск проблеминин өзүнәмәхсус шәрһини вермишдир.

Модестов Рома тарихинин латынлар дөврүнүн ајры-ајры мәсәләләринә дә тохунмушдур. О, ејни заманда "Венетләр", "Јунанлар Италијада", "Тасит вә онун әсәрләри", "Рома әдәбијјатына аид мүһазирәләр" кими тәдгигатларын да мүәллифидир.

Модестовун ән мараглы идејалары онун "Тарихи-вә сијаси-ичтимаи, фәлсәфи мәсәләләрә аид мәгаләләр" китабында даһа долғун шәкилдә ифадә олунмушдур. Бурада артыг о, өзүнәмәхсус фәлсәфи үмумләшдирмәләр апармыш, мараглы, чәсарәтли, орижинал сијаси-ичтимаи фикирләр ирәли сүрмүшдүр. О, јазыр ки, дөвләтин әзәмәти онун әһалисинин чохлуғу илә дејил, әразинин кенишлији илә дејил, галибијјәтли, ишғалчы јүрүшләри вә мүһарибәләри илә дејил, јалныз вә јалныз мә'нәви вә руһи гүдрәти,

онун дүнја сивилизасијасында ролу илә мүәјјән олунмалыдыр. О, Вәтәни Русијаны дүнја мөвгеиндә јалныз бу бахымдан гијмәтләндирир вә онун сијаси гурулушунун һәгиги азадлыг вә демократија принсипләри илә дејил, зоракылыг вә әсарәт үзәриндә гурулдуғуну да көрүрдү. Тарихчинин бу барәдәки мүлаһизәләри, онун тәрәггипәрвәр көрүшләри, әлбәттә чар вә онун јүксәк даирәләри тәрәфиндән разылыгла гаршыланмамышдыр.

Модестов Б. И., Статьи для публики по вопросам историческим, политическими философским, СПб. 1883.

МУРАВЈОВ НИКОЛАЈ НИКОЛАЈЕВИЧ (1794-1866)

Рус һәрби хадими вә тарихчиси, Дөвләт Шурасынын үзвү. Кәнҹ јашларындан һәрби хидмәтә башламышдыр. 1812-1914-ҹү илләрдә Рус-Наполеон мүһарибәләриндә иштирак едиб фәргләнмиш, 1817-ҹи илдә исә Гафгаза көндәрилмишдир. Бурада кенерал Јермоловун јанында хидмәт едиб Иран јүрүшләриндә иштирак етмишдир. Сонра исә Хивәјә с'зам едилмишдир. Бир мүддәт бурада гуллуг етдикдән сонра јенидән Гафгаза кәлиб кенерал Губернатор Паскевичлә бирлә әввәлҹә Рус-Түркијә мүһарибәләриндә, сонра исә Полша кампанијасында иштирак едиб, кәләҹәк әсәрләри үчүн материаллар топламышдыр.

1833-ҹүилдә Русија дипломатија тарихиндә гәрибә вә көзләнилмәз бир һадисә нәтиҹәсиндә вәтәниндән узаглара дүшмүшдүр. Мәсәлә бурасындадыр ки, Рус империјасы Муравјову Түркијәјә мүһарибә е'лан едиб мејдан охујан Мисир пашасы Меһмед Әлинин габағыны алмаг үчүн көндәрилән корпусун башчысы тә'јин едир. Бу корпус Түркијәни ондан хејли күчлү олан дүнәнки вассалындан горумалыјды. Сәфәр уғурла баша чатдыгдан сонра Муравјов кенерал адјудант рүтбәсинә лајиг көрүлүб 5-ҹи дивизијаја командан тә'јин едилир. 1838-ҹи илдә исте'фаја чыхыб, он илдән сонра јенидән һәрби хидмәтә гајыдыр. Әввәлҹә гранедар полкунун команданы, 1854-ҹү илдә исә Гафгазын ҹанишини вә Түркијәјә һүҹум едән ордунун команданы тә'јин едилир.

Рус һәрб тарихинә аид чохлу әсәрләри рус ориентасијасы мөвгеиндән јазылса да (башга ҹүр олмасы да чәтиндир) тарихи вә етнографик ҹәһәтдән әһәмијјәтини һәлә дә сахлајыр.

Муравьев, Н. Н., Война за Кавказом 1855 г. в.2-х. т. Спб. 1876.

Муравьев, Н. Н., Турциа и Египет в 1832-33 г т. 1-4, М. 1870-1874.

ПЕТРОВ АНДРЕЈ НИКОЛАЈЕВИЧ (1837-1900)

Рус һәрб тарихчиси. Павловски адына һәрби кадетдә тәһсил алмыш, 1859-чу илдән мүһарибәләрдә иштирак етмишдир. Крым мүһарибәсиндән сонра Баш гәраркаһын Николајевски академијасында тәһсилини давам етдирмишдир. Сонра узун заман Баш гәраркаһ архивиндә ишләмиш, кенерал лејтенант рүтбәсиндә вәфат етмишдир.

Һәрби мәктәбләрдә хидмәт етмәдијиндән фикирләрини сәрбәст ифадә етмиш, гејри-рәсми вә орижинал һәрби мүтәфәккир олмушдур. Онун фикринчә һәрби стратекија ашағыдакы шәртләрә әсасланмалыдыр. I-күч (физики вә мә'нәви) II-заман (нә вахт?), III-јер (шәраит, мәсафә,). Бир сөзлә — күч, шәраит, вахт — бунлар әсас башланғыч принсипләридир.

Петров өз нәзәријјәсини һәрб тарихинә тәтбиг етмиш, сајсыз-һесабсыз әсәрләр јазмышдыр. Һәр шејдән әввәл о јазыр ки, Рус һәрб сәнәти һәр шеји — III Иван заманында јүнкүл сәһра артиллеријасыны, I Пјотрун вахтында исә сүвари артиллеријасыны вә с. гәрбдән көтүрмүшдүр. Петров јазыр ки, халг һәрб сәнәтини јаратмыр. Һәрб сәнәти һәр чүр имканы олан бир дүһанын јарадычылыг мәһсулудур.

Әсәрләри башлыча олараг рус-түрк мүһарибәләринә һәср олунмушдур. Петровун бир тарихчи кими әһәмијјәтинин бир чәһәти дә елә бурасындадыр. О, мәнсуб олдуғу тәрәфин характеринин вә сијаси мөвгеинин вердији имкан дәрәчәсиндә һадисәләри објектив әкс етдирмәјә чалышмышдыр. О. әсасән сәнәдләрә әһәмијјәт вериб аз көрүнмәјә чалышмышдыр.

Петров бир чох мүһарибә мејданларыны тәсвир едәрәк даим там мәнзәрә јаратмаға чалышмышдыр.

О, Русијада узун илләр боју давам едән мүһарибәләрин тә'сирилә онларын форма вә кедиш дәјишмәләринин хүсусијјәтләрини әкс етдирән ајрыча бир әсәр дә јазмышдыр. Петров да Дубровин кими рус һәрб елми тарихиндә хүсуси јер тутур.

Петров, А. Н., Война с Турцией с 1769 по 1774 г. т. 1-5, СПб. 1866-1874.

Петров, А. Н. Война Росии с Турцией в 1806 1812 г. СПб, 1887-1891.

Петров. А. Н., Война Росии с Турцией, Дунайская кампания, т. 1-2, СПб. 1890.

ПЕТРУШЕВСКИ ИЛЈА ПАВЛОВИЧ (1898-1977)

Рус тарихчиси. Кијевдә доғулуб, 1926-чы илдә Бакы университетини битирмишдир. 1927-34-чү илләрдә Бакыда ишләмиш, дәрс демиш, елми фәалијјәт көстәрмишдир. 1936-41-чи илләрдә Ленинград, Бакы вә Дашкәнд университетләриндә чалышмышдыр. Мүһарибә гуртардыгдан сонра Ленинград Шәргшүнаслыг институтунда мүәллим вә ректор олмушдур. Ленинград университетиндә дә дәрс демишдир. Бу илләрдә ирили-хырдалы јүзә гәдәр елми әсәр чап етдирмиш вә бунларда да әсасән бу вә ја дикәр дәрәчәдә Азәрбајчан тарихинин проблемләринә тохунмушдур. Ән мәшһур әсәрләриндән "Азәрбајчан халгынын XIII-XIY әсрләрдә гәһрәманлыг мүбаризәси", "Азәрбајчанын бөјүк вәтәнпәрвәри Ширваншаһ Ибраһим", "XII-XY әсрләрдә Иранда Ислам" вә с. көстәрмәк олар.

Петрушевскинин "XY әсрдә Азәрбајчан дөвләтләри" әсәриндә Ағгојунлу, Гарагојунлу вә Сәфәви дөвләтләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы тарихиндән кениш бәһс олунур. О, Сәфәвиләрин фәалијјәтини хүсусилә кениш ишыгландырыр. Онларын Азәрбајчан тахты уғрунда мүбаризәсинин тә'сирли сәһнәләрини јарадыр. Хүсусилә Шаһ Исмајылын талејиндән вә мүбаризәсиндән рәғбәтлә бәһс едир. Унутмаг олмаз ки, бу әсәр Сталин вә Бағыровун һәр чүр милли һиссләри көкүндән кәсән амансыз репрессијасы дөврүндә јазылмышдыр. Петрушевски бә'зи Авропа паниранистләринин әксинә олараг Гызылбаш һәрәкатынын сырф түрк-азәрбајчан тәбиәтини ачыб көстәрир. Вә сүбут едир ки, Сәфәвиләрин илк јүз иллик дөврүндә орада һеч бир фарс елементи рол ојнамамышдыр.

Алим узун илләр Ленинградда тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләрә гајғы көстәрмиш вә бүтүн бунлара көрә о, 1967-чи илдә Азәрбајчанын әмәкдар елм хадими адына лајиг көрүлмүшдүр.

Петрушевский, И. П., Азербайджан в XYI-XYII

ПОГОДИН МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ

(1800-1875)

Рус тарихчиси. 1806-чы илдә азад олунан тәһкимчи кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. I N-ли Москва кимназијасыны, сонра исә Москва Дөвләт Университетини битирмишдир. 1826-1844-чү илләрдә һәмин университетдә дәрс демиш, 1841-чи илдән исә Маариф назирлијиндә ишләмишдир. 1826-чы илдән Русија Академијасынын мүхбир үзвү, 1836-чы илдән исә һәгиги үзвү сечилмишдир.

1821-чи илдә "Рус халгынын мәншәји" әсәрини чап етдирмиш вә әсәр Карамзин тәрәфиндән бәјәнилмишдир. Пушкинин тә'киди илә Погодин "Московский вестник" журналыны нәшр етмишдир.

1844-1854-чү илләрдә 7 чилдлик "Рус тарихи һагтында тәдгигат, мә'рузә вә гејдләр" фундаментал тәдгигаты чап олунур. Бу бөјүк әсәрдә русларын ән гәдим абидәләри, онларын мәншәји, Норман дөврү, дахили мүһарибәләр вә өзкә гәбиләләрә мүнасибәтләр, монголлара гәдәрки кнјазларын сијаһысы, мүәссисәләр вә с. мәсәләләр кениш ишыгландырылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Погодинин гәтијјәтлә мүдафиә етдији Норман нәзәријјәсинә көрә Рус дөвләтинин јарадычысы алман дејил скандинавлардыр. О, илк дәфә тарихчи Бауер тәрәфиндән гәдим рус салнамәләринин јаздыгларына әсасландырылараг ирәли сүрүлән бу нәзәријјәни өзүнүн нәшр етдији "Москвитјатин" журналында да дөнә-дөнә мүдафиә етмишдир.

Сонракы илләрдә Погодин "Кирил вә Медофи", "Монголлара гәдәрки рус тарихи," "Гәдим рус задәканлары", I Пјотрун илк 17 или", "Полша мәсәләси" вә чохлу әдәби-бәдии әсәрләрини јаратмышдыр. Сијаси бахышларына көрә мүһафизәкар олан Погодин руһән славјанофилләрә јахын олмушдур. Чаризмин империја сијасәтинин тәрәфдары олмушдур. Әсәрләри үмумиләшмә күчүндән вә фәлсәфи маһијјәтдән мәһрум олса да бир тәдгигат материалы кими мараглы вә әһәмијјәтлидир.

Погодин, М. П., Сочинение в 5-ти т. М. 1872-1876.

ПОКРОВСКИ МИХАИЛ НИКОЛАЈЕВИЧ

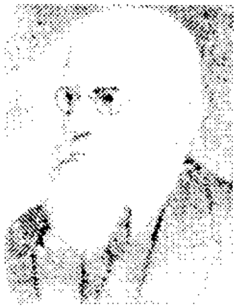

(1868-1932)

Рус тарихчиси. Москва университетини битирмишдир. Ингилаби фәалијјәтинә көрә узун илләр харичдә јашамыш, јалныз 1917-чи илдә Русијаја гајытмышдыр. Узун илләр РСФСР Маариф назиринин мүавини ишләмиш, Коммунист Академијасында вә Тарих институтунда дәрс демишдир. 1929-чу илдә ССРИ Елмләр Академијасына һәгиги үзв сечилмишдир.

Покровски Русија тарихинә вә рус мәдәнијјәти тарихинә аид чохчилдли фундаментал әсәрләрин мүәллифидир. Бунлардан 5 чилдлик "Рус тарихи" вә 4 чилдлик "Рус мәдәнијјәти тарихи"ни хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. 1920-чи илдә нәшр олунмуш 2 чилдлик "Русија тарихинин гыса очеркләри" о дөврдә ән популјар дәрслик һесаб олунурду.

Покровски орижинал фикирли, ејни заманда зиддијјәтли бир тарихчи олдуғундан өлүмүндән сонра совет идеоложи рәһбәрләри тәрәфиндән даим тәнгид олунмушдур. Онун 1923-чү илдә нәшр олунмуш "XIX әср чар русијасынын сијасәти вә мүһарибәләри" әсәри бизим үчүн сон дәрәчәли дәјәрлидир. Белә ки, әсәрин "Гафгазын фәтһи" адланан фәслинин бир һиссәси Азәрбајчанын чар ордусу тәрәфиндән ишғалындан бәһс едир. Фәслин дикәр һиссәсиндә исә Мүридизм вә Шамил һәрәкаты шәрһ олунур. Китабын тәкчә бу ики фәслинә, орадакы објектив фикирләрә көрә Покровскијә бир тарихчи кими јүксәк гијмәт вермәк лазымдыр. О һәр чүмләсиндә Рус ишғалынын амансызлығыны, рус кенералларынын һијләкәрлијини вә гәддарлығыны нәзәрә чатдырмагла Шамилә рәғбәтини вә Чәнуби азәрбајчанлыларын чар ордусуна гаршы зәиф мүгавимәтинә кизли тәәссүфүнү вә һејрәтини дә ифадә етмәкдән чәкинмир. Бу һејрәт вә кизли тәәссүф "Дағлылар вә Мүридизм" јарым фәслиндә хүсусилә ачыг һисс олунур. Әкәр Покровски бу һадисәләри ичмал шәклиндә

дејил, кениш изаһатла тәсвир етсәјди, бу күн биз нә гәдәр гијмәтли мә'хәзә малик олардыг.

Үмумијјәтлә, Гафгаз мүһарибәләри онун әсәрләриндә кениш тәсвир олунур. Покровски Шамилин вә онун мүридләринин гәһрәманлығыны вә ән нәһајәт мәғлубијјәтинин сәбәбләрини күчлү вә дәгиг елми әсасларла ачыб көстәрир. О чаризмин гәддар вә амансызлығыны, рус чанишинләринин кичик сајлы халгларын азадлығынын нечә гәними олдуғуну ачыб көстәрмәкдән чәкинмир.

Покровскинин "Тарих кечмишә јөнәлмиш сијасәтдир" мәшһур афоризми чар русијасында вә совет дөврүндә бу елмин һансы функсија дашыдығыны ачыг-ашкар ифша едир.

Покровский М. Н., Дипломатия и войны царской Росии XIX столетий, М. 1923.

СОЛОВЈОВ СЕРКЕЈ МИХАЈЛОВИЧ

(1820-1879)

Рус тарихчиси. Москвада руһани аиләсиндә доғулмуш, 1842-чи илдә Москва университетини битирмишдир. Берлинә вә Парисә елми е'замијјәтә көндәрилмиш, гајыдандан сонра 1845-чи илдә "Рјурик аиләсиндән олан рус кнјазлары арасындакы мүнасибәтләр" мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Һәмин илдән профессор, сонра исә доғма университетин деканы вә ректору олмушдур. Университет автономијасы ләғв едиләндә исте'фаја чыхыб Силаһ палатасынын директору ишләмишдир.

"Полша сүгутунун тарихи" (1863), "Јени тарих курсу" (1873), "Рус тарихинин башланғычы" (1877) кими әсәрләри мәшһурдур. Лакин јарадычылығынын ән бөјүк наилијјәти 1851-1879-чу илләрдә 25 чилддә нәшр етдирдији "Гәдим замандардан башлајараг Русијанын тарихи" адлы әсәридир. Әкәр башга әсәрләриндә Гәрби вә Чәнуби славјанларын тарихинин ајры-ајры мәсәләләринә тохунуб бу мәсәләләрдә Русијанын бөјүк дөвләтчилик мөвгејиндән чыхыш едир вә һәтта Полшанын Русијадан кәнарда мөвчуд ола билмәјәчәји фикрини ирәли сүрүрдүсә, адыны чәкдијимиз әсәриндә исә јалныз Русија тарихинин ән гәдим дөврләриндән башлајараг 1775-чи илә гәдәрки һадисәләрини әһатә едир.

Лакин Соловјов бә'зи һадисәләри лазым олмајачаг гәдәр тәфәррүаты илә тәсвир едир, бә'зи һадисәләрин исә үстүндән үмуми сөзләрлә кечир. Мәсәлән, I Пјотрун 1711-чи илдә Прут чајында түркләрин әсирлијиндән нечә гуртардығыны өтәри вә гејри-мүәјјән шәкилдә тәсвир едир.

Әвәзиндә исә һәмин әсәриндә рус әскәрләринин севинчиндән кениш бәһс едир. Үмумијјәтлә, исә әсәр бәдии вә фәлсәфи мәзијјәтләри илә Карамзинин әсәриндән гат-гат ашағы сәвијјәдәдир. Славјанларын етнокенезинә аид фикирләри мараглыдыр. О,

мүгајисә методу илә Шәрги славјанларын да керман тајфалары кими нәсил вә ичма јолу илә инкишаф етдијини билдирир вә белә бир фикрә кәлир ки, славјанофилләрин иддиа етдији кими славјан халгларынын һеч бир әлаһиддә мәншәји вә ролу олмадығы кими, рус халгынын да дүнја тарихи просесиндә елә бир хүсуси ролу вә әһәмијјәти олмамышдыр.

Соловјов 1872-чи илдә Русија Елмләр Академијасынын үзвү сечилмишдир.

Соловьев С. М., История Росии с древнейщих времен, т. 1-15, М.1955-1960.

СТАСЈУЛЕВИЧ МИХАИЛ МАТВЕЈЕВИЧ

(1826-1911)

Рус тарихчиси. Петербург университетини битириб елә ораның да профессору олмушдур. Узун илләр педагожи фәалијјәти нәтичәсиндә онларла көркәмли тарихчи јетишдирмишдир. 1866-чы илдә "Тарихин фәлсәфәси үзрә әсас системләрин тәснифаты" мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Һекел фәлсәфәсинин пәрәстишкары олан Стасјулевич өмрү боју өз принсипләринә садиг галмышдыр. Мәшһур тарихчиләрдән бири јазырды ки, Петербург университети нә әввәл, нә дә сонра бир даһа белә зәнкин мә'луматы маһир мүәллимлик кејфијјәтләринә малик олан профессор көрмәмишдир.

Стасјулевичин әсәрләриндән "Александр Авонотихит вә онун заманы", "Афина колонијасы", "Кимон сулһ сазишинин мүдафиәчиси", "Афиналы Ликург", "Лүдовикләр заманында әјаләт мәишәти" кими әсәрләри антик вә орта әср тарихинин бир сыра мәсәләләринин ајдынлашдырмаг ишинә хидмәт етмишдир. Онун тарихи фәлсәфи бахышлары 1902-чи илдә нәшр олунмуш әһатәли "Тарихин фәлсәфәси вә онун әсас системләри" адлы мәшһур әсәриндә ифадә олунмушдур. Стасјулевичә көрә орта әсрләр тарихи христианлығла мүсәлманлығын мүбаризәсиндән ибарәтдир вә бу мүбаризәни алманларла славјанлар вә әрәбләрлә түркләр һәјата кечирмишләр.

Стасјулевич һәм дә көркәмли нашир кими "Вестник Европы" адлы гијмәтли журналын редактору вә нашири олмушдур. Лакин онун адына ән чох шөһрәт кәтирән бир-биринин ардынча нәшр етдирдији 3 нәһәнк чилддән ибарәт "Орта әсрләр тарихи" мүнтәхабатыдыр. Бурада V әсрдән XIX әсрә кими дүнја тарихи һәм гәдим, һәм дә јени тарихчиләрин әсәрләриндән бөјүк-бөјүк парчаларын тәрчүмәләрилә шәрһ олунур. Һәмин китаблар али мәктәбләр үчүн һәлә дә әвәзолунмаз дәрслик олараг галыр.

Стасюлевич М.М., Осада и взятие Византии турками, СПБ7 1854.

ТАРЛЕ ЈЕВКЕНИ ВИКТОРОВИЧ

(1875-1955)

Рус тарихчиси. Кијев университетини битирмиш вә диплом ишинә көрә гызыл медал алмышдыр. 1901-чи илдә Томас Мор һаггында диссертасија мүдафиә едиб макистр олмушдур. Елә һәмин илдә Карејевин редактәси илә "Јени дөвр Италија тарихи" әсәрини чап етдирмишдир. 1903-чү илдән Петербург университетиндә мүһазирәләр охумушдур. 1909-1911-чи илләрдә нәшр олунан "Ингилаб дөврүндә Франса фәһлә синфи" адлы бөјүк әсәри чох аз тохунулан мөвзудан бәһс олунур.

Тарле Франсанын башлыча олараг XIX әср тарихи үзрә бир сыра әсәрләр јазмышдыр. 1937-чи илдә нәшр олунан "Жерминал вә прериал" белә тәдгигатлардан биридир. Әсәрдә франсыз плебејләринин мүбаризәси кениш тәсвир олунур. Онун 1913-чү илдә чап олунмуш "Континентал блокада" әсәри дә кениш јајылыб бир сыра өлкәләрдә мәшһурдур јазылмыш әсәрләридир. Бу бөјүк тәдгигатын биринчи чилдиндә Наполеон дөврүндә Франсанын сәнајеси вә харичи тичарәтиндән, икинчи чилдиндә исә Италија краллығынын игтисади һәјатындан бәһс олунур. Бир даһа гејд едәк ки, әсәр бир чох дилләрдә, о чүмләдән франсыз дилиндә дә нәшр олунмушдур.

1925-чи илдә академик сечилән Тарле совет елми фәалијјәтини вә дүнјакөрүшүнү Марксизм-Ленинизм тәлиминә ујғунлашдырыб бир сыра јени дәрсликләр һазырланмасында иштирак етмиш вә бу фәал јарадычылығына көрә үч дәфә Сталин мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Әсәрләри ичәрисиндә Наполеон, Каннинг, Гамбетта һаггында монографијаларыны вә нәһајәт Крым мүһарибәсинин кениш тарихи мәнзәрәсини әкс етдирән тәдгигатыны да гејд етмәк лазымдыр.

Крым мүһарибәсинин башланмасынын сәбәбләринин изаһында вә кедишинин тә'свириндә Тарле ахырадәк објективлијә садиг гала билмәмиш, чох јердә чар империјасынын һагсыз мөвгеини белә әсасландырмаға чалышмышдыр. Үмумијјәтлә, Франсанын XIX әср тарихинин аз проблеми олар ки, Тарле она тохунмасын. Өлүмүндән сонра әсәрләринин 12 чилди чап олунмуш, анчаг бу әсәрләр һәддиндән артыг сосиал вә синфи характер дашыдығындан әһәмијјәт вә актуаллығыны мүәјјән дәрәчәдә итирмишдир.

Тарле, Е.В.Таллейран, М. 1962

ТУРАЈЕВ БОРИС АЛЕКСАНДРОВИЧ (1868-1920)

Рус тарихчиси, шәргшүнас. 1918-чи илдән академик. Кәнчлијиндә Парис, Берлин, Лондонда олмуш, Масперодан дәрс алмышдыр. Әсасән мисиршүнаслыгда мәшғул олмушдур. Рус шәргшүнаслығында антитүрк мејлләринин баниләриндән бири сајыла биләр. Гәдим Шәргин бүтүн дөвләтләринин тарихи илә мәшғул олмуш, һәбәшшүнаслыға аид дә бир нечә тәдгигат әсәри јазмышдыр. Сосиал игтисади чәһәтләрә икинчи дәрәчәли әһәмијјәт вермиш, чоғрафи факторлары исә өн плана чәкмишдир. Ән бөјүк тәдгигат иши "Гәдим Шәрг тарихи" адланыр. Бу ики чилдлик әсәр кениш јајылыб рус дилиндә бир нечә дәфә чап олунмушдур. Орта Асија, Гафгаз, Әрәб вә Јахын Шәрг өлкәләринин гәдим тарихини әһатә етсә дә гејд етмәк лазымдыр ки, бурада тәзә, оржинал фикир вә консепсијалар демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Јеканә оржиналлығы бурасындадыр ки, панвавилионизмә гаршы гәти чыхыш етмишдир. О, әсасән мисиршүнас олдуғуна көрә гәдим тарихи мәдәнијјәти Мисирин ады илә бағлајыб вә бунунла да биләрәкдән тарихи һәгигәти сахталашдырмышдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, ондан сонра кәлән рус вә совет тарихчиләри бу јанлыш принсипи бајраг едәрәк ону елми аксиома дәрәчәсинә кәтирмишләр. Сәбәби дә будур ки, Гәрб тарихчиләри чохдан елми дәлилләр вә археоложи кәшфләрлә сүбут етмишләр ки, Шәргин вә гәдим дүнјанын илк сивилизасија очағынын јарадычылары шумерләрдир. Буну исә рус вә совет тарихчиләри вә Гәрбин бә'зи гаты һиндавроначылары һеч чүр гәбул етмәк истәмирләр. Чүнки, Шумер кил китабәләринин охунмасы вә лингвистик анализи нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, Шумер дили түрк дилләри илә бирбаша гоһумдур. Бу исә түрк халгларыны әсарәтдә сахлајан рус ағалары вә онларын идеологлары үчүн гәбуледилмәз иди.

Турајевин Мисир музејләриндә ҝорунуб сахланылан мадди-мә'нәви материалларын сијаһысыны әкс етдирән әсәрләри бәлкә дә онун нәзәри әсәрләриндән даһа дәјәрлидир. Онун "Гәдим Мисир" адланан башга бир әсәри дә популјар дилдә јазылышы илә мүәјјән әһәмијјәт дашыјыр. Турајевин адынын бир тарихчи кими кениш јајылмасында онун Крачковски, Струве кими тәләбәләринин дә аз ролу олмамышдыр.

Турайев Б.А., История древнего востока. т. 1.2, СПб. 1911.

УСПЕНСКИ ФЕОДОР ИВАНОВИЧ (1843-1928)

Рус тарихчиси. Бизансшүнас вә славјаншүнас. Одесса университетинин профессору. 1900-чү илдән академикдир. Успенски Асија вә Авропада бир сыра археоложи експедисијаларын рәһбәри олмуш, 1922-1927-чи илләрдә Санкт-Петербург Университетиндә мүһазирәләр охумушдур.

"Византийский временник" салнамәсинин редактору олан Успенски бөјүклү-кичикли 200-ә гәдәр әсәр мүәллифидир.

1913-1948-чи илләрдә нәшр олунмуш үч чилдлик, "Бизанс империјасынын тарихи" әсәри јарадычылығында мәркәзи јер тутур. Әсәрдә бу империјанын тарихи вә онун узунөмүрлүјүнүн сәбәбләри шәрһ олунур. О, јазыр ки, Бизанс минилик тарихинә көрә јалныз вә јалныз өз дини идеолокијасына вә килсә нүфузуна миннәтдар олмалыдыр. Фикирләрини әсасландырмаг үчүн тарихчи күлли мигдарда Бизанс Славјан, Гәрби Авропа вә Шәрг мәнбәләриндән истифадә етмишдир. Анчаг башга бизансшүнаслардан фәргли олараг о, дөвләтин харичи сијасәтиндән даһа чох онун дахили проблемләрини ишыгландырмышдыр. Чүнки һәр һансы дөвләтин варлығы илк нөвбәдә онун дахили ишләринин вәзијјәтиндән асылыдыр.

Бизансда кәндли ичмаларынын узун әсрләр боју мөвчудлуғуну да Успенски онун гүдрәтинин әсасларындан бири һесаб едир. Императорлуг һакимијјәтинин исә бу ичмаларын мүдафиәчиси кими чыхыш етмәси онлары ири кәндли мүлкәдарларынын тәчавүзүндән горумушдур.

Успенски Бизанс-Славјан әлагәләринә, хүсусилә православ килсә мүнасибәтләринә дә хүсуси јер вермиш, амма бу мүнасибәтләрин әһәмијјәтини шиширтмишдир. Онун Бизнес империјасынын башга проблемләринә һәср олунмуш әсәрләриндә дә социал аспектләрә, хүсусилә игтисади мәсәләләрә әһәмијјәти вермәси өзүнү габарыг көстәрир.

Успенскинин оржинал әсәрләриндән бири дә 1929-чу илдә нәшр олунмуш "Трапезунт империјасынын тарихи очеркләри"дир. Бурада түрк-Бизанс мүнасибәтләри хүсусилә кениш тәдгиг олунур. Тарихчи көстәрир ки, Бизансы 1453-чү илдә көзләјән тале тәбии ки, кеч-тез Трапезунтун да башына кәлмәлијди. Доғурдан да 1461-чи илдә Константинополун фәтһиндән 8 ил сонра шәрәфли II Меһмет Трапезунту да фәтһ едиб Бөјүк Түрк империјасынын тәркибинә дахил етди.

Успенский, Ф.И., Очерки Истории Трапезунтской империи. М., 1929.

ЧИЧЕРИН БОРИС НИКОЛАЈЕВИЧ (1828-1904)

Рус тарихчиси, публисист вә философу. Тамбов губернијасын мүлкәдар аиләсиндә доғулмуш, 1849-чу илдә Москва университетинин һүгуг факүлтәсини битирмишдир. 1853-чү илдә макистр дисертасијасыны мүдафиә едиб университетдә дәрс демәјә башламышдыр. Ичтимаи һәјатда фәал иштирак етмиш, журналларда либерал руһлу мәгаләләри ардычыл чап олунмушдур.

1858-чү илдә Лондона-Кертсенин јанына кетмәси онунла нәтичәләнмишдир ки, Кертсен вә онун һәмфикирләринә гаршы "Колокол" журналында чап олунмуш "Иттиһам акты" мәгаләси вә Кертсенин она гаршы кәскин чавабы илә Чичеринин либерал бахышларына сон гојулмушдур.

Москва университетинин һүгуг факүлтәсинин профессору олан Чичерин 1861-чи ил кәндли реформасыны руһ јүксәклији илә гаршыламыш вә рус ингилабчы демократлары Кертсен вә хүсусилә Чернышевскијә гаршы кәскин публисистик әсәрләр чап етдирмишдир. Чернышевскини һәтта "азғынлашмыш иблис" адландырмышдыр. О, һәр чүр ингилаби чыхышларын әлејһинә олуб, јеничә јаранмагда олан анархист ингилабчы фанатикләрә гаршы барышмаз мүбаризәјә чағырмышдыр. О, бу чәһәтдән әкәр һаглыдыса, Полшанын азадлыг һәрәкатына гаршы чыхмагда, әлбәттә тамамилә һагсыз иди вә мүртәче мөвге тутурду.

"Халг нүмајәндәлији һаггында" адлы мәшһур әсәриндә Чичерин конститусијалы республика әлејһинә чыхыб онун Русија үчүн һәлә тез олдуғуну, Рус халгынын беләә азадлыг вә демократија идарә үсулуна алышмадығыны вә буна һазыр олмадығыны јазыр.

II Александрын гәтлини Русија үчүн фәлакәт кими характеризә едән Чичерин сонралар исте'фаја чыхыб өзүнү елми фәалијјәтә һәср етмишдир. Әсәрләриндә задәканлығы Русијанын үмиди вә башлыча рассионал гүввәси кими тәсвир едир. О, Русијанын

ичтимаи вә мә'нәви тәкамүл чәһәтдән Гәрбдән фәргли олмасына көрә демократик ән'әнәләрә јалныз јухарыларын тәдричәи фәалијјәти илә кәлмәјин зәрури олдуғуну һесаб едирди.

О, өмрү боју материализм, марксизм вә сосиализмин гәти әлејһдары олмуш, онлары күтләви көләлијин тәнтәнәси һесаб етмишдир. Фикирләри рус-буржуа тарихчилијинин инкишафына күчлү тә'сир бағышламыш, дөрд чилдлик "Хатирәләр"и исә дөврүн сијаси-ичтимаи һәрәкаты һаггында ән гијмәтли мәнбә сајылыр.

Чичерин Б.Н., История политической учении, т. 1-5, М. 1869-1902.

ШЛЕТСЕР АВГУСТ (1735-1809)

Рус тарихчиси, миллијјәтчә алмандыр. О, Ф. Мүллер тәрәфиндән Русија академијасына дә'вәт олунмуш, бурада рус дилини вә тарихини өјрәниб гәдим дөвр үзрә ихтисаслашмышдыр. 1769-чу илдә Алманијаја гајыдыб Кеттинкен университетинин професору олмушдур. Тарихә, сијасәт вә статистикаја аид мүһазирәләри илә мәшһурланмыш, либерал фикирләринә көрә бә'зи тәгибләрә мә'руз галмышдыр. Рус дилиндә чап олунмуш әсәрләриндән 2 чилдлик "Полшада крал сечкиси, "Славјанларын вә русларын мәншәји", "Үмуми тарих һаггында дүшүнчәләр", 2 чилдлик "Ушаглар үчүн үмуми тарих" вә с. көстәрмәк олар.

Шлетсер Афина демократијасына һүчум едиб онун анархијаја вә гара чамаатын һакимијјәтинә јол ачдығыны иддиа едир. О, һәр тарихи дөврүн дикәри илә әвәз едилмәсинә ганули бир просес кими бахыр. Ејни заманда Јевросентризм әлејһдары олдуғуну билдирир. О, Бизанс империјасына әчаиб бир организм кими бахыб ону мин ил әрзиндә тәдричән чан верән бир хәстәјә бәнзәдир. Бунун сәбәбини исә јепископларын тәлгин етдији килсә руһунун тә'сириндә көрүр.

Н. В. Гогол Шлетсерә јүксәк гијмәт вериб јазыр ки, о, үмуми тарихин ме'мары, онун тәләбәләр үчүн чап олунмуш үмуми тарих китабы исә бөјүк-бөјүк чилдләрә бәрабәрдир. Гогол бу әсәри кичик пәнчәрәјә бәнзәдир. Елә бир пәнчәрә ки, көзүнү гојуб бүтүн дүнјаны көрә биләрсән.

Шлетсер һиссијатлы, образлы дилә, үслуба малик тарихчидир. Бә'зән бирчә гејри-ади кәлмә илә бөјүк бир мәтләби ифадә вә характеризә едир. О, тарихшүнаслыгда ән'әнәви канонларла гәтијјән һесаблашмыр. Бизанс империјасына аид фикирләри дедијимизә мисал ола биләр.

О, һәтта Рома империјасына да бу чүр мәнфи гијмәт верир вә

бурада сөзсүз ки, һаглы дејил. Шлетсер тарихи һадисәләри бири-бириндән ајрылмаз һесаб едиб јазыр ки, Гәрбдә Рома империјасы дағыланда Узаг Шәргдә Чин империјасы бәрпа олунду.

О, да бир чох тарихчиләр кими рус дөвләтинин норманлар тәрәфиндән јарадылдығыны билдирир.

Шлецер, Л. А., Происхождении славян, М. 1810

АЛМАН ТАРИХЧИЛӘРИ

АЛТГЕЈМ ФРИДРИХ

Алман тарихчиси, антикшүнас. "Плебеј тәшкилатларынын тәшәккүлү" (1940), "Италија вә Рома" (1941), "Рома тарихинин епохалары" (1935), "Искәндәр Асијала" (1953), 2 чилдлик "Гәдим дүнјанын гүрубу" (1953), "Солдат императорлар" вә с. кими кениш јајылмыш әсәрләри Алтгејмин гәдим дүнјанын һадисә вә шәхсијјәтләринә өзүнәмәхсус мунасибәтини әкс етдирир.

Тарихчинин фикринчә һәр бир тарихи-мәдәни мәрһәлә бир бөјүк шәхсијјәтин фәалијјәти илә бағлыдыр. Бу шәхсијјәтләр олмаса халгын тарихиндә дә һеч бир парлаг мәрһәлә мејдана чыха билмәз.

Алтгејм Рома тарихини бир нечә мәрһәләјә бөлүб, илк мәрһәлә кими онун Македонијаны әздији ерадан габагкы 168-чи илә гәдәрки дөврү көтүрүр. Бу дөврү Романын Јунан мәдәнијјәти илә үнсијјәтә кирмәси һадисәси кими характеризә едир.

Икинчи мәрһәлә исә онун фикринчә ромалыларын барбар халгларла гајнајыб гарышдығы IV-V әсрләрә гәдәрки дөврдүр. Бурада Алтгејм илк бахышдан парадоксал, амма дәрин мә'налы бир фикир ирәли сүрүр. О, гејд едир ки, халг бир ваһидлик кими парчаланыб тарихи һадисәләрин апарычысы ролуну итирәндә бөјүк шәхсијјәт үчүн мејдан ачылыр. Вә һәмин шәхсијјәт һәмин андан халгын вә дөвләтин талејинә чеврилир.

Белә бир шәхсијјәт кими тарихчи бизә Македонијалы Искәндәри тәгдим едир. Ејни заманда Асија мәдәнијјәтинин мәркәзи симасы онун фикринчә Зәрдүштдүр. Алтгејмә көрә јени еранын III әсри гәдим вә јени дүнјанын дөнүш дөврүдүр. Онун гәһрәманлары исә көчәриләрдир. Көчәриләрин гәһрәманлығынын рәмзи исә јени дөјүш формасы кими сүр'әтлә һәрәкәт едән сүвари ордусудур.

О, Рома империјасынын мәғлубијјәтини онун гүввәләринин түкәнмәсиндә, мәдәнијјәтинин тәнәззүлә уғрамасында көрүр.

БАХОФЕН ИОҺАН (1815-1887)

Алман тарихчиси. Базел университетиндә тәһсил алмышдыр. 1838-чи илдә докторлуг дәрәчәсинә лајиг көрүлмүшдүр. Франса вә Инкилтәрәјә е'зам олунуб 1841-чи илдә гајыдандан сонра Базел университетиндә Рома һүгуг мәчәлләсиндән дәрс демишдир. Ики ил сонра исте'фаја чыхыб елми јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Рома ганунларына аид бир нечә тәдгигат чап етдирдикдән сонра о бирдән-бирә елми истигамәтини тамам дәјишиб антик дүнја аләминдә гадынларын ролуну тәдгиг етмәјә башламышдыр. Гәдим халгларын әфсанә вә әсатирләрини, антик әдәби сүжетләри вә археоложи абидәләри диггәтлә өјрәнмәси сајәсиндә чохчилдли "Гәдим дүнјада аналыг һүгугу" әсәри мејдана кәлиб 1861-чи илдән чап олунмаға башламышдыр. Бахофен илк дәфә олараг сајсыз-һесабсыз дәлилләрлә сүбут етмишдир ки, матриархат (мадәршаһлыг) бир вә ја бир нечә халга мәхсус дејил, бүтүн бәшәријјәтин инкишафы просесиндә вачиб бир мәрһәләдир. О, белә бир нәтичәјә дә кәлмишдир ки, узаг заманларда һетеризм мөвчуд олмуш вә аиләдә гадынла киши арасында һүгуг нормаларындан данышмаға белә дәјмәз. Јалныз чох-чох сонралар гадын һүгуглары вә аилә мејдана кәлмиш, амма аиләнин башында ата дејил, ана дајанмышдыр. Гадынлар о заман тәкчә аиләдә дејил, һәјатда да һекемонлуг етмишдир. Башга сөзлә десәк гинеоктрија — гадын һакимијјәти мөвчуд олмушдур. Бүтүн бунлары Бахофен дини фактларла изаһ едир. О, ичтимаи-сијаси системләрин дәјишмәсинин сәбәбини дә бунда көрүр. Реал мәишәт һадисәләриндән нүмунәләр кәтирмәклә тарихчи әкинчилији дә гадынларла бағлајыр.

1860-чы илләрдә Бахофен "Лики халгы вә онларын гәдим дүнјанын инкишафында ролу", "Орфик теолокија тә'лиминдә өлмәзлик", вә нәһајәт, Романын илк дөврләринә аид "Танаквил һаг-

гында рәвајәтләр" кими оржинал вә мәзмунлу әсәрләр чап етдирмишдир.

Әринин јеринә тахта чыхан Етруск чары Тарквини Прискин арвады Танаквил һаггында әфсанәләрин вә онларын Шәрг параллелләринин мүгајисәси вә анализи јолу илә Бахофен гадынларын гәдим дүнјадакы сијаси ролу һаггында мараглы нәтиҹәләрә кәлир.

Русаков, Н., Бахофен и сочинение,
М. 1887

БЕК АВГУСТ (1776-1867)

Алман тарихчиси. Берлин университетинин профессору. Бек антикшүнаслыг үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли олан јунан епиграфик јазыларынын нәшри илә елм аләминдә шөһрәт газанмышдыр. О, нәинки елмә аз мә'лум олан күлли мигдарда гајнагларын нәшрини баша чатдырмыш, ејни заманда онларын парлаг тарихи шәрһини вериб кәләчәк тәдгигтчылар үчүн кениш мејдан ачмышдыр. Өзү исә тамамилә аз тәдгиг олунан бу мөвзунун — гәдим Афинанын малијјә тәсәррүфаты илә бағлы проблемләрин тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Беләликлә, 1817-чи илдә 3 чилдлик "Афинанын дөвләт тәсәррүфаты" адлы фундаментал тәдгигаты чап олунмушдур. Мә'лумдур ки, антик тарихчиләр әсасән дөвләтин сијаси һәјатыны, шәхсијјәт вә гәһрәманларын фәалијјәтини тәсвир етмишләр. Епиграфик сәнәдләрдә дә мүәјјән һадисә вә фактлар, тарихи, инчәсәнәт вә ме'марлыг абидәләри һаггында мә'луматлар әкс олунурду. Белә ки, тәсәррүфат һәјаты вә малијјә ишләринә исә әслиндә ки, сон дәрәчә аз әһәмијјәт верилирди. Бүтүн бунлары нәзәрә алан Август Бекин мә'луматлары зәррә-зәррә нечә топлајыб үмумиләшдирмәсинә, онларын сајәсиндә дөвләтин там тәсәррүфат һәјатынын мәнзәрәсини јарада билмәсинә һејран галмамаг олмур. О, гуллугчуларын маашыны, базар малларынын сатыш гијмәтини мүәјјән етмиш, веркиләрин классфикасијасыны бәрпа вә тә'јин етмишдир.

Өз үслубуна садиг галараг Бек бундан сонра да антик һәјатын тамамилә тохунулмајан мәсәләләрини тәдгиг едиб, гәдим метролокија вә јунан тәгвими һаггында да әһатәли тәдгигатлар чап етдирмишдир. Бу әсәрләр антик дөвр һәјатыны бүтүн рәнкарәнклији илә әкс етдирдијинә көрә мүтәхәссисләр үчүн инди дә әвәзсиз мәнбәдир.

БЕЛОВ КЕОРГ (1856-1927)

Алман тарихчиси. Көнигсбергдә (Калининградда) јункер аиләсиндә доғулуб. Бонн университетини битириб, бир сыра университетләрин профессору олмушдур. Әсәрләри әсасән шәһәрә вә кәнд ичмаларынын әмәлә кәлмәсинә, гурулушуна вә инкишафына һәср олунмушдур. Мәфкурәчә Алман тарихчилијинин сағ чәбһәсинә мәнсуб олан Белов "Әрази вә шәһәр", "Көһнә Алман шәһәр гурулушу", "Орта әср Алман дөвләтләри", "Тәсәррүфат тарихи" вә саир әсәрләрин мүәллифидир. О, сосиал вә игтисади һәјатда күчлү дөвләт һакимијјәтинин тәрәфдары олмушдур. Игтисадијјат онун үчүн сијасәтин давамы иди. Позитивизм вә тарихи материализмин әлејһинә чыхыб, ејни заманда фәһлә синфини, онун мүбаризәсини, Марксизм вә онун тәблиғ етдији сосиализми рәдд етмишдир. Дөвләтин маһијјәтини һүгуг нормаларында дејил, күчә архаланмагда көрүрдү.

Белов X-XV әсрләрдә алманларын өз гүввәләрини Италијаја чәлб етмәсиндән вә бунунла да Шәрги Авропада бошлуг әмәлә кәлмәсиндән истифадә едәркән славјанларын бөјүк әрази тутмаға имкан тандығыны көстәрир вә о дөврүн Алман императорларыны сијаси мајмаглыгда төһмәтләндирди. Јалныз Оттонун славјанлар үзәриндә Рекнитски гәләбәсини вә Барбароссанын Олезија јүрүшүнү орта әсрләрин парлаг һадисәләри һесаб едир. О, алманларын бүтүн башга халглардан үстүн олдуғуну иддиа едиб онларын дүнја үзәриндә һөкмранлығыны тарихән әсасландырмаға чалышыр. Беловун бу саһәдәки фәалијјәти биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә өзүнү там бүрузә вермиш вә о бир сыра милләтчи партијаларын вә тәшкилатларын ән фәал үзвү вә ејни заманда гаты милләтчи "Јени Алманија" журналынын наширләриндән бири олмушдур.

Белов Г., Городской строй и городская жизнь средневековой Германии, М. 1912

БЕЛОХ ЈУЛИУС (1854-1929)

Алман тарихчиси. Рома Университетинин профессору. Әсәрләри башлыча олараг Гәдим дүнјанын тәдгигинә һәср олунса да онларда дөврүн идејаларына сәс вермәјә чалышмышдыр. "Перикл дөврүндә Аттика сијасәти", "Јунан тарихи", "Пун мүһарибәләринә гәдәр Рома тарихи". "Рома һекемонлуғу алтында Италија иттифагы" вә башга сырф тарихи әсәрләләриндән савајы "Тарихдә шәхсијјәтин ролу", Тарихи метод барәдә" кими сырф нәзәри тәдгигатлары илә дә өзүндән сонракы Алман вә Италијан тарихчиләринә күчлү тә'сир бағышламышдыр.

Белох башга тарихчиләрдән фәргли олараг Афина демократијасынын рәһбәри Периклә кәскин мәнфи гијмәт вериб, ону Јунан дөвләтинин кәләчәк мәғлубијјәтләринин башлыча сәбәбкары һесаб едир.

Белок Авропа тарихчилијиндә илк дәфә статистик һесабламаларла сүбут етмишдир ки, Гәдим Јунаныстанда гулдарлыг зәни едилдији гәдәр дә кениш интишар тапмамышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Белохун статистик методу елмдә јени бир сөз иди вә бу методларла тарихчи Јунан вә Рома дүнјасынын әһалиси һаггында хејли мараглы вә јени нәтичәләрә кәлмишдир.

Тарихчинин ән мәшһур әсәри сөзсүз ки, 2 чилдлик "Јунан тарихи"дир. Бу әсәр бир чох Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Белох Елладанын бир сыра сијаси вә мәдәни һадисәләринә јени бахымдан гијмәт вериб орижинал нәтичәләрә кәлмишдир. Әсәрин икинчи һиссәсиндә адыны чәкдијимиз нәзәри мәсәләләр шәрһ олунмушдур. Белох белә һесаб едир ки, тарих елм дејил, инчәсәнәт нөвүдүр вә ону елми јолла дејил, бәдии ме'јарларла дәрк вә шәрһ етмәк олар.

О, гәдим Јунан әсатирләринин тамамилә тарихи көкләрдән мәһрум олдуғуну иддиа едиб, онлардан бир мәнбә кими истифадә олунмасы әлејһинә чыхыр.

Белох, Ю., История Греции, т. 1.2. М. 1897-1899.

БЕНГСТОН КЕРМАН

(XX əср)

ёАлман тарихчиси. "Јунан тарихи" "Рома тарихи очерки" кими популјар əсəрлəрлə бəрабəр Бенгстон антик стратекијаја һəср олунмуш 3 чилдлик фундаментал тəдгигатын вə Птолемејлəр дөвлəти һаггында монографијанын мүəллифидир. Үмумијјəтлə, Еллинизм тарихи үзрə əн танынмыш мүтəхəссис сајылыр. Бу мə'нада "Еллинизм дөврүнүн һөкмдарлары" əсəри јарадычылығынын əн парлаг сəһифəси сајыла билəр. Бу көзəл тəдгигатда 12 мəшһур Еллинизм өлкəлəри һөкмдарынын биографијасы гəлəмə алынмышдыр. Бунлар: I Птолемеј, Селевк, Деметри Полиеркет, Епир чары Пирр, II Птоломеј вə Арсиноја, Антигон Гонат, Спарта чары III Клеомен, III Антиох, Македонија чары V Филипп, Пергам чары II Евмен, VI Митридат вə нəһајəт, Мисир чаричасы VII Клеопатрадыр.

Көрүндүјү кими тарихчи бир-бириндəн кифајəт гəдəр узаг вə јад, ејни заманда һардаса бир-бирилə бағлы парлаг, күчлү тарихи шəхсијјəтлəр сечмиш вə демəк олар ки, бир-бириндəн фəргли əлван инсан характерлəри јаратмышдыр. Бу парлаг шəхсијјəтлəр күчлү олдуглары гəдəр дə зиддијјəтлидирлəр. Онлар һаким олдуглары дөвлəтлəрə өлкəлəринин кəркин сијаси вəзијјəтлəри дөврүндə башчылыг едирлəр. Вə шүбһəсиз талелəри дə мүхтəлиф олуб. Məсəлəн Спарта чары III Клеоменин, Рома империјасынын барышмаз вə əбəди дүшмəни олан Понт һөкмдары VI Митридат Јевпаторун вə нəһајəт ады диллəр əзбəри, һаггында онларла романлар јазылыб, таблолар чəкилəн Клеопатранын сүгутлары нə гəдəр əзəмəтли вə фачиəвисə, I Птолемеј, Деметри Полиеркетин талеји əксинə хошбəхт вə уғурлу олмушдур. Бүтүн бу һөкмдарлар Рома империјасы илə мүбаризəлəри вə шəхси чазибəлəри илə тарихдə əбəди из бурахмышлар. Məсəлəн, Пирр ромалылара далбадал галиб кəлсə дə јенə сүгут едир. (Пирр гəлəбəси" термини-фајдасыз гəлəбə). Чүнки империја һəр мəғлубијјəтдəн сонра гүввəсини дəрһал бəрпа едирди, Пирр исə һəр дəфəки иткисинин јерини долдура билмирди.

Бенгстон, Г., Правители епохи Эллинизма, М. 1982

БЕРВЕ КЕОРГ (XX әср)

Алман тарихчиси, Мүнхен университетинин профессору. Һәлә 1926-чы илдә чап етдирдији "Искәндәрин империјасы" адлы ики чилдлик әсәри илә шөһрәт газанмышдыр. Әсәр башдан-баша Нитше руһундадыр. Бу бөјүк тәдгигатын мәркәзиндә тарихин апарычы гүввәси олан гејри-ади шәхсијјәтләр дурур. Бу шәхсијјәтләр өз күчлү, гаршысыалынмаз ирадәләри илә тарихи өз архалары илә чәкиб апарыр, һәр һансы сосиал һәрәкаты өз ирадәсинә ујғун истигамәтләндирә билирләр. Бу фөвгәлбәшәр инсанларын руһу исә һәм өзләри, һәм дә башгалары үчүн әбәди олараг дәрк олунмаздыр.

Берве Јунан вә Рома империјасы тарихинә дә мәһз бу бахымдан нәзәр салыр, халг күтләләринин милли ојанышына, нәһәнк сосиал һәрәкатлара дејил, милли сечмәјә вә тоталитар режимләрин сијасәт вә наилијјәтләринә үстүнлүк верир.

"Јунан тарихи" вә "Спарта" әсәрләри бу чәһәтдән чох характерикдир. О хүсусилә, спарталылары вә онларын күчлү, сәрт, амансыз башчыларыны һәм икидлик вә мәрдлик рәмзи, һәм дә Јунаныстанын азадлығы уғрунда дөнмәз вә сарсылмаз мүбаризәләр кими тәсвир едир.

Берве дә Нитше кими антик гулдарлығы һәјатын вә мәдәнијјәтин башлыча амилләриндән бири һесаб едир.

Тарихчи өз идеја консепсијасына садиг галараг "Милтиад" вә "Перикл" монографијаларында да һәр шејин әсасыны инсанын ирги мәнсубијјәтиндә көрүр. О да Буркһард кими даһиләрин вә бөјүк рәһбәрләрин һәр чүр мәһдудијјәт вә ганунлардан јүксәкдә дурдугларыны иддиа едиб, онларын фәалијјәтини һәјатын вә мәдәнијјәтин чичәкләнмәсинин башлыча амили һесаб едир. Онун

фикринчә јалныз руһән задәкан доғуланлар һәр һансы чәмијјәти һәјатын бүтүн саһәләриндә гәләбәдән-гәләбәјә апара биләрләр.

Амма Перикл илә Милтиад арасында мүгајисәдә Берве үстүнлүјү икинчијә верир.

Бервенин ән бөјүк әсәрләриндән бири дә 1934-чү илдә чап олунан "Император Август" монографијасыдыр. Бу әсәрдә Рома императору ән камил һөкмдар кими мәдһ едилир. Тарихчи Августун бөјүклүјүнү онун ирадәли, гәтијјәтли, ејни заманда әдаләтли тәбиәтиндә көрүр.

Бервенин ән сәс салмыш нәзәри мүһазирәләри онун "Антик дүнјанын формалашан гүввәләри" адлы китабында чәмләнмишдир. Бөјүк алимин гоча јашларында нәшр етдирдији бу китабда үмумавропа идејасынын мәншәји ахтарылыр. Тарихчи јазыр ки, јунанларын милли ојанышы ерадан габаг дөрдүнчү әсрдә формалашмышды, лакин бу һисс шәрг мәдәнијјәтләри илә гарышмаг нәтичәсиндә өз бакирәлијини итирди. Үмумавропа һисси јунанлардан ромалылара кечди. Помпеј вә Сезарын шәргә јүрүшләри онларын Авропа талеји үчүн нараһатлыгларыны әкс етдирир.

Даһа чох публисистик характер дашыјан бу әсәриндән сонра 1967-чи илдә гоча Бервенин ики чилдлик "Јунан тиранлығы" әсәри чап олунду. Әсәрдә јунан тиранлығыны гүввә вә милли сафлыг рәмзи кими тәблиғ едән тарихчи орижинал идеја вә консепсијалар ирәли сүрүр. Бу әсәри гәдим Јунаныстанын күчлү шәхсијјәтләри һаггында һимн адландырмаг олар.

БУРКҺАРД ЈАКОБ

(1818-1897)

Алман тарихчиси. Исвечрәдә доғулуб 1845-чи илдә Берлин университетини битирдикдән сонра вәтәнинә гајыдыб Базел университетинин инчәсәнәт професcору олмушдур.

Әввәлләр либерал дүнјакөрүшлү Буркһард өзүнү мәдәнијјәтин тарихи вә фәлсәфәсинин тәдгигинә һәср едиб, бир сыра парлаг әсәрләр јазмышдыр. Бөјүк Константинә, Италија интибаһына һәср олунмуш әсәрләриндә бу руһ хүсусилә күчлүдүр. Бунунла белә О, бу дөврә аид бә'зи әсәрләриндә коммунист идејаларынын вә фәһлә синфинин дүшмәни кими чыхыш едир, аристократ дөвләт гурумунун тәрәфдары вә гәрибә көрүнсә дә күчлү, мәркәзләшмиш дөвләтин әлејһдары олдуғуну билдирир. О, тәләбәси Нитше илә чох шејдә һәмфикир олуб, һәтта сосиал демократијаја вә урбанизасијаја гаршы чыхырды.

Кечән әсрин 80-чи илләриндә 4 чилддә нәшр олунан "Јунан мәдәнијјәти тарихи" вә "Үмумдүнја тарихи һаггында дүшүнчәләр" кими әсәрләри фикирләринин дәринлији вә зәнкинлији илә сечилиб, XIX әср Авропа тәфәккүрүнүн ән парлаг сәһифәләриндән бири һесаб едилир.

Буркһард јунан руһуну дәрк етмәјә чалышыб јазыр ки, јунанлар тәкрарсыз даһиләр вә шәхсијјәтләр халгы идиләр. Әсәрин I чилдиндә о јунан әсатирләрини вә дөвләт формаларыны араштырыр, II чилддә јунанларын култ вә етик дүнјакөрүшләрини, поезија, фәлсәфә, елм вә инчәсәнәтини шәрһ едир. Мүхтәлиф епохаларда јунанларын характеристикасы III вә IV чилдләрин мәзмунуну тәшкил едир. Буркһард јахыр ки, Македонијалы Искәндәр бөјүк вә әвәзсиз шәхсијјәтдир. Робеспјер вә һәмкарлары исә

партија мәнафејинин тәмсилчиләри олдуғуна көрә шәхсијјәт вә фәрд сајыла билмәзләр.

"Дүнја тарихи һаггында дүшүнчәләр" әсәриндә Буркһард дүнја тарихинә зоракылыг тамашасы кими бахыр. О, јазыр ки, тарихдә тәрәгги олмур, һәр бир дүһа вә јарадычы шәхсијјәт тәкрарсыздыр вә белә даһиләрин һәр чүр егоизмә вә һәтт әхлагсызлыға сәлаһијјәтләри вар.

О, интибаһ дөврү Италјан мәдәнијјәтинә милли руһун антик мәдәнијјәтлә синтезиндән доған фөвгәл'адә вә хошбәхт бир һадисә кими бахыр.

Буркһардын әсәрләри өз дәринлији илә һәтта алман тәфәккүр хәзинәсиндә белә сечилир.

Буркхард Я., Культура Италии в эпоху возрождения, т. 1-2, Спб. 1904-1906

ВАМБЕРИ КЕРМАН

(1832-1913)

Мачарыстанда доғулуб, миллијәтчә јәһуди олуб, алман дилиндә јазан дүнјанын ән мәшһур түркологларындан бири. Ибтидаи тәһсил алыб, өз зәһмәти сајәсиндә сајсыз Шәрг вә Гәрб дилләрини өјрәнмишдир. Будапешт университетинин профессору олмушдур.

Вамбери кечән әсрин 50-чи илләриндә Истанбула кәлиб, түрк ә'јанларындан Фуад пашанын катиби олмушдур. Шәрг дилләринә аид илк дәрслик вә тәдгигатларыны да бурада јазмышдыр. Бир нечә ил бурада јашајыб әрәб, түрк, фарс дилләрини вә онларын мүхтәлиф голларыны камил шәкилдә өјрәндикдән сонра Тәбризә, ордан да Теһрана кәлир. Бурада бир мүддәт түрк сәфири Һејдәр әфәндинин гонағы кими галыб, сонра о дөврә кими һәлә авропалы ајағы дәјмәјән Бухара, Хивә вә Һерата сәфәр етмәк гәрарына кәлир. Достларынын хәбәрдарлығына бахмајараг дәрвиш палтарында карвана гошулуб јола дүшүр. Һәр күн дөнә-дөнә өлүм тәһлүкәсинә мә'руз галмасына бахмајараг Әфганыстаны вә Орта Асијаны кәзиб нәһајәт 1862-чи илдә јенидән Теһрана гајыдыр. Бу о дөвр үчүн о гәдәр көрүнмәмиш һадисә олур ки, бүтүн Авропанын сијасәт вә елм аләмини һәјачана кәтирир. Онун өз сәјаһәт вә мачәралары һаггында 1865-чи илдә Лондонда чап етдирдији јол хатирәләри демәк олар ки, Авропа вә Американын бүтүн дилләриндә нәшр олунур. Сәјаһәт заманы топладығы күлли мигдарда тарихи, етнографик, чоғрафи вә лингвистик материаллар әсасында бир-биринин ардынча түрколокија вә шәргшүнаслығын хәзинәсинә дахил олан әсәрләрини чап етдирир.

Вамбери һәм дә сијасәтчи кими чыхыш едиб Орта Асија халгларынын чар иртичасы вә ишғалчыларына гаршы нифрәтини әкс етдирмиш, әксинә инкилисләри онлара гаршы гојмушдур. Сијаси фикирләри әсасән Авропа гәзетләриндә дәрч олунан публи-

систик әсәрләриндә әкс олунмушдур. Бундан башга "Russlands Machtstellinq in Aqien" (1871) әсәриндә дә рус сијасәтинә нифрәти һисс олунур.

Вамберинин бизимчүн ән әһәмијјәтли әсәрләриндән бири "Das trkenvolk" адлы ири һәчмли тәдгигатыдыр. Бурада азәрбајчан түркләриндән, онларын һәјатындан вә фолклорундан кениш бәһс олунур.

Вамбери, Г., История Боканы или Трансоквании, в 2 х. т. СПб. 1873

Вамбери Г., Моя жизнь, М. 1914.

ВЕБЕР МАКС

(1864-1920)

Алман сосиолог, тарихчи вә философу. XIX-XX әср буржуа фикринин ән нүфузлу нүмајәндәләриндән бири. Бир сыра алман университетинин профессору, сијаси бахышларына көрә фәһлә синфинин ән габилијјәтли нүмајәндәләринин дөвләт идарәсиндә иштиракынын тәрәфдары олмушдур. Вебер Алманијаны дүнја дөвләтләри ичәрисиндә ән габагчыл јери уғрунда мүбаризәнин идеологларындан бири сајылыр. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Алманијанын Антанта илә әлбир олуб Совет империјасыны мәһв етмәјә чағырмышдыр. Капитализмин ән көзәл сијаси гурулуш олдуғуну көстәрән чохлу әсәрләр јазмышдыр. Тарихин ганунаујғун инкишафы һаггында нәзәријјәни бош вә јаланчы бир шеј һесаб едиб она гаршы чыхмышдыр. Онун сосиал инкишафын капитализмдә баша чатдығыны сүбут едән әсәрләри дүнја ичтимаи фикринә күчлү тә'сир бағышламышдыр. Гәрби Авропанын дүнја һадисәләриндә мисилсиз ролуну гејд едән Вебер христианлыға да јүксәк гијмәт вермишдир. О да Зомбарт кими капитализми игтисади һәјатын вә сосиал фәалијјәтин ән камил формасы һесаб едир.

1918-чи илдә өз фәалијјәти илә Алманијанын ингилаб бурулғанындан хилас олмасында бөјүк фәаллыг көстәрмишдир. Өз сосиоложи вә фәлсәфи әсәрләриндә дә материализмин гәти әлејһинә чыхыб, онун бир елм кими халг һәјатындан узаг вә тәбиәтә зидд олдуғуну билдирмишдир.

20-чи илләрин әввәлләриндә Сталин тоталитаризминин һәлә ССРИ-дә һаким мөвге алмадығы дөврдә бир чох Гәрб мүтәфәккирләри кими онун да әсәрләринин хејли гисми рус дилиндә нәшр олунмушдур.

Вебер М., История хозяйства, Пг. 1920
Вебер М., Изабранные сочинение, М. 1991

ГОЛДСНЕР ИГНАС (1850-1921)

Мачар тарихчиси вә исламшүнасы. Әсәрләрини алман дилиндә јазмышдыр. Будапешт университетинин профессору. Мачар вә Русија Елмләр Академијасынын үзвү. Ислам тарихинә, әрәб филолокијасына, јәһуди-әрәб мифолокијасына аид чохлу әсәрләри илә буржуа исламшүнаслығында јени мәктәбин баниси сајылыр.

Голдснер бүтүн әрәб мә'хәзләрини дәриндән өјрәнәрәк Мәһәммәд пејғәмбәрә аид едилән һәдисләрин јаранма тарихинә јенидән нәзәр салмыш, онлара тәнгиди мүнасибәтә аид нәзәријјә ирәли сүрмүшдүр. О, белә бир фикир сөјләмишдир ки, һәдисләр исламын илк илләриндә дејил, сонракы әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Јалныз бу бахымдан һәдисләрдәки пејғәмбәрә вә Әлијә аид мифик әһвалатлары изаһ етмәк олар.

Голдснер дини даим тәрәгги едән вә кетдикчә тәкмилләшән бир идеја, мә'нәви-әхлаги вә һүгуги доктрина кими көтүрүр вә дөнә-дөнә гејд едир ки, бу бөјүк дүнјакөрүш јалныз вә јалныз бир дүһанын зәкасынын мәһсулудур.

О, јазыр ки, ислам сонракы инкишафына көрә сосиал мүнасибәтләрдән асылы олмамыш, јалныз ваһид вә бүтөв бир организм кими өзүнүн дахили гүввәләри һесабына идеал шәкил алмышдыр. Бу чәһәтдән о, марксизмин дин һаггында, онларын мүртәче маһијјәти һаггында мүддәаларына гаршы чыхыб, күлли мигдарда мисалларла бу фикри тәкзиб еләмишдир.

Әсәрләриндәки зәнкин материаллар Голдснерин һәтта идеја оппонентләрини белә онунла һесаблашмаға мәчбур етмишдир. Бу әсәрләр Авропанын бир чох дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Гольдцнер, И., Ислам, МПб. 1911.
Гольдцнер, И., Лекции об Исламе, СПб. 1912.

ГРЕТС ҺЕНРИХ (1817-1891)

Алман тарихчиси, Бреслав Университетинин профессору. 1853-75-чи илләрдә 11 чилдлик "Ән гәдим замандан һазыркы дөврә гәдәр јәһуди тарихи" әсәрини чап етдирмишдир. Бурада јалныз Шәрги Авропа өлкәләри јәһудиләринин тарихи јада салынмыр. Бүтүн өлкәләрдәки јәһудиләрин тарихи күлли мигдарда фактик материалларла тәсвир олунур.

Әсәрдә халгын тарихи онун дини вә дүнјәви әдәбијјатынын тарихи илә ајрылмаз көтүрүлүр. Гретс һәр ики мөвзунун бир-бириндән ајрылмаз олдуғуну нәзәрә чарпдырмаг үчүн шүурлу сурәтдә бу јолу сечмишдир. Гретсин бу әсәри јәһуди халгынын тарихи һаггында ән фундаментал тәдгигат сајылыр вә о, Америка вә Авропанын бир чох өлкәләриндә нәшр олунмушдур. Әсәрин бу гејри-ади шөһрәтинин бир сәбәби дә онун бәдии мәзијјәтләри илә бағлыдыр. Әсәр, һәтта гәдим јәһуди дилиндә дә нәшр олунмушдур. Доғрудур, әсәрдә бә'зи Авропа өлкәләриндә, хүсусилә Алманијада јәһудиләрин ролу һаггында данышылмыр. Бу да һәмин өлкә тарихчиләринин әсәрә кәскин мәнфи гијмәт вермәси илә нәтичәләнмишдир.

Сонралар тарихчи әсәринин үч чилдлик вариантыны да јазыб чап етдирмишдир. Бурада һадисәләр нисбәтән јығчам шәрһ олунур. Амма мүәллиф бәдии үслубуна садиг галмышдыр. Гәдим дөврүн һадисләри Төврат һекајәләри әсасында јазылса да чазибәли вә охунаглыдыр. Фәсилләр гәдим јәһуди чарларынын биографијасы шәклиндә вә һәр ики әсәр дә алман дилиндә јазылмышдыр.

ГРЕЦ Г., Популярная история евреев, в. 3х. т. Киев, 1888

ДАН ФЕЛИКС (1834-1912)

Алман тарихчиси, һүгугшүнас, јазычы вә шаир. Һамбургда доғулуб. Бир сыра алман университетләринин профессору олуб. Алман тарихчилијинә милли ҹәбһәнин көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими дахил олмушдур. Башлыҹа әсәрләри бунлардыр: "Алман вә Рома халгларынын ибтидаи дөвр тарихи", "Алман мүлки һүгуг очеркләри" вә нәһајәт 12 ҹилдлик "Алман кралллары" (1861-1909).

Дан һәм дә шаир вә тарихи романлар мүәллифидир. "Рома уғрунда мүбаризә", "Одинин тәсәллиси", "Фелиситас", "Биссула" вә башга тарихи романлары она бөјүк шөһрәт газандырмышдыр.

Алманија-Франса мүһарибәсиндә ҹәбһәјә кетмәк үчүн хаһиш јазыб, нәзакәтлә рәдд ҹавабы алса да шәфгәт дәстәләриндә иштирак етмишдир.

"Алман кралллары" фундаментал әсәриндә Сезар вә Таситдән бәри мөвҹуд олан сајсыз керман тајфаларында краллыг һакимијјәтинин инкишаф тарихини тәсвир етмишдир. Бу тарихи Таситдән бәри "Халглар көчү" дөврүнә вә ондан сонракы дөврләрә ајырыр. Дан көстәрир ки, Алманијада көчә гәдәрки әсрләрдә краллар халгын ирадәсилә һакимијјәт сүрүрдүләр. Јалныз сонракы әсрләрдә онлар мүтләгијјәт идарәсинә кечдиләр. О, икинҹи мәрһәләдәки дөвләт гурулушуна, јә'ни кралларын там һакимијјәт саһиби олмасына үстүнлүк вериб, ону кәләҹәк үмумалман дөвләтинин јаранмасы үчүн һәлледиҹи амил һесаб етмишдир.

Дан гәдим тевтонларын крал вә сәркәрдәләрини, алман ҹәнкавәрләрини рәғбәтлә тәсвир едир.

Бисмарк епохасыны идеализә едиб, алман дөвләтинин тарихинә мүстәгил, әлаһиддә бир просес кими бахыр. Алманијаны Јунан вә Рома мәдәнијјәтләринин вариси һесаб едир, хүсусилә орта әсрләрдә алман тајфаларыны Рома императорлуғунун ән'әнәләринин горујуҹусу вә һамиси кими тәгдим едир, алманларын мә'нәви кејфијјәтләринин үстүнлүјүндән, онларын бүтүн дөврләрдә руһи гүдрәтиндән еһтирасла данышыр.

Дан Ф., Аттила. М. 1995.

ДЕЛБРЈУК ҺАНС **(1848-1929)**

Алман һәрб тарихчиси вә сијаси хадими. 1870-чи ил Алман-Франса мүһарибәсиндә иштирак етмиш, 1882-1885-чи илләрдә исә Алманија парламентинә үзв сечилмишдир. 1885-чи илдән өмрүнүн ахырына кими Берлин университетинин профессору олмушдур.

Әсәрләринин әксәријјәти һәрб тарихинә һәср олунмуш, онларын ән мәшһуру вә бир чох дилләрә тәрчүмә олунаны исә "Сијаси тарих чәрчивәсиндә һәрб тарихи" адлы 7 чилдлик тәдгигатыдыр. Әсәрин биринчи чилди антик дүнјанын, икинчи чилди гәдим алманларын, үчүнчү чилди орта әсрләрин, IV-VII чилдләри исә јени дөврүн мүһарибәләринин кениш вә мүкәммәл тәһлилинә һәср олунмушдур. Көрүндүјү кими әслиндә бу әсәр дүнја тарихи ола биләрди. Амма тәәссүф ки, Делбрјук јевросентризм хәстәлијинә тутулараг Асија халгларынын тарихинә вә мүһарибәләринә арха чевирмиш, Чинкиз хан, Баты хан, Тејмурләнк, Сәлчуг, Сәфәви мүһарибәләри кими үмумдүнја һадисәләрини өз тәсвир објектләриндән кәнарда гојмушдур. Буна бахмајараг онун әсәри тәзә идејаларла, орижинал фикир вә нәтичәләрлә зәнкиндир. Тәдгигатчы минләрлә көһнә мә'хәзләрә вә тәзә тәдгигатлара, һабелә өз шәхси тәчрүбә вә һиссијјатына архаланараг көзләнилмәз нәтичәләрә кәлир. Мәсәлән о, белә бир фикир ирәли сүрүр ки, әкәр әһмәниләр дөврүндә иранлылар Јунаныстана һүчум едәркән доғрудан да гәдим тарихчиләрин иддиа етдикләри кими бир милјона гәдәр вә ја бир нечә јүз мин гошунла кетсәјдиләр, онда кәрәк бу гошунун бир учу Јунаныстана чатанда, о бири учу һәлә Бабилистанда олајды, башга сөзлә кәрәк гошун јүз километрләрлә узанајды.

Әкәр Делбрјукун алманпәрәстлији һәддини ашмасајды, о Шәрг халгларынын, хүсусилә түрк халгларынын тарихинә диггәт

јетирсәјди әлбәттә, әсәринин дәјәри гат-гат артыг оларды. О, Пруссија кралы II Фридрихи "Шаһанә сәркәрдә" адландырыр. Ингилаб ордуларыны сәмәрәсиз күтлә һесаб едир. Онун зәннинчә, күтлә вә ја халг әсл бөјүклүјү һеч вахт анлајыб гијмәтләндирә билмәз.

Делбрјука көрә мүһарибәдә ики тактика мөвчуддур. Гәти һүчумла сарсытмаг вә мүһасирә илә тагәтдән салмаг. Делбрјука көрә һәрб сәнәти дә ејни илә рәнккарлыг, ме'марлыг, педагожи сәнәтләр кимидир вә халгын үмуми мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсидир. Бу сәнәт исә өз нөвбәсиндә мүһарибәнин тактикасы вә стратекијасындан асылыдыр. Халгын руһу онун һәрб сәнәтиндә дә өз әксини тапыр. Тарихдә, о чүмләдән мүһарибәләрин кедишиндә игтисади амилләрин һәлледичи рол ојнамадығы фикрини ирәли сүрән Делбрјук ејни заманда стратекијаны тактикадан асылы һесаб едир. Онун фикринчә стратекија дүшмәни үзүб әлдән салмагдан вә сонра — сарсыдычы һәмлә илә мәһв етмәкдән ибарәтдир. О, II Фридрих вә Наполеон Бонапарты стратекијанын ән бөјүк нүмајәндәләри һесаб едир.

Делбрјукун әсәрләринин әмәли әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Делбрюк Г., История военного искуства в рамках политической истории, т. 1-7 М. 1936-1940

ДОПШ АЛФОНС (1868-1953)

Алман тарихчиси. Вјана университетинин профессору. Орта әсрләр тарихи вә аграр һүгуг мәсәләләри үзрә ән нүфузлу мүтәхәссисләрдән бири. 1912-13-чү илләрдә нәшр олунан Каролингләр дөврүндә Алманијада тәсәррүфатын инкишафы" адлы 2 чилдлик әсәри буржуа тарихчилијиндә јени сәһифә ачды. Допш илк дәфә сүбут етди ки, VIII-IX әсрләрдә Алманијада һеч дә ири торпаг вә маликанә саһибкарлары мөвчуд олмамышдыр. Олмушса да, кичик мигјасда вә азад кәндли тәсәррүфатлары илә биркә јашамышлар.

Допш өз нәзәријјәсини 1923-24-чү илләрдә нәшр олунан "Авропа мәдәни инкишафынын тәсәррүфат вә сосиал әсаслары" адлы ики чилдлик әсәриндә јени идејаларла зәнкинләшдириб јүксәк елми сәвијјәјә галдырмышдыр. О, белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, натурал тәсәррүфат орта әсрләрдә һаким мөвге тутмамышдыр. Рома империјасынын әјаләтләрини фәтһ едән гәдим керман тајфаларыны тарихчи Рома сивилизасијасыны вә дөвләт гурулушуну гијмәтләндирән вә горујан гүввәләр кими тәсвир едир.

Допш јазыр ки, тарих заман вә кејфијјәт сычрајышларынын нә олдуғуну билмир. Тарихи просес ингилаби чеврилишләрә јалдыр, бу чеврилишләр вә үмумијјәтлә, тарихи просес тәрәггипәрвәр характер дашымыр. Хүсусилә, сијаси вә мә'нәви мүнасибәтләрдә тәрәгги ола билмәз. Бу мә'нада капитализм, онун руһу, ән камил сосиал формадыр. Тарихчи Макс Веберин бу нәзәријјәсини мүдафиә едиб јазыр ки, капитализм һәр чүр кәлирин һәјатда тә'сир етмәсинә илк сәбәбкардыр. О, јазыр ки, ичтимаи гурулушлар бүтүн дөврләрдә мөвчуд олмушдур. Капитализм гәдим Романа да, Иудејада да вар иди. Сосиализмә кәлдикдә исә о јалныз фөвгәл'адә һәрби ситуасијаларын игтисади формасыдыр.

Допш сүбут етмишдир ки, Орта әсрләрдә феодал вә кәндлиләр арасында һармонија һаким олмушдур. Бүтүн көмәкчи елементләрә јахшы бәләд олан тарихчи археолокија, топонимика, нумизматика вә саир елмләрин комәји илә өз нәзәријјәсини мәһарәтлә әсасландырмышдыр. Допш Аврона тарихчилијиндә материалист дүнјакөрүшүнә өлдүрүчү зәрбәләр вуран алимләрдән биридир.

Dopsch Alfons, Bcitraqe zur sorial und Wirtschaftsqishicte. W. 1938

ДРОЈЗЕН ГУСТАВ (1808-1884)

Алман тарихчиси. Мусигичи аиләсиндә доғулуб Берлин университетиндә тәһсил алмышдыр. Кил, Јен вә Берлин университетләринин профессору олуб. Кечән әсрин отузунчу илләриндә бир-биринин ардынча чапдан чыхан үч чилдлик "Еллинизм" әсәри илә дүнја шөһрәти газаныб. Елми әдәбијјатда илк дәфә Искәндәр дөврү, Аралыг дәнизи өлкәләринин синтетик тарихини јазыб бир чох долашыг һадисәләри ајдынлашдырмышдыр. О, елми әдәбијјатда мәдәнијјәтин дурғунлуг дөврү кими характеризә едилән һәмин епоханы илк дәфә "Еллинизм" адландырыб бир сыра аралыг дәнизи өлкәләринин бир-бирләријлә гаршылыглы мүнасибәтләрини ајдынлашдырмыш, ән башлычасы исә Еллинизмин бүтүн көркәмли сијаси хадимләринин парлаг характеристикасыны вермишдир.

1848-чи ил ингилабындан сонра бир сыра Авропа мүтәфәккирләри кими Дројзенин дә сијаси бахышлары хејли дәјишмиш вә о антик сивилизасија пәрәстишкарындан гаты Пруссија вәтәнпәрвәринә чеврилмишдир. Инди онун гәһрәманы Бисмаркдыр.

Узун илләрин кәркин әмәјинин нәтичәсиндә 1856- чы илдән јазылмаға башланыб 1886-чы илдән чап олунан "Јаранышдан 1756-чы илә кими Пруссија сијасәти" адлы 14 чилдлик әзәмәтли бир әсәрдә Дројзен вәтәнинә олан бөјүк мәһәббәтини ифадә етмишдир. О, көстәрмишдир ки, тәкчә сон әсрләрдә дејил, орта әсрләрдә дә Русија Алманијанын дајағы олмушдур. Дројзен дөвләтин вә халгын тарихиндә игтисади вә сосиал елементләри икинчи дәрәчәли факторлар һесаб едир, милли руһа вә бөјүк шәхсијјәтләрин мејдана чыхмасына һәлледичи амил кими бахыр, ејни заманда һадисәләрә вә гәһрәманлара романтик нәзәрлә дејил, конкрет сијасәтчиләр кими гијмәт верир.

Дройзен Г., История Эллинизма, т. 1-3, СПб. 1891-1892

ДУНКЕР МАКС (1811-1886)

Алман тарихчиси. Һалле вә Түбинкен университетләринин профессору, Берлин академијасынын үзвү. Дункер һәм дә Пруссија дөвләт архивинин директору, бир публисист вә сијаси хадим кими Ерфурт вә Пруссија парламентләринин дә үзвү олмушдур. Ејни заманда интенсив олараг елми јарадычылыгла да мәшғул олмуш, гәдим вә јени тарихин мүхтәлиф кардинал проблемләрини кениш ишыгландыран 10-дан артыг әсәр чап етдирмишдир. 9 чилдлик "Гәдим тарих" адлы фундаментал тәдгигаты шаһ әсәри сајылыр. Отуз илә јазылыб, 1858-1880-чи илләрдә нәшр олунмушдур. Әсәр Јунаныстанын ән гәдим дөврләриндән Периклин һакимијјәти илләринә гәдәрки заманын һадисәләрини әкс етдирир. Демәли Дункер 9 бөјүк чилддә белә, әсәрини тамамлаја билмәмишдир. I вә II чилдләр Гәдим Шәрг өлкәләринин тарихиндән, Јунан мәдәнијјәтинин Гәдим Шумер, Мисир, Бабил кими өлкәләрин мәдәнијјәти илә гаршылыглы әлагәләриндән, бир-бирләринә тә'сириндән бәһс едир. Дункер күлли мигдарда фактик материаллара әсасланса да онун үслубу бәдии, дили образлыдыр.

Онун әсәриндә јунанларын һәјаты бүтүн зәнкинлији вә әлванлығы илә, бүтүн мадди вә мә'нәви чаларлары илә тәсвир олунур. Дункер ејни заманда сијаси һәјаты, шәһәр-дөвләтләрин арамсыз дахили чәкишмәләрини вә дағыдычы мүһарибәләрини дә унутмур. Ејни заманда Гәдим Јунаныстанын Солон вә Леониддән бәри јетирдији сәркәрдә, философ вә сијаси хадимләрин портретләрини дә јадда галан чизкиләрлә јарадыр. Онларын бир чохуна өз дөврүнүн өлчүләри илә гијмәт версә дә, тарихчинин кечмишә рәғбәти һисс олунмаја билмир.

Дункерин чохчилдли "Бөјүк Фридрих вә II Вилһелм дөврү" әсәри дә мәшһурдур.

Dunker, M., Geschisch te aes Altertuns, 1-96 Leipsios, 1887

ЗИБЕЛ ҺЕНРИХ (1817-1895)

Алман тарихчиси. Дүсселдорфда чиновник аиләсиндә доғулуб, Берлин университетиндә Ранкенин тәләбәси олмушдур. Алманијанын мүхтәлиф университетләриндә профессор кими фәалијјәт көстәриб, ејни вахтда "Тарих журналы"ны нәшр етмишдир. Алманија академијасына үзв сечилмишдир. Һәлә кечән әсрин 40-50-чи илләриндә Зибел јазырды ки, Алманија үчүн лассалчылар дејил, марксистләр, Бебел вә Либкнехт, бејнәлхалг чәбһәдә исә I Интернасионал, Маркс вә Енкелс тәһлүкә тәшкил едир.

Зибелин 1841-чи илдә, илк бөјүк тарихи әсәри "Биринчи Сәлиб јүрүшү" 1844-чү илдә исә даһа бөјүк бир әсәри "Алман краллығынын әмәлә кәлмәси" нәшр олунмушдур. Бөјүк тарихчи узун өмрү әрзиндә "Алман милләти вә империја", "Алман империјасынын әсасы" (7 чилд), "Тарих елминин ганунлары", "Франса ингилабы тарихи" (4 чилд) вә с. чохлу фундаментал әсәрләр јаратмышдыр.

Зибел тәләб едирди ки, тарихчинин динә, сијасәтә, милләтә мүнасибәти билинмәли вә бу мүнасибәт тәрбијәви маһијјәт дашыјыб бәдии тәсвир күчүнә малик олмалыдыр. Онун тәбиринчә тарих ону јараданлар үчүн силаһ анбары ролу ојнамалыдыр.

Зибел Пруссијанын башчылығы илә Алманијанын бирләшдирилмәсинин тәрәфдары олмуш, Алманија бирләшдикдән сонра исә Бисмаркы көјләрә галдырмышдыр. Император әсәрдән разы галмамышды вә тапшырмышды ки, Зибели архивдәки дипломатик сәнәдләрдән истифадә етмәјә гојмасынлар. Чүнки Зибел империјанын јаранмасыны гејд етдијимиз кими јалныз вә јалныз Бисмаркын әмәли кими тәсвир едир, I Вилһелмә икинчи дәрәчәли јер ајрылырды. Әвәзиндә Бисмарк да борчлу галмамыш, ону үмуми вәтәнпәрвәрлик ишиндә өзүнүн мүттәфиги һесаб етмишдир.

Франса буржуа ингилабы онун тәсвириндә азғын еһтирасла-

рын түғјаны кими, ингилаб башчылары Робеспјер, Марат, Сен-Жүстләр исә мәнсәбпәрәст, халгын алчаг инстинктләри илә ојнајан шүбһәли вә тәһлүкәли субјектләр кими характеризә олунурлар. Бунунла о, алманлары радикал идејаларын нәтичәләри илә горхудуб, һәр чүр ингилаби һәрәкатдан чәкиндирмәјә чалышмышдыр. Зибел көстәрирди ки, ашағы күтләләрин ингилаби һәрәкаты Франса кими көзәл өлкәни узун илләр үчүн һәјатын ән ашағы гатларына ендирмиш олду.

Алманија-Франса мүһарибәсиндә Зибел чохлу публисистик мәгаләләриндә Алманијанын әдаләтли мүһарибә апардығыны, Елзас вә Лотаринкијанын аннексијасынын гануни олдуғуну әсасландырырды.

Зибел, Г., История Французской революции Т. 1-4, СПб. 1863-1874

ЗОМБАРТ ВЕРНЕР (1863-1941)

.Алман тарихчиси, сосиолог вә игтисадчы. Бреслав вә Берлин университетләринин профессору. Шмоллерин шакирди. Әввәлләр марксизмә мејл етмиш, пролетар һәрәкатына гануни бир просес вә игтисади шәраитин тәбии нәтичәси кими бахмышдыр. Илк әсәрләри бу руһдадыр. Бу әсәрләр Авропанын либерал руһлу даирәләриндә бөјүк шөһрәт газаныб, бир сыра дилләрдә, о чүмләдән рус дилиндә дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

Бундан сонра Зомбартын дүнјакөрүшү кәскин дәјишир, О, Шмоллер вә М. Веберин мөвгејинә кечиб, инсанларын психи дәјишкәнлијини чәмијјәтин инкишафынын башлыча ме'јары һесаб едир. О, бир тәсәррүфат системинин башга бирисијлә дәјишмәсини ингилаби јолла дејил, тәкамүл јолу илә мүмкүн олдуғуну ирәли сүрүр. "Сосиализм вә сосиал һәрәкат" әсәринин онунчу нәшриндә Зомбарт марксизмин дашыны даш үстә гојмур.

Зомбарт мәдәнијјәтин инсанлыға тә'сирини инкар едиб капитализмин идеал олдуғуну сүбут едир. Онун 3 чилдлик "Мүасир капитализм" адлы бөјүк әсәри капитализмин јаранмасы вә тәкамүлү һаггында ән фундаментал тәдгигатдыр. Бу әсәрлә о, сүбут етмишдир ки, капитализми јә'ни әлавәләр вә дүзәлишләрлә ән камил дөвләт гурулушуна дөндәрмәк олар.

Зомбартын кениш јајылмыш "Буржуа" адлы әсәри дә ејни проблем вә мәсәләјә һәср олунмушдур. О, сүбут едир ки,һәр халгын өзү үчүн јаратдығы гурулушда онун әзәли тәбиәти вә габилијјәти башлыча рол ојнајыр. Әсрләрдән бәри көлә олан вә бу көләлијә алышан бир халгы һеч бир ингилаб вә дәјишиклик азад инсанлара чевирә билмәз. Көләлији јох етмәк әсл азадлыға чыхмаг үчүн инсанын психи дәјишиклији, онун бејниндә тәдричи

просес лазымдыр ки, бу да јалныз нәсилләр дәјишдикчә әлдә едилә биләр, сосиал сычрајышлар јолу илә јох.

Зомбартын әсәрләринин әксәријјәти 20-чи илләрдә Москвада нәшр едилмиш, тәәссүф ки, сонралар гадаған олунмушдур.

Зомбарт В., Идеалы социальной политики, Спб. 1906
Зомбарт В., Почему нет социализм В Америке? М. 1906
Зомбарт В., Евреи и их хозяйственная жизнь, Спб. 1912

ЕБЕРС КЕОРГ (1937-1899)

Алман мисиршүнасы вә јазычысы. Јен вә Лејпсиг университетләринин профессору. Сајсыз тарихи әсәрләриндә әсасән Гәдим Мисирин бир нечә миниллик һәјатынын бөјүк мәнзәрәләрини јаратмышдыр. Илк әсәрләриндә Төврат әфсанәләринин Гәдим Мисирлә әлагәләрини тәдгиг етмишдир.

1872-1873-чү илләрдә Мисирә сәјаһәти Еберсин һәјатында һәлледичи рол ојнамышдыр. Бурада о, кәләчәк әсәрләринин вә онларын гәһрәманларынын мәскәнләрини гарыш-гарыш кәзмиш, гәдим сәнәд вә әлјазмалары дәриндән өјрәнмишдир. Онун әлдә едиб 1875-чи илдә нәшр етдирдији мәшһур "Еберс папирусу" мисиршүнаслыға әвәзсиз һәдијјәдир. Онун елми вә тарихи әсәрләри чохдур вә онлар Еберсин бәдии әсәрләрилә бирликдә 1893-1897-чи илләрдә Штутгартда 32 чилддә нәшр едилмишдир. Еберсин бөјүк истеʼдады онун тарихи романларында да өзүнү көстәрмишдир. Гәдим Мисирин тарихинә вә һәјатына дәриндән бәләдчилији онун дүнја шөһрәтли романларында әкс олунмушдур. Тарихчи-јазычы һадисә вә шәхсијјәтләри өз дүнјакөрүшүнә ујғун шәкилдә тәсвир едир. Чүнки доғрудан да дөврүн мәишәти, руһу әкс олунурса, галанлары јазычынын јашадығы дөврүн һадисәләрилә сәсләшмәсә, әсәр мәʼнасыз хроникаја чеврилир. Онун христианлығын илк илләриндән вә Алман тарихиндән бәһс едән әсәрләри дә мәшһурдур.

Еберс Г., Император, СПб. 1881.
Еберс Г., Клеопарта, СПб. 1899.

ЕВЕРС ИОҺАН (1781-1830)

Русшүнас Алман тарихчиси. Һердер вә Шлетсерин тәләбәси. 1810-чу илдән Дерп университетинин профессору, 1818-чи илдән исә ректору. Һәмкары Рејтслә бирликдә Рус славјанларынын узун әсрләр боју нәсил гајдалары илә јашамасы һаггында нәзәријјәнин банисидир. Гәдим рус сәнәди олан "Русскаја правда"ја әсасланан бу нәзәријјәјә көрә гәдим руслaрда һәр нәсил өз башчысынын һөкмранлығы алтында коммунизм гајда-ганунлары илә јашамышдыр. Јә'ни, шәхси мүлкијјәт олмамышдыр. Һәр шеј нәсил башчысынын ихтијарында олмуш, о өлдүкдә исә јени сечилән башчынын сәрәнчамына кечмишдир. Халг исә кечмиш колхоз кими үмуми дахыл үчүн ишләмишдир.

Сонралар Соловјов, Кавелин вә с. көркәмли тарихчиләр дә бу нәзәријјәни мүдафиә етмишләр.

Еверсин даһа бир нәзәријјәси диггәти чәлб едир. Еверс сүбут едир ки, Рус салнамәләриндә варјаг кнјазлары кими чағырылыб рус дөвләтини јараданлар, алман мәншәли дејил, түрк дилли хәзәрләр олмушдур. Доғурдан да Олег (Улуг), Игор (Уғур), кими илк вә әсас рус һөкмдарларынын адларынын лингвистик анализи һеч чүр Славјан вә ја Алман мәншәли кими изаһ олуна билмир. Вә бу Еверсин фикринин доғрулуғуну бир даһа тәсдиг етмиш олур.

Evers, I., Geschichte der Rssen. 1816.
Evers, I., Recht der Russen, 1826.

ЈАНСЕН ИОҺАНН (1829-1891)

Алман тарихчиси. Франкфурт-Мајнда католик кешиши олмушдур. 1876-1884-чү илләрдә 8 чилдлик "Орта әсрләрин сонундан алман халгынын тарихи" әсәрини чап етдирмишдир. Инанмаг олмур ки, бу 8 санбаллы чилддә чәми отуз илин (1618-1648) һадисәләри әкс олунмушдур. 1898-чи илдә Л.Пастор әсәри давамы вә шәрһләри илә бирликдә 10 чилддә нәшр етдирмишдир.

Јансен јазыр ки, азад Алманијада сосиал вә сијаси һәрәкатлар вә наразылыглар үчүн әсла сәбәб олмамышдыр. Тарихчи күлли мигдарда тарихи, һүгуги вә әдәби абидәләрдән мисаллар кәтирмәк јолу илә сүбут едир ки, орта әсрләрдә Алманијада феодаллар вә кәндлиләр арасындаән хош, динч вә меһрибан мүнасибәтләр мөвчуд иди. Феодаллар әдаләт һиссини, кәндлиләр исә ганунчулуғу һеч вахт унутмурдулар.

Јансен католик килсә нүмајәндәси олдуғундан тәбии ки, реформасија тарихини, 1524-1525-чи илләр Лүтер һәрәкатыны вәән чох исә кәндли мүһарибәләрини бә'зи сәрсәм вә азғын кәлләләрин гызышдырычы сијасәтинин мәһсулу һесаб едир.

Јансен Алман халгына мәхсус олан ваһидлик идејасы вә милли шүурун парлаг ифадәси олан "Бөјүк Алманија" дујғусуну кениш шәрһ едир. Өз идејасына ујғун тарихи нүмунәләр вә гејриади вәтәнпәрвәрлик епизодлары тапыр. Әсәрләриндәки күлли мигдарда фактик материаллар истәр-истәмәз онун идејаларына һөрмәт һисси ојадыр.

КУРТСИУС ЕРНСТ (1814-1896)

Алман тарихчиси. Берлин вә Һөттинкен университетләринин професору. Император II Фридрихин тәрбијәчиси вә досту.

Куртсиус бүтүн Алманија вә Авропада Јунан топографијасы вә етнографијасы үзрә танынмыш мүтәхәссисләрдән бири олмушдур. Тәбиәти вә дүнјакөрүшү е'тибарилә либерал шәхс олан Куртсиус өз дүнјакөрүшүнү әсәрләриндә дә екс етдирмишдир. Император досту вә демократ? Парадоксал көрүнсә дә фактдыр. Тарихчинин "Афина" вә "Пелопоннес" адлы әсәрләри гәдим Јунаныстанын ики бөјүк шәһәринин сијаси һәјатындан даһа чох онларын топографик вә археоложи тәсвиринә һәср олунмушдур. Бунунла белә һәр ики әсәр гәдим Јунан мәдәнијјәти һагтында ики бөјүк епос тә'сири бағышлајыр. Белә ки, тарихчи чох бөјүк мәһарәтлә, бәдии-публисистик исте'дадла антик мәдәнијјәти, ону јараданларын чанлы образларыны тәсвир едир. Јунан халгынын узаг кечмишинә бу мәһәббәт вә рәғбәт Курстиусун 1852-67-чи илләрдә нәшр етдирдији 3 бөјүк чилдлик "Јунан тарихи" әсәриндә бир даһа өзүнү тәсдиг едир. Амма бунунла белә о, гулларын вәзијјәти үстүндән сүкутла кечмиш, игтисади мәсәләләрә әһәмијјәт вермәмишдир. Әвәзиндә Куртсиус Перикли вә онун әтрафында јаранан мәдәнијјәти нәинки Јунаныстанын, һәтта бүтүн тарихин гајмағы һесаб едир вә шүбһәсиз ки, һаглыдыр. О, Јунан дөвләт гурулушуну вә Афина демократијасыны халгын мәдәнијјәти илә вәһдәтдә олдуғуну, биркә нәфәс алдығыны гејд едиб Спарта вә онун сәрт сијаси һәјаты вә сијаси лидерләрини дә ејни дәрәчәдә көјләрә галдырыр. Тарихчи Јунан мәдәнијјәтинин мәнзәрәләрини тәсвир етмәкдә Буркһард дәринлијинә кедә билмәсә дә, образлы дили вә бәдии мәзијјәтләринә көрә бу күн дә марагла охунур. Бек вә онун кимиләриндән фәргли олараг Куртсиус даһа чох кениш охучулар үчүн јаратмыш тарихчиләрдәндир.

КЕРВИНУС КЕОРГ **(1805-1871)**

Алман тарихчиси. Һејделберг университетиндә охумуш, Шлоссерин тәләбәси олмушдур. 1835-чи илдә исә елә һәмин университетдә профессор кими дәрс демишдир. Либерал буржуа руһлу тарихчи кими демократик ән'әнәләрин тәрәфдары олмушдур. Бүтүн ичтимаи фәалијјәтиндә конститусијалы монархија гурулушуну мүдафиә етмиш, ејни заманда һәр чүр радикал вә ингилаби чыхышларын әлејһинә чыхмышдыр. Бу мөвгедән Алманијанын бирләшдирилмәси идејасыны мүдафиә етмәјә чағырмышдыр. Франкфурт парламентинин үзвү сечилмишдир.

1860-чы илләрдә Пруссија шовинизминә гаршы чыхыб, Алманијанын Бисмарк јолу илә бирләшдирилмәсини тәнгид етмишдир. Бүтүн бу фәалијјәтләри илә бәрабәр Кервинус 1855-1866-чы илләрдә "Вјана конгресиндән бәри XIX әср тарихи" адлы 8 чилдлик әсәр чап етдирмишдир. Белә фундаментал бир әсәрдә гыса бир дөвр чәрчивәсиндә илк дәфә олараг Авропанын јени дөвр сијаси һәјатынын әлван вә рәнкарәнк тәсвирилә таныш олуруг.

Кервинус дүнјанын әсас өлкәләринин демократик ән'әнәләриндән тутмуш ишғалчылыг вә мүстәмләкәчилик сијасәтинә гәдәр бүтүн ағ вә гара тәрәфләрини ашкар етмишдир. Бәлкә дә һеч бир тарих әсәриндә мүәллифин идејалары, тәрәггипәрвәр дүнјакөрүшү бу гәдәр парлаг шәкилдә әкс олунмамышдыр. Тарихчи XIX әсри кичик-кичик һиссәләрә, мәрһәләләрә бөлүб онлара сијаси вә мә'нәви гијмәт верир. Мәсәлән, 1815-1830-чу илләр Кервинусун фикринчә Авропа вә хүсусилә дә Алманија үчүн азадлыг принсипләри вә конститусијалы монархија уғрунда мүбаризә бахымындан ән мүтәрәгги дөвр вә мәһәлә һесаб олуна биләр.

Кервинус да Һекел кими тарихин тәрәгги вә мә'нәви камиллик јолу илә ирәлиләдијини күман едир вә беләбир фикир ирәли сүрүрдү ки, азадлыг һәр өлкәдә әввәлчә аз гисим адамларын, сонра исә бүтүн халгын сәрвәти олуб.

Кервинусун русча нәшриндә сензура чар сијасәтинә аид чохлу ихтисарлар апармыш, нәтичәдә әсәр һәчмчә мүәјјән гәдәр азалмышдыр.

Гервинус Г., История девятнадцатого века от времени Венского конгресса, т. 1-6 СПб. 1863-1888.

КИЗЕБРИХТ ФРИДРИХ **(1814-1891)**

Көнигсберг вә Мүнхен университетинин профессору. Һәлә кимназијаларын бириндә адичә мүәллим икән Алман кралы II Оттон һаггында јаздығы тәдгигат әсәриндә XI әсрә аид итмиш һесаб едилән бир сәнәди ашкар етмәсилә диггәти чәлб етмиш, мәдәнијјәт назири Ејхгорн тәрәфиндән Италијаја елми мә'зунијјәтә көндәрилмишдир. Кәнч Кизебрихт Италијадан зәнкин тәәссүрат вә чошғун вәтәнпәрвәрлик һиссләријлә гајыдыр. Бу елә бир дөвр иди ки, ајры-ајры краллыглардан ибарәт олан Алманијада вәтәнпәрвәр руһлу јарадычы зијалылар халгда һәр чүр мүбаризлик вә Алманијанын кечмиш әзәмәтини бәрпа етмәк һиссләрини ојатмаг истәјирдиләр. Өзү јаздығы кими кәнчләрин гәлбиндә Алманијанын бирлијинә доғру һәрәкат ојатмаг нијјәти илә "Алман империјасынын тарихи" адлы нәһәнк әсәрини јазмаға башлајыр. 30 илә јазыб баша чатдырдығы бу әсәр 6 галын чилддән ибарәтдир. Сонунчу чилд тарихчинин өлүмүндән сонра, 1895-чи илдә чапдан чыхмышдыр.

Әсәр мә'хәзләрә дәгиг әсасланмасыјла, парлаг тәсвир үсулу вә ајдын, чидди характерләр галарејасы илә сечилир. Мүасирләринин јаздығына көрә әсәр һәдсиз мүвәффәгијјәт газаныб Алманијанын бирләшдирилмәси ишинә доғру ојанан һәрәката күчлү тәкан вермишдир.

Кизебрихт хүсусилә Саксон сүлаләси кралларыны о гәдәр чанлы, о гәдәр реал тәсвир едир ки, империјанын сосиал һәјатынын тәсвири онунла мүгајисәдә солғун вә сөнүк көрүнүр.

Тарихчи өлкәнин ајры-ајры краллыглара парчаланмасыны фәлакәтин илкин мәрһәләси һесаб едир. Әсәр Алманијанын ваһид дөвләт шәклиндә бирләшдирилмәси вә әксинә онун ајры-ајры краллыглар шәклиндә сахланмасы тәрәфдарлары кими ики идеоложи чәбһәнин јаранмасына тәкан вермишдир. Алманијанын Франсаја галиб кәлмәси нәтичәсиндә икинчи чәбһә гәләбә чалды.

Gisedrecht, W., Geschichte der dentschten kaiserzeit Bd. 1-6 Braunsch weig, 1855-1888

КИРКЕ ОТТО (1841-1925)

Алман һүгуг тарихчиси. Мә'мур аиләсиндә доғулуб, Берлин университетини битирмишдир. 1887-чи илдән исә һәмин университетин профессору вә ректору олмушдур. Фикирләри башлыча олараг "Алман ичма һүгуғу" әсәриндә әкс олунмушдур.

Киркеjә көрә һүгуг һәмишә миллидир. Фәрди һүгуг нормалары чәмиjjәтин мәһвинә апарыб чыхарыр. Һүгуғу јарадан халг руһудур. Демәли шәхси азадлыг чәмиjjәтлә сых бағлы олмалыдыр. Демәли алман үмуми вә фәрди һүгуғу арасында һеч бир фәрг jохдур. Еjни заманда алман чәмиjjәт һүгуғунда мүтләгиjjәт дә jохдур. Буна көрә алман һүгуғу сосиал деjил, антисосиалдыр. О, чәмиjjәтин аилә, нәсил, ичма вә нәһаjәт дөвләт шәклиндә инкишаф jолуну кечдиjини сөjләjир. Киркенин фикинчә роман халгларында һәмрә'jлик идеjасы вә руһу аз инкишаф етдиjиндән онлар һәмишә деспотизмә меjл етмишләр. Керман-алман таjфа халгларында исә (инкилисләрдә, американларда) һәмрә'jлик вә достлуг руһу һәмишә күчлү олдуғундан онларын шәхси азадлығына да һеч ким гәсд едә билмәмишдир.

Кирке Орта әср Алман тарихини 5 мәрһәләjә бөлмүшдүр: Гәдим заманлардан 800-чү илә кими — jолдашлыг; 800-чү илдән 1200-чү илә кими патриархал — феодал; 1200-чү илдән 1500-чи илә кими чәнкавәрлик вә шәһәр ичмасы, 1525-1806-чы илә кими кәндли мүһарибәләри вә вәтәндаш азадлығы вә нәһаjәт 1806-чы илдән сонракы — конститусиjалы монархиjа дөврләри.

Киркеjә көрә дүнjа тарихи бирлик принсипи илә фәрди азадлыг принсипләринин мүбаризәси тарихиндән ибарәтдир.

Gierke, O., Das deutsche Genossenschaisrecht, Bb, 1-4 Berlin, 1868.

ЛАМПРЕХТ КАРЛ

(1856-1915)

Алман тарихчиси. Түринкијада доғулуб, Кеттинкен вә Мүнхен университетләриндә охумушдур. Докторлуг дәрәчәси алыб бир сыра Алманија университетләриндә, 1891-чи илдән исә өмрүнүн сонуна кими Лејпсиг университетиндә дәрс демишдир. Кәнчлијиндә игтисади тарихлә марагланмыш вә бу бахышларыны "Орта әсрләрдә алман тәсәррүфаты" адлы 4 чилдлик фундаментал әсәриндә әкс етдирмишдир. Бундан сонра мәдәнијјәт вә сосиал психолокија мәсәләләри илә марагланыб даһа әзәмәтли "Алманија тарихи" әсәри үзәриндә ишләмәјә башламышдыр. Ән гәдим дөврләрдән XIX әсрин сонуна кими чәрәјан едән һадисәләри әкс етдирән бу мөһтәшәм әсәрин јалныз 1913-чү илдә чап олунмасы баша чатдырылмышдыр. 14 чилдлик бу тәдгигатда Лампрехтин сосиал-психоложи консепсијасы өз кениш вә парлаг әксини тапмышдыр. О, алман халгынын тарихини јарым көчәри Сезар (бу дөврдә торпаг коллекив тәсәррүфат олмушдур) вә Тасит дөврүнә (бу дөврдә исә торпаг артыг мөһкәм әкинчиликлә мәшғул олан тајфа вә нәсилләр арасында бөлүнмүшдүр) ајырыр. Шәһәр һәјатынын инкишафында әсас јери тичарәтин инкишафына вериб ону сәнәткарлыгдан вә сәнаједән үстүн һесаб едир. Лампрехтә көрә халгын мә'нәви аләми ваһид, үмуми әчдада әсасланыр, Мәһз ваһид үмуми әчдад әсасында да халгын психолокијасы ваһид вә дәјишмәз олур. Халгын милли руһунун инкишафы исә ваһид дөвләт әмәлә кәләндә баша чатыр.

Һәјатынын сон дөврүндә Лампрехтин дүнјакөрүшү нисбәтән дәјишилмиш вә әсәринин сон чилдиндә о, Бисмаркы Алманијанын үмуми рәһбәри вә рәмзи һесаб едир. 1913-14-чү илләрдә чап олунмуш "Кајзер" вә "Мүһарибә вә мәдәнијјәт" әсәрләриндә Лампрехт император II Вилһелми мәдһ едир вә Алманијаја дүшмән олан өлкәләрин елми консепсијаларыны дағытмаға чағырыр. О, да Ранке, Трејтчке вә Нитше кими мүһарибәни алман халгларынын милли борчу һесаб едир.

Ламрехт, К., История германского народа, т. 1-3, М. 1894-1896.

МЕЈЕР ЕДУАРД (1855-1920)

Алман тарихчиси. Алманијанын ән мәшһур университетләринин професссору. Ијирми илә гәдәр үзәриндә ишләдији "Гәдим дүнја тарихи" әсәри Шәрг вә Гәрб дүнјаларынын тәшәккүлүнү синтез шәклиндә әкс етдирир. Мејер бу әсәриндә илк дәфә белә бир фикир ирәли сүрүрдү ки, халгларын јердәјишмәси вә күтләви көчү тарихин һәлледичи вә тәрәгги кәтиричи һадисәләриндән биридир. Бу беш чилдлик монументал әсәр Мејер јарадычылығынын јеканә мәһсулу дејил. 1919-чу илдә чап етдирдији "Сезар монархијасы вә Помпеј принсипиаты" китабы да гениш шөһрәт газанмышдыр. Бир чох тарихчиләрдән фәргли олараг о да Ферреро кими дүнја вә Рома тарихинин мәркәзи фигуру кими Јули Сезары дејил, онун бачысы оғлу Октавиан Августу тәсвир едир. Онун фикринчә Сезар Помпејин давамчысы, Август исә Рома сивилизасијасынын јарадычысыдыр.

Сезар Шәрг монархларына бәнзәјир, Август исә республика банисидир.

Мејер белә һесаб едир ки, антик дүнјанын вә Рома империјасынын ән парлаг дөврүндә XX әсрдә олдуғу кими сәнаје, тичарәт вә капитал ејни рол ојнамыш, куја игтисадијјатда вә дөвләт ишләриндә һәлледичи сөз капиталистләрә мәхсус олмушдур. Куја гулдарлыг, антик дүнјада капитализмин инкишафында башлыча рол ојнамышдыр. Бүтүн бунлар әлбәттә Мејерин Марксизм тарихчијилинә олан мејли илә әлагәдардыр вә әслиндә вулгар марксизмдән башга бир шеј дејилдир.

Мејерин антик мәдәнијјәти барәдә бахышлары даһа ағыллы вә марагльдыр. О, Јахын Шәрг вә Аралыг дәнизи саһили өлкәләринин гаршылыглы мәдәни әлагәләрини тәһлил едиб, антик мәдәнијјәти Гәрб вә Шәрг халгларынын мүштәрәк наилијјәти һесаб едир.

Мейер Э., Рабство в древности, Спб. 1899.

МОММЗЕН ТЕОДОР

(1817-1903)

Алман тарихчиси. Кил университетиндә охумуш, Дројзенин мүһазирәләринә гулаг асмышдыр. 1843-44-чү илләрдә нәшр олунан әсәрләринин уғурлары сајәсиндә Италијаја е'зам олунмушдур. Бурада 7000-ә гәдәр гәдим Рома јазы нүмунәсини топлајыб онлара тарихи изаһат вермишдир. 1848-чи илдә Лејпсиг университетиндә Рома һүгуг кафедрасына үч ил рәһбәрлик етдикдән сонра сијаси бахышларына көрә Исвечрәјә көчмәјә мәчбур олмушдур. 1858-чи илдә Берлинә кәлиб академијаја үзв сечилмиш вә узун илләр бурада педагожи фәалијјәт көстәриб, бир сыра көркәмли тарихчиләр јетирмишдир. 1873-чү илдә Рејхстағын үзвү сечилмишдир. Сајсыз-һесабсыз әсәрләриндән ашағыдакыларын адыны чәкмәк олар: Үч чилдлик "Дөвләт һүгугу", "Рома чинајәт һүгугу", "Сезарла Сенека арасында һүгуг анлашмалары" вә нәһајәт дөрд чилдлик "Рома тарихи".

Моммзен Рома империјасынын бүтүн һүгуг мәсәләләрини арашдырыб ајдынлашдырмышдыр. Һәм император һакимијјәтинин, һәм вәтәндашлыг, һәм дә сенатын һүгуг сәлаһијјәтләринин анализини вермишдир.

Онун латын мәтнләринин нәшри вә тәдгиги ишләри дә Ромашүнаслыгда тәзә вә гијмәтли јениликләр иди. Лакин Моммзенә үмумдүнја шөһрәти газандыран адыны чәкдијимиз "Рома тарихи" чохчилдли әсәрдир. Бу әсәр нәшр олундуғу дөврдә Алманијанын сијаси манифести олмушдур. О, демократик монархијанын мүмкүнлүјүнү тәкчә Ромада дејил, Алманијада да реал әсасы олдуғуну сүбут едирди. Әсәрин 1-3-чү чилдләри Сезарын өлүмүнә гәдәрки тарихи тәсвир едиб, өз севимли гәһрәманынын характеристикасыјла битир. Бу характеристика чох күчлү, еһтираслы, бәдии-фәлсәфи сәпкидә јазылмышдыр. Дөрдүнчү чилд јазылмамыш, бе-

шинчи чилд исә Рома империјасынын әјаләтләринә һәср олунмушдур.

Моммзен Сезары үмумдүнја тарихинин мәркәзи фигуру һесаб едиб, онун рәгибләрини истеһза һәдәфинә чевирир. Помпеји јалныз "јахшы забит" , Сисерону исә "пис фелјетончу" вә "ортабаб вәкил" адландырыр. Моммзенин "Рома тарихи" дүнја антикшүнаслығына күчлү тә'сир бағышламышдыр. Үмумијјәтлә, Моммзен күч културу тәблиғ едир вә бу мә'нада ону тарих елминин Нитшеси адландырмаг олар.

Моммзен Теодор, История Рим, М. 1920.

МҮЛЛЕР ИОҺАНН (1752-1809)

Алман тарихчиси.Наполеонун хидмәтиндә олмушдур. 1786-1808-чи илләрдә Лејпсигдә нәшр олунан 5 чилдлик "Исвечрә тарихи"ндә вәтәнинин гәдим дөврләрдән 1844-чү илә кими тарихини әкс етдирмишдир. Онун вәфатындан сонра шакирд вә давамчылары һадисәләрин тәсвирини даһа ики ил узатмышлар.

Әсәр Исвечрәдә гејри-ади шөһрәт газаныб милли һиссләрин ојанмасында мүстәсна рол ојнамышдыр. Маарифчилик идејалары илә тәрбијә олунан Мүллерин әсәри дә һәмин идејаларла ашыланмышдыр. О, Исвечрәнин орта әсрләр тарихини хүсусилә илһам вә бәдии бојаларла тәсвир едиб, ону гәһрәманлыг вә азадлыг уғрунда мүбаризә тарихи кими гәләмә алмышдыр. Авропа өлкәләринин чоху бу вә ја дикәр күчлү гоншунун әсарәти алтына дүшдүјү заманларда Исвечрә халгы өз мүбаризлији вә азадлыгсевәрлији нәтичәсиндә уғрунда вурушдуғу идејаларын көлкәсиндә азад вә хошбәхт күнләр сүрмүшдүр.

Мүллер хүсусилә исвечрәлиләрин орта әср мәишәтини идеал һәјатын нүмунәси кими характеризә етмишдир. Исвечрәнин кичик дөвләт олмасына бахмајараг бу күнә кими мүстәгил олмасынын сәбәбини тарихчи мәһз бу азадлыг ешги вә дөјүшкәнлик руһу илә изаһ едир.

Мүллер күлли мигдарда мә'хәзләрдән истифадә етмиш, һәр јердә өз фикирләрини вә консепсијаларыны бу сәнәдләрлә әсасландырмышдыр.

Мүллерин әсәри һаглы олараг она "Исвечрә Тасити" шөһрәтини газандырмышдыр. Тарихчинин даһа бир чохчилдлији, 24 китабдан ибарәт "Үмумдүнја тарихи" әсәри дә мөвчуддур вә о 1811-чи илдә Тубинкендә нәшр олунмушдур.

МҮЛЛЕР АВГУСТ (1848-1892)

Алман исламшүнасы. Кимназијада охумуш, сонра исә Лејпсиг университетиндә классик шәрг дилләрини өјрәнмишдир.

1868-чи илдә 20 јашында доктор, алты ил сонра исә Һалледә профессор олмушдур. Бир нечә ил әрзиндә бир сыра аз өјрәнилмиш әрәб мәнбәләрини топлајыб, 3 бөјүк чилддә нәшр етдирмишдир. Бундан сонра нәшријјатларын биринин сифариши илә Шәргдә вә Гәрбдә Ислам тарихи үзрә ишләмәјә башлајыр. Бу Ислам тарихшүнаслығында тамимилә јени бир һадисә иди. О, 1867-чи илдә әсәрини баша чатдырыр. Даһа бир нечә проблем үзәриндә ишләјир, гәдим әрәб поезијасы алманахы јарадылмасында иштирак едир, лакин чох еркән вәфаты онун сајсыз јарадычылыг планларынын һәјата кечмәсинә имкан вермир.

Мүллерин "Ислам тарихи" Мәһәммәдин доғулушу илә башлајыр, јени динин нечә әмәлә кәлмәсини көстәрир вә мин ил әрзиндә бу үмумдүнја идеолокијасынын јајылма мигјасыны тәсвир едир. О, Мәһәммәди нәинки надир, даһи бир шәхсијјәт, ејни заманда мүдрик бир инсан вә бөјүк сијасәтчи кими характеризә едир.

Бу кениш, нәһәнк, идеоложи, мәфкурәви фүтуһатын апарычы шәхсијјәтләринин характерини Мүллер көрүнмәмиш бир усталыгла әкс етдирмишдир.

Әсәрин дили образлы, чанлы вә бәдиидир. Мүллер сәнәткардыр. Онун тарихи образлары психоложи чәһәтдән унудулмаз характерләр сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Мүллер објектив, әдаләтли һаким кими шәхсијјәтләри, онларын һәрәкәт вә әмәлләрини бә'зән бир ики сөзлә усталыгла характеризә едир.

Исламын Мәһәммәд дөврүндә, ондан сонра кәлән дөрд хәлифә заманы шәхсијјәтләриндән Ибн Суфјанын, Мүавијәнин, Әмранын образларыны мисал көстәрмәк олар. Ејни заманда онлара гаршы чарпышан Әли Ибн Әбу Талибин, Малик әл Әждәрин, Халид ибн Валидин ајдын, нәчиб образлары јарадылыб. Онун Әли-

јә гаршы рәғбәти вә онун өлүмүнә кәдәрләнмәси тарихчинин бу кәркин сијаси мүбаризәдә әдаләтин кимин тәрәфиндә олдуғуна бир нөв ишарәдир.

Әсәрдә Азәрбајчанын да ады тез-тез чәкилир. Хүсусилә Сәфәвиләр дөврүнә, бөјүк Шаh Исмајылын мүhарибәләринә вә характеринә аид мараглы фикирләрә раст кәлирик. Мүллер Азәрбајчанын даhи сәркәрдәсинин гәләбәләринин ајдын вә јығчам тәhлилини верир, онун зәиф вә күчлү чәhәтләрини көстәрир. О, Чалдыран дөјүшүндә гызылбашларын мәғлубијјәтинин сәбәбләрини түрк артиллеријасында көрүр.

Мюллер, А., История Ислама, т.1-4, СПб. 1895-96

НИБУР КЕОРГ

(1776-1831)

Алман тарихчиси. Һолландија шәргшүнасы Карстен Нибурун оғлу. Ушаглыгдан бир чох габилијјәтләри илә сечилиб, 23 јашында артыг онларла гәдим вә јени дилләрдә охујуб јаза билмишдир.

Кил университетини битириб Пруссијада хидмәтә кириб, еjни заманда севдији тарихи мөвзулара аид материаллар топламагла мәшғул олмушдур. 1811-1831-чи илләрдә Берлин вә Бонн университетләриндә дәрс демишдир. Антик дөврү тарихинин, гәдим Јунан вә латын дилләри үзрә ән камил мүтәхәссисләрдән бири сајылан Нибур өз тарих консепсијасыны мүһазирәләриндә әкс етдирмишдир. О, Гәдим Шәрг тарихинин Јунан тарихи илә паралел тәсвир вә хронолокијасыны һазырлајыб. Онун мүһазирәләри бүтүн Авропада шөһрәт газаныб, бир чох дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Нибур гәдим Рома тарихини бүтүн аспектләри үзрә, - сијаси, игтисади, һәрби, мәишәт, мәдәнијјәт, мә'нәви саһәләрдәки вәзијјәти илә бирликдә тәдгиг едиб ишләмишдир. Нәтичәдә император Августдан Бизанс императору Јустиниана гәдәр алты әсрлик бөјүк бир дөврүн синтетик тарихи јарадылмышдыр. Буна көрә 1830-31-чи илләрдә Берлиндә 3 чилддә нәшр олунан "Рома тарихи" тәкчә тарихшүнаслыгда дејил, үмумијјәтлә Авропа елми һәјатында бөјүк һадисәјә дөнүр.

Нибур тарихи-тәнгиди адланан јени үслубун јарадычысыдыр. О иддиа едир ки, истәр әфсанә, истәрсә дә јазылы мә'хәз олсун, һәрәсиндә дөврүн һадисәләри мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунуб. Тарихчинин борчу әфсанәни һәгигәтдән ајырмаг, башга мәнбәләрлә тәсдиг олунан реал һадисәләри тапмаг вә бәрпа етмәкдир.

Беләликлә, илк дәфә Нибур гәдим нәғмәләрдә, епос вә рәвајәтләрдә күлли мигдарда реал һадисәләрин изләрини тапыр вә бу јолла Рома тарихинин илкин чағларыны бәрпа едир.

О, бу ишдә тарихчинин шәхси интуисијасынын да бөјүк рол ојнадығыны билдирир. Нибурун мүһазирәләри чох вахт динләјичиләрин дәфтәрләриндән бәрпа олунмушдур.

Нибур, Б. История гречсчких, героев,М.1876.

ОССОН (Доссон) АБРАҺАМ (1779-1851)

Исвеч дипломаты вә тарихчиси. Исвеч Елмләр Академијасынын үзвү, шәргшүнас Мүрадҹа Оссонун оғлу. Атасы Истанбулда Исвеч сәфирлијиндә ишләмиш, сонра аиләси илә бирликдә Парисә көчмүш вә орада 1788-1824-ҹү илләрдә 7 ҹилдлик "Османлы империјасынын тарихи" әсәрини чап едирмишдир. Абраһам да атасынын јолу илә кетмиш, дипломатик вәзифәләрлә бәрабәр шәргшүнаслыг фәалијјәти дә көстәрмишдир. О, демәк олар ки, Авропанын әксәр өлкәләринин пајтахтларында чалышаркән ејни заманда архивләрдә ишләмиш, рус салнамәләрини охумаг үчүн һәтта рус дилини белә өјрәнмишдир. Тәкҹә Иран вә Әрәб тарихчиләринин дејил, ермәни вә күрҹү мә'хәзләриндән дә истифадә едәрәк 1834-1835-ҹи илләрдә Амстердамда 4 ҹилдлик "Чинкиз хандан Тејмурләнкә гәдәр монголларын тарихи" әсәрини чап етдирмишдир. Атасы кими о да һадисәләри објектив әкс етдирмәјә чалышмыш вә гејд етмәк лазымдыр ки, буна атасына нисбәтән даһа чох наил олмушдур.

Оссонун әсәри тәбии ки, Азәрбајҹан һаггында да мүәјјән мә'луматлар верир. Әсәр монголларын тарихи адланса да, Чинкиз хан вә хүсусилә ондан сонракы һадисәләр, Монголустандан даһа чох јахын Шәрг өлкәләриндә баш верир.

Үмумијјәтлә, бу әсәр Авропада һәмин мөвзуја аид ән әһатәли вә ҹидди тәдгигатлардан бири сајылыр. Әкәр Мүрадҹанын әсәри даһа чох Түрк султанларынын һәјаты, Османлы империјасынын дөвләт гурулушу, верки вә һүгуг системиндән бәһс едирсә, Абраһам сијаси вә һәрби һадисәләрин тәсвиринә даһа кениш јер верир. Гејд етмәк лазымдыр ки, атасынын әсәрини тамамлајыб нәшр етдирмәк дә Абраһамын үзәринә дүшмүш вә о, бу ишин өһдәсиндән лајигинҹә кәлмишдир.

Оссон А.,История монголов.., т.1. Иркутск 1937.

РАНКЕ ЛЕОПОЛД

(1795-1886)

Алман тарихчиси. XIX әср тарихшүнаслығынын ән бөјүк нүмајәндәси. Бөјүк тарихчилик мәктәбинин баниси олан Ранке Лејпсиг университетини битириб, әввәлчә кимназијада тарих мүәллими, сонра бир сыра алман университетләринин профессору олмушдур.

Елә илк әсәриндән тарихи һәгигәтләрә садиг галачағыны елан етмиш вә гејд едәк ки, Ранке бүтүн өмрү боју сајсыз-һесабсыз әсәрләриндә даим өз андына садиг галмышдыр.

Ранкенин әсәрләриндән ашағыдакылары гејд етмәк олар. "Реформасија дөврү вә алман тарихи" (6 чилд), "Сон үч әсрдә Рома папалығы" (3 чилд), "XIV-XVII әср Франса тарихи" (6 чилд), "XVII әсрин Инкилис тарихи" (9 чилд), "Дүнја тарихи" (9 чилд - јарымчыг галмышдыр) вә саир.

1898-чи илдә Лејпсигдә 9 чилдлик "Дүнја тарихи"ни нәзәрә алмасаг әсәрләринин 58 чилдлик күллијаты чапдан чыхмышдыр.

Ранкенин тәсвир етдији бүтүн тарихи һадисәләрдә үч фактор һакимдир: Теле (Аллаһ), алман руһу вә Рома империјасындан јадикар галан мәдәнијјәт. Аллаһ бүтүн тарихләрдә мөвчуддур вә иш көрүр. Даим азадлыға чан атан алман руһу алман дахили јекдиллијини тә'мин едир вә нәһајәт "Рома олмасајды бүтүн тарих өз әһәмијјәтини итирәрди".

Алман руһу алманларын дөвләт гурулушунда, ән конкрет исә варлығын тачы олан Пруссија монархијасында ифадә олунуб. Тарих ајры-ајры варлыгларын мүбаризәсиндән ибарәтдир вә мүһарибә чәмијјәтин нормал вәзијјәтидир.

Һәр епохада Аллаһ апарычы идејалар көндәрир вә буна көрә чәмијјәтләрин тәрәггиси һагтында сөһбәтләр чәфәнкијатдан баш-

га бир шеј дејил. Тәрәгги јалныз мадди вә елми саһәләрдә ола биләр. Сосиал һәјатда апарычы рол јалныз алманлара вә роман халгларына мәхсусдур. Славјан халглары јалныз Авропаны көчәриләрдән горумаг ролуну ојнајырлар. Тарихин апарычысы тарихдә тәкрарсыз олан ајры-ајры фәрдләрдир. Тарихи просесләр, әлбәттә чидди ганунлар әсасында баш верир. Амма бу ганунлар дүшүнүлдүјүндән даһа бөјүк, даһа сирлидир вә инсан онлары дәрк едә билмәз. Асија вә Африка халгларына кәлдикдә исә онлар даим авропалашдырылмалы, мәдәниләшдирилмәлидир.

Ранкенин әсәрләри Авропа өлкәләриндә дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

Ранке Л., Об эпохах новой истории, М. 1898.

РИТТЕР ҺЕРҺАРД

(1888-1967)

Алман тарихчиси. Һамбург университетинин профессору. Алманија тарихинин мүхтәлиф дөврләринә аид чохлу әсәрләриндә демәк олар ки, өлкәнин бүтүн проблемләринә тохунмушдур. Әсәрләриндә јени, орижинал, рәнкарәнк вә ејни заманда зиддијјәтли консепсијалар ирәли сүрмүшдүр. Мәсәлән, о, белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һәр һансы дөвләт вә һакимијјәт гаршысыалынмаз, дәрк олунмаз шәр гүввәдир вә ону рам етмәк үчүн ејни дәрәчәдә демоник ирадә, гүввә саһиби олмаг лазымдыр. Ән хејирхаһ мәрамла һакимијјәтә чан атан һәр һансы бир адам она чатандан сонра мүтләг шәр әмәлләр төрәдичисинә дөнүр. Бу мә'нада Риттерин фикринчә крал П Фридрих үмумдүнја мигјаслы надир, мүстәсна шәхсијјәтләрдән биридир ки, бүтүн фәалијјәтиндә хејирхаһлыг вә әдаләт принсипләрини һәјата кечирмишдир.

Риттер Бисмаркы да белә фөвгәлбәшәр сималардан бири сајыб она бир сыра әсәрләр һәср етмишдир. Үмумијјәтлә, күчлү вә фөвгәл'адә ирадәли шәхсијјәтләрин һәјаты Риттерин севимли мөвзусу олмушдур. Лүтер вә Г. Ф. Штејн дә онун фикринчә бу гәбилдән олан адамлар сырасындадыр. Онларын тәбиәтиндә тарихчи әлчатмаз "алман маһијјәтини" көрмүш вә о, даим бу маһијјәти мәдһ етмишдир.

Риттерин сон әсәрләри Алманијада фашист һакимијјәтинин мүхтәлиф аспектләринә һәср олунмушдур. О, Һитлерә гаршы едилән суи-гәсдләрә әсасланыб белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, деспотизм алман тәбиәтинә тамамилә јад бир һадисәдир. Бу тәбиәти дашыјан али мәхлуглар һәмишә она гаршы чыхмыш, әксинә күтлә, хүсусилә фәһлә синфи даим деспотизм вә тоталитаризм һәсрәтиндә олдугларына көрә онун мејдана кәлмәсинә чалышмышлар. Риттер марксизмин әлејһинә чыхмыш, ону тоталитаризм идеолокијасы һесаб етмишдир.

Ritter, H., Statskust und kreiochand werk, Bd 1-4, Munoh, 1954-1968

САВИНЈИ ФРИДРИХ (1779-1861)

Алман һүгугшүнасы вә тарихчиси. Əсасән Рома һүгуг тарихи үзрә мүтәхәссис һесаб олунур. Мадбург вә Берлин университетләринин профессору, Пруссија краллығынын ганунчулуг үзрә назири олмуш, франсыз радикал идејаларынын әлејһинә чыхмышдыр. 7 чилдлик "Орта әсрләрдә Рома һүгуг тарихи" фундаментал әсәриндә белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һүгуг ганунлар вермәклә дејил, тәдричи јолла халгын тарихи, әбәди вә дәјишилмәз олан психолокијасы, ән'әнәләри, һүгугу вә мә'нәвијјаты илә сых бағлы шәкилдә инкишаф едә биләр. Бурада һәр һансы радикал һадисә вә ја ингилаб һеч бир мүсбәт нәтичәләр верә билмәз. Ингилаблар халгларын јалныз зоракылыг вә јыртычы инстинктләрини ојадыр. Үмумијјәтлә, ингилабларын өзү һәр чүр һүгуг вә ганунчулуғун позулмасы вә мәһви демәкдир.

Савинји буна мисал олараг 1789-1793-чү илләр Франсыз ингилабынын, онун дедикләринин әлејһинә кәшф етдији килјотини мисал көстәриб бу һадисәни кәләчәк үчүн ибрәт дәрси олдуғуну билдирир.

Савинји орта әсрләр Рома һүгугуну вә онун әмәлә кәлмәсиндә керман тајфаларынын мүсбәт ролуну гејд едиб көстәрир ки, бу јениликләр вә һүгуг нормалары бүтүн Авропада јени шәһәрләрин әмәлә кәлмәсинә вә һәјатын чичәкләнмәсинә шәраит јаратды. Орта әсрләр гәдим Рома һүгуг ганунларыны горујуб сахламагла кәләчәк тарих үчүн мисилсиз хидмәт көстәрди.

Тарихчи Рома һүгуг ән'әнәләринә јүксәк гијмәт вермәклә һүгуг тарихшүнаслығында јени сәһифә ачды вә өзүндән сонра кәләнләр үчүн бүтөв мәктәб јаратды. О, бүтүн гајнаглары дәриндән өјрәнмиш, онлары тәнгиди сурәтдә көтүр гој етдикдән сонра фикир сөјләмишдир.

Saviony, F, Geschichte des roishen Rechts im Mittelalter Bp 1-7, Adlb., 1834-1851

ТРЕЈТЧКЕ ҺЕНРИХ (1834-1896)

Алман тарихчиси. Дрездендә кенерал аиләсиндә анадан олмушдур. Кәнчлијиндә бөјүк шаир үмиди версә дә поезијаны атыб сијаси фәалијјәтә башламышдыр. Алманијанын бирләшдирилмәсинин чошғун тәрәфдары олан Трејтчке- "алманлар чох фикирләшиб, инди артыг иш көрмәк лазымдыр", девизини ирәли атмышдыр. Гулағынын ағыр ешитмәси учбатындан һәрби хидмәтә кедә билмәдијиндән педагожи фәалијјәтә башламышдыр. Бир сыра университетләрин профессору олмуш, 1871-88-чи илләрдә Рејстаға депутат сечилмишдир. Мәшһур тарихчи Ранке өләндән сонра исә Пруссијанын баш тарихчиси тә'јин олунмушдур.

Тәләбәләринин севимлиси олан Трејтчке әсәрләринин кәскин мүһафизәкарлығы вә милли руһу илә сечилир. Чохлу әсәрләриндән ән мәшһуру "XIX әср алман тарихи"дир. 5 чилддән, ибарәт олан бу бөјүк әсәр алман тарихинин чәми 48 иллик һадисәләринин тәсвиринә вә тәһлилинә һәср олунмушдур. Башга бир тарихчи Дункерә көрә бу әсәр Пруссија вә онун гүдрәти һаггында әсл һимндир. Үмумијјәтлә, алманлар бу әсәрә милли шедевр кими бахыр, тарихчиликдә ону Бетһовен мусигиси вә Микеланчело рәнкләри илә мүгајисә едирләр.

Трејтчке үчүн дүнјада ән вачиб шеј дөвләт вә онун гүдрәтидир. Дөвләтин дә борчу өз гүдрәтини артырмагдан ибарәтдир. Дөвләтин ән бөјүк ејби онун зәифлијидир. Мүһарибә инсан руһунун ән јүксәк ифадәсидир. Милләт ордуну, орду да милләти тәмсил етмәлидир.

Трејтчке әсәриндә гоншу халглары да унутмур, онлары характеризә едир, хүсусилә инкилисләрә мәнфи мүнасибәтини билдириб онлары мәкр вә ријакарлыгда күнаһландырыр. Славјанлара исә ашағы ирг кими бахыр. Нитше кими о да задәканлығы халг руһунун ән јүксәк тәзаһүрү һесаб едир. Сосиализмин гәти әлејһинә чыхыб ону гулдарлыг адландырыр.

Trejsehke, H Deurscht Geschiehte im XIX Sahrhundert

ЧЕМБЕРЛЕН ҺУЈСТОН (1855-1927)

Алман тарихчиси, сосиолоғу вә вә етнолоғу. Миллијјәтчә инкилисдир. Адмирал оғлу олан Чемберлен кәнч јашларында Алманијаја кәлиб мәшһур бәстәкар Вагнерин гызы илә евләнәрәк алманларын ирги үстүнлүјүнү сүбут едән бир чох әсәрләр јазмышдыр. Онларын ичиндә "XIX әсрин әсаслары" адлы 2 чилдлик әсәри даһа чох сечилир. Чемберлен бу әсәриндә јазыр ки, мүасир дүнја вә Авропа сивилизасијасы сырф алман зәкасынын мәһсулудур. Өлкәләр нә гәдәр аз алман тә'сиринә мә'руз галырса, бир о гәдәр мәдәнијјәт вә сивилизасија чәһәтдән керидә галыр. Италија орта әсрләрдә она көрә белә парлаг мәдәнијјәт јарада билмишдир ки, алман руһу онун бүтүн саһәләринә нүфуз етмишди. Италија елм вә мәдәнијјәтинин нәһәнкләри - Брешански, Савонарола, Чордано Бруно, Кампанелла, Галилеј - бүтүн бунлар мәншәчә алманлардыр. Бу алманлашма итән кими Италијан интибаһы да сөнүб јарадычылыг енержисини итирди.

Чемберленә көрә алманлар Авропада сафлығыны горуjуб сахлаjан јеканә иргдир.

Икинчи дүнја мүһарибәси башлајанда Чемберлен вәтәни Инкилтәрәнин дејил, Алманијанын тәрәфиндә дурмушдур. Онун алман иргинин сафлығыны, мә'нәви кејфијјәтләринин үстүнлүјүнү, онларын доғручу, ишдә вә аиләдә намуслу, мүһарибәдә чәсур олдуғуну көстәрән фикирләри "Алман маһијјәти" әсәриндә ифадә олунмушдур.

Чемберленин кениш јајылыб дөнә-дөнә нәшр олунмуш әсәрләриндән бири дә јәһудиләр һаггындадыр. Бу әсәрдә о, јәһудиләрин мәншәјиндән, тарихиндән, характери вә мә'нәви кејфијјәтләриндән данышыр. Чемберлен јәһудиләрин Авропа сивилизасијасында һеч бир рол ојнамадығыны, онларын характер вә мә'нә-

вијјатча чох ашағы олдуғуну иддиа едиб јазыр ки, бу халг јалныз вә јалныз өз мәгсәд вә фираванлығы үчүн јашајыр. Өз ити ағылларыны јалныз буна һәср едиб, Авропа сивилизасијасына јад вә јабанчыдырлар.

Чемберлен "Иммануил Кант" вә "Волфганг Һөте" әсәрләриндә ики даһинин дүнјакөрүшүнү мүгајисә едәрәк әзәли һәјат енержиси вә онун тәбии инкишафы бахымындан үстүнлүјү Һөтејә верир.

Чемберлен, Х., Евреи, их происхождение и причини их влиянии в Европе. Спб. 1907

ШАХЕРМАЈР ФРИТС (1898-?)

Алман тарихчиси (Австрија). Биринчи дүнја мүһарибәсиндә алман ордусу тәркибиндә јахын Шәрг вә Кичик Асијада дөјүшәркән орада Гәдим Јунаныстан вә онун мәдәнијјәт абидәләри илә марагланмышдыр. Мүһарибәдән сонра чидди сурәтдә Антик дөврә аид әдәбијјатлары өјрәнмәјә киришмиш, еркән Етруск тарихинә аид әсәри илә диггәти чәлб етмишдир. Елә бу әсәрдә дә онун өз үслубу - фактлары дәриндән тәһлил етмәклә дөврүн бүтөв мәнзәрәсини јаратмаг габилијјәти өзүнү көстәрмишдир. Алманијанын фашизм дөврүндә Шахермајр Гәдим Јунаныстанын күчлү шәхсијјәтләринә бир сыра мараглы тәдгигатлар һәср етмишдир. Кичик Асија вә Јунаныстанын еркән дөвр тарихинә, бу ики гәдим халгын гаршылыглы мүнасибәтләринин тәдгигинә һәср олунмуш "Ахејләр вә һетләр" адлы әсәриндә тарихчи belә бир мүддәа ирәли сүрүр ки, шималдан кәлән гәдим дориләр мәншәчә һиндкерманлардыр.

"Писистарт" адлы кичик монографијасында о гәдим Спартанын бу күчлү һакиминин горхунч образыны јаратмышдыр.

1944-чү илдә Шахермајрын алман сосиал-ирги үстүнлүјүнүн тәсдигинә һәср олунмуш "һиндкерманлар вә Шәрг" әсәри чапдан чыхмышдыр.

1949-чу илдә тарихчинин јарадычылығында јени мәрһәлә башлајыр вә о фасиләләрлә, амма бир-биринин ардынча Македонијалы Искәндәрә һәср олунмуш үч монографија чап етдирир.

Шахермајр Плутарх вә Арриан јолујла дејил, Куртси Руф истигамәти тутараг даһи, амма горхунч бир гәһрәман тәсвир едир. Ејни заманда онун фәалијјәтинин нәтичәсини дә сәмәрәсиз сајыр. Тарихчи јазыр ки, Искәндәр инсанлара хошбәхтлик кәтирә билмәди.

Шахермаjр "Посеjдон вә Јунан дининин јаранмасы", "Гәдим Критин Миноj мәдәниjjәти", "Еркән Јунан классикасы", "Екеида вә Шәрг" вә башга әсәрләрин дә мүәллифидир. Онун ән марагглы тәдгигатларындан бири Јунан даһиси Периклә һәср олунмуш еjни адлы монографиjасыдыр. Бурада аристократик елита тәрәгги дашыjычысы кими тәсвир олунур. Бу бахымдан Клисфен, Милтиад вә Кимон кими аристократлар рәғбәтлә, Фемистокл вә Ефиалт кими сиjаси радикаллар исә гејри-рәғбәтлә характеризә едилир.

Шахермайр Ф., Александр Македонский
М. 1984.

ШЛОССЕР ФРИДРИХ

(1776-1861)

Алман тарихчиси. Һелденбург университетинин професcору. Алман тарихчилијиндә либерал руһлу чәбһәнин башчысы. Мүхтәлиф мәсәләләрә һәср олунмуш әсәрләри арасында "Франса ингилабында гадынлар", "Абелјарын дүнјакөрүшү" вә башга бир сыра тәдгигатларыны нәзәрә алмасаг, ики фундаментал әсәрилә шөһрәт газанмышдыр. Бунлар 18 чилдлик "Үмумдүнја тарихи" вә 8 чилдлик "XVIII вә XIX әсәрләрин тарихи" адлы әсәрләрдир. Кант фәлсәфәсинин тә'сири алтында өзүнүн либерал тарихи фәлсәфи консепсијасыны јаратмышдыр. Бу консепсијаја көрә бәшәр тарихиндә инсанлары вә онларын әмәлләрини јалныз әхлаг вә вичдан бахымындан гијмәтләндирмәк лазымдыр. Шлоссер әсәрләриндә јазыг вә әзиләнләрә рәғбәтини ифадә едир. Бунунла белә 1848-чи ил ингилабыны рәғбәтлә гаршыламамыш, әксинә, ону алман халгынын тарихиндә мәнфи бир һадисә кими гијмәтләндирмишдир.

Шлоссер, үмумијјәтлә, тәрәггисевәр вә маарифчи сајылыр. Бу бахымдан ону Шлетсер вә Һердерин давамчысы һесаб етмәк олар. О, мәдәнијјәти вә хүсусилә әдәбијјатын тарихи ролуну јүксәк гијмәтләндирир, ону әхлаг вә мә'нәвијјатын башлыча дәјишдиричи вә сафлашдырычы гүввәси һесаб едир. О, сијаси һадисәләрә тә'сирини гијмәтләндирмәкдә әдәбијјатын ролуну һәддән артыг шиширдирдисә, бунунла белә онун әсәрләри садә вә ајдынлығы, сағлам вә расионал дүшүнчә тәрзи, һадисәләрә објектив гијмәти вә саир мүсбәт чәһәтләрилә мүасирләринин тәдгигатларындан сечилирди. Бүтүн бу сәбәбләрә көрә онун әсәри һәчмчә нәһәнклијинә бахмајараг Авропанын бир сыра дилләриндә нәшр олунмушдур. Шлоссер либерал елми даирәләрин севимлиси иди.

Шлоссер Ф., Всемирная История, т. 1-18 СПб. 1861-1886

ШМОЛЛЕР ГУСТАВ

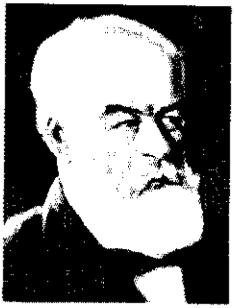

(1836-1917)

Алман игтисадијјат тарихчиси. Тјүбинг университетини битириб. Страсбург вә Берлин университетләриндә дәрс демишдир. Алман игтисадијјат елми тарихиндә етик-тарихи мәктәбин баниси олан Шмоллер дүнјакөрүшүнә көрә Марксла дабан-дабана зиддир. Вә е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу нәһәнк елм хадиминин шакирд вә давамчыларынын сајы Марксын ардычылларынын сајындан о гәдәр дә кери галмыр. Амма унутмаг олмаз ки, марксист игтисадчыларын чоху елм аләминә сохулмуш дилетант конјуктуристләрдир. Әсасән тәсәррүфат һәјатына вә тарихинә аид әсәрләријлә елмә бөјүк хидмәт көстәрән Шмоллер јүзләрлә әсәрин мүәллифидир ки, онларын јалныз адларынын сијаһысы нечә-нечә сәһифәјә сығмазды.

Шмоллерә көрә игтисадијјатын ганунлары тәсәррүфат һәјаты вә онун алт гатлары олан тарихи вә психоложи тәбәгәләри дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнмәк јолу илә ашкар олуна биләр. Демәли Шмоллер халгын тәсәррүфат һәјатына онун етика вә психолокијасынын мәһсулу кими бахыр. Әкәр халгын әхлагы вә һүгугу дәјишиләрсә онун психолокијасы, сон нәтичәдә исә игтисадијјаты вә тәсәррүфат һәјаты да күчлү деформасијаја уғрајачаг. Бу консепсијадан чыхыш едәрәк белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, шәхси мүлкијјәт һәр бир фәрдин мәнәви гүдрәтинин әсасы, онун аиләјә, халга вә вәтәнә мүнасибәтинин башлыча шәрти, образлы десәк түкәнмәз чешмәсидир. Бу мә'нада капитализм дүнјада јеканә вә әвәзедилмәз гурулушдур.

Сосиализм вә коммунизми тәнгид едән Шмоллер марксизмин дағыдычы чәрәјан олдуғу фикрини ирәли сүрүб, онун нәинки һәјатын үмуми кедишинә јабанчы олдуғуну, һәм дә халг игтисадијјатынын вә тәсәррүфатынын дајагларыны мәһв етдијини билди-

рир. О, кәләчәкдә синфи аһәнкдарлығын бәргәрар олачағыны, капитализмин сон нәтичәдә бүтүн өлкәләрдә ән расионал гурулуш кими гәләбә чалачағыны сөјләмишдир. Бунунчун о, һәр јердә Пруссија кими демократик, амма күчлү дөвләт гурулушунун зәрурилијини ирәли сүрүр.

Көрүндүјү кими Шмоллерин пејғәмбәрлији Марксын пејғәмбәрлијинә үстүн кәлди.

ШМОЛЛЕР, Г., Народное хохяйство, наука о хозястве и ее методы, М. 1900

ШПРЕНКЕР АЛОИС (1813-1892)

Алман шәргшүнасы. Пешәчә һәким олса да әрәб дилини мүкәммәл өјрәнмиш, Лејдендә Гәдим әрәб тиббиндән диссертасија мүдафиә етмишдир. Бир мүддәт Һиндистанда, Инкилис Ост-Һинд компанијасында ишләмишдир. Сонра вәтәнә гајыдыб, Берн университетиндә Шәрг дилләриндән дәрс демиш, Һејделбергә көчүб елми фәалијјәтә башламышдыр. Елә бурада да 3 чилдлик "Мәһәммәд пејғәмбәрин һәјаты вә мүбаризәси" адлы бөјүк әсәрини јазмаға башламыш, 1861-65-чи илләрдә Берлиндә чап етдирмишдир.

Тарихи һадисәләри даһа чох фәлсәфи мөвгедән шәрһ едән Шпренкер һәр шејдән әввәл позитивистир. О, Мәһәммәдин дүһасына нә гәдәр јүксәк гијмәт версә дә, һадисәләрин ганунаујғун кедишинин гаршысыалынмазлығы фикрини ирәли сүрүр. Исламын сијаси, ичтимаи вә идеоложи просес кими көкләрини вә инкишаф ганунаујғунлугларыны тәдгиг едән тарихчи Һекел кими һәр шеји дөврүн руһу илә бағлајыр. Әрәб мәнбәләри илә дәриндән таныш олан Шпренкер Мәһәммәдин һәјаты фонунда әрәб бәдәвиләринин мәишәт вә мәдәнијјәтинин кениш тәсвирини верир. Исламын инкишафы, јени дини идеолокијанын чичәкләнмәси халг руһунун парлаг ојанышыны, үмумдүнја әһәмијјәти кәсб едән јени сивилизасијанын кур шәфәгләрини кәтирди. Доғрудур, бу идеолокија һардаса нәјинсә инкишафыны сахлады, фәтһ етдији өлкәләрдә милли өзүнәмәхсуслуғун тәкамүлүнүн гаршысыны алды, амма әрәбләрин өзләри үчүн көрүнмәмиш инкишафа тәкан верди. Нәтичәдә нәинки орта әсрләр Асијасына, һәтта Авропа халгларынын мәдәнијјәтинә јени идеја вә дүнјакөрүш кәтирди.

Авропа исламшүнаслығынын бүнөврәсини гојанлардан бири кими Шпренкер һәм дә чохлу шәрг мүәллифләринин әсәрләрини Авропа охучуларына илк чатдыранлардан биридир.

ФРАНСЫЗ ТАРИХЧИЛӘРИ

АНОТО ГАБРИЕЛ (1853-1944)

Франсыз тарихчиси вә дөвләт хадими. Франса Академијасынын үзвү (1897). Һәмин илдән Франса Дөвләт архивинин рәиси. Сијаси фәалијјәтә Истанбулда сәфирликдә ишләмәклә башламыш, республикачылар партијасынын депутатлар палатасына үзв сечилмишдир. 1894-1898-чи илләрдә Франсанын харичи ишләр назири олмушдур.

Аното Франсанын мүстәмләкәчилик сијасәтинин ән фәал тәрәфдары кими Шәргдә вә Африкада һәрби експедисијаларын тәшкилиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Онун тә'сири илә 1894-1896-чы илләрдә Мадагаскар адасы ишғал олунуб Франса империјасынын тәркибинә дахил едилмишдир. Аното Алманијанын харичи сијасәтинин агрессив характерини сезиб Русија илә јахынлашма тәрәфдары олмушдур.

Әсәрләринин чоху башлыча олараг Франсанын орта вә јени әсрләр тарихинин тәдгигинә һәср олунмушдур. Архивә рәһбәрлик иши тарихчијә күлли мигдарда јени сәнәдләрдән истифадә етмәјә имкан јаратмышдыр.

Ән мәһшур әсәрләри кардинал Ришелјенин фәалијјәтиндән бәһс едир. Бу фундаментал тәдгигатларда мәшһур кардиналын дәмир ирадәси, түкәнмәз енержиси хүсуси бир пафосла тәсвир едилир. Франса тарихинин парлаг дөврүнү тарихчи өз өлкәсинин кәләчәк әзәмәтинин бүнөврәси вә башланғычы һесаб едир. Франсанын јени-јени өлкәләр фәтһ етмәсини исә Аното үмумдүнја тәрәггисинин башлыча амилләриндән бири сајыр.

Hanota X, Histoire dela cardinale de Richelen, p. 1-6 paris, 1932-1947.

БЛАН ЛУИ

(1811-1882)

Франсыз тарихчиси. Кәнҹлијиндә әдәби јарадычылыгла мәшғул олмуш, ше'р вә поемалар јазмышдыр. 1826-чы илдә сосиалист руһлу гәзет вә журналын әсасыны гојмушдур. Јеничә ојанан сосиалист һәрәкатынын бир сыра тәдбирләриндә фәал иштирак етмиш, ејни заманда Франса ингилабларынын тарихини әкс етдирән әсәрләр үзәриндә ишләмишдир. "Он илин тарихи" адлы әсәриндә Блан Луи Филиппин һакимијјәт дөврүнүн үсјанчылары вә кизли ҹәмијјәтләри һаггында зәнкин фактлар вә материаллар үзә чыхармыш, ејни заманда 1848-чи ил ингилабында фәал иштирак етмишдир. Онун кәләҹәк сосиалист ҹәмијјәтинин гурулушуну әкс етдирән "Әмәјин тәшкили" адлы әсәри кениш јајылыб, дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

Ингилабдан сонра Инкилтәрәјә мүһаҹирәт едән Блан гајытдыгдан сонра 2 ҹилдлик "Инкилтәрә мәктублары"ны чап етдирмишдир. Һәмин әсәр дә кениш марағa сәбәб олуб. 1866-чы илдә рус охуҹуларына да чатдырылмышдыр.

1870-чи ил ингилабы күнләриндә Блан буржуазија илә ингилабчылар арасында олуб, барышдырычы мөвге тутмушдур. Онун фикринҹә, сосиализм зоракылыг јолу илә дејил, буржуазијанын көмәји вә рәһбәрлији илә һәјата кечирилә биләр. О, ингилабчы дејилди вә синфи мүбаризәнин гәти әлејһинә иди. Ингилаблара мүнасибәти вә үмумијјәтлә сијаси бахышлары ән там вә әһатәли шәкилдә "1879-чу ил Франса ингилабы тарихи" адлы 14 ҹилдлик фундаментал тәдгигатында үзә чыхмышдыр. 5000 сәһифәлик бу әсәрдә Франса ингилабы доғулушундан сүгутуна гәдәр бүтүн мәрһәләләри илә өз әксини тапмышдыр. Блан Робеспјерин пәрәстишкары олдуғу үчүн әсәр мүәјјән дәрәҹәдә субјектив маһијјәт дашыјыр. Буна бахмајараг ингилаблар тарихини өјрәнмәк бахымындан әсәр бу күн дә мараг доғурур.

Блан Л., История Фран. революции т. 1-12
Спб 1907-1909

БРОДЕЛ ФЕРНАН

(1902-1985)

Франсыз тарихчиси. Парисдә ријазијјат мүәллими аиләсиндә доғулуб, Волтер литсејиндә вә Сорбоннада тәһсил алмышдыр. 20-чи илләрдә Әлчәзаирдә мүәллимлик етмиш вә диссертасија мөвзусу кими Аралыг дәнизи саһили өлкәләринин тарихини ишләмәјә башламышдыр. 1830-чу илдә Әлчәзаирдә франсыз тарихчиләринин милли конгресиндә конгресин катиби вә әсас мә'рузәчиси олмушдур. 30-чу илләрдә о, Бразилија университетләриндә дәрс демиш, нәһајәт 1939-чу илдә Франсаја гајытдыгдан бир мүддәт сонра бүтүн һазырлыг просесләрини баша чатдырыб. "Аралыг дәнизи" әсәрини јазмаға башламышдыр. Амма тәзәчә башланан II дүнја мүһарибәси Бродели гәләмини силаһла әвәз етмәјә мәчбур етмиш, о, әсир дүшүб 1940-42-чи илләрдә Маји дүшәркәсиндә олмушдур. Фөвгәл'адә јаддашы сајәсиндә әсәрини дәфтәр-дәфтәр јазыб, досту, мәшһур тарихчи Фавра көндәрмишдир. Беләликлә, мүһарибә гуртардыгдан ики ил сонра Бродел диссертасијасыны мүдафиә едиб 1949-чу илдә исә "Аралыг дәнизи" әсәринин илк вариантыны чап етдирмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, 1700 сәһифәлик бу мөһтәшәм әсәр доғрудан да ағласығмаз бир ерудисија вә орижинал тәфәккүрүн мәһсулудур. Әсәр үч бөлмәдән ибарәтдир: I һиссә әтраф мүһитин тәсвири, II-Коллектив тале вә биркә һәрәкәт, III-исә "һадисәләр, сијасәт вә инсанлар" адланыр. Әсәрдә игтисади вә мәдәни просесләрә даһа чох јер верилир. Бродел јазыр ки, тарих бизим гаршымызда бөһранлар силсиләси кими чанланыр, амма бу бөһранларын арасында мүвазинәт мејданчалары-епохалар дурур.

Тарихчи јазыр: "Көрүнүр башгаларынын доғулмасы үчүн һансы дәјәрләр исә өлмәлидир".

Бу орижинал әсәр гурлушу вә методолокијасы е'тибарилә бир гәдәр гәрибә олса да, мүәллифин фантастик ерудисијасы вә тәдгигат усталығы көз габағындадыр.

1967-чи илдә Бродел "Мадди сивилизасија вә капитализм" адлы даһа бир нәһәнк әсәрини чап етдирир. Бу әсәрдә о, артыг бир рекионун дејил, бүтүн дүнја өлкәләринин XV-XVIII әср мадди сивилизасијасыны тәдгиг едир. Мадди сивилизасија дедикдә тарихән инсанларын јашајыш јерләри илә бәрабәр бүтүн јејиб-ичиб, кејдикләрини нәзәрдә тутур ки, бунлар да онун фикринчә "күндәлик инсан һәјатынын ашағы мәртәбәсидир".

Bradel, F., La civilisation materiale et Capitaliste, p. 1960.

БУАСЈЕ ГАСТОН (1823-1908)

Франсыз тарихчиси, академик. Әсәрләри әсасән Рома империјасы дөврүндә идеоложи мүбаризә мәсәләләринә һәср олунмушдур. Рома мәишәтинин тәсвириндә мәһарәт вә усталығы мисилсиздир. Антик мәдәнијјәтинин сон нүмајәндәләрини, шаир, јазычы, драматург, философ вә натигләри, онларын һәр чүр әмәлләрини, өлүб кетмәкдә олан нәһәнк империјанын сон күнләрини бөјүк исте'дадла тәсвир етмишдир. О, јеничә јаранан христианлығы рәғбәтлә тәсвир едиб, ону антик мәдәнијјәтинин хиласкары сајыр. Буасје бир чох тарихчиләрин нәчиб бир императо кими тәсвир етдији Јулианы христианлығы тә'гиб етдијинә көрә Рома тарихиндә узагкөрән олмајан һөкмдарлардан бири һесаб едир.

"Бүдпәрәстлијин сүгуту", "Бүдпәрәстлијин сон күнләри", "Августдан Антонија гәдәр ромалыларын дини дүнјакөрүшү", "Рома гадынлары, онларын тәрбијәси вә чәмијјәтдәки јери" вә башга әсәрләри адларындан корүндүјү кими империјанын сүгут дөврүнә һәср олунмушдур.

Буасје Нерон вә Калигуала дөврләриндәки Рома мәдәнијјәтинин мәнзәрәләрини елә ајдынлыг вә дәринликлә тәсвир едир ки, һејрәтә кәлмәмәк мүмкүн олмур. Букүнкү тә'бирлә десәк о, империјанын тоталитаризм вә репресијалар доврүнүн тәсвирчисидир.

"О дөврдә јалныз ортабаблыг мүмкүн иди. Исте'дада хүсусилә императора гуллуг етмәјәнә ән бағышланмаз бир чинајәткар кими бахырдылар. Истәр танышлар, истәр таныш олмајанлар ејни дәрәчәдә шүбһәли вә тәһлүкәли идиләр. Һәтта лал вә чансыз әшјалар да горху ојадырды. Адамлар дивара, пәрдәләрә вәһимә илә бахырдылар".

Көрүн нечә мүасир вә таныш мәнзәрәләрдир.

Буасе Г., Картины римской жизни времен Цезарей, М. 1913

ВАЛИШЕВСКИ КАЗИМИР (1849-1935)

Полјак тарихчиси. Парисдә јашајыб франсыз дилиндә јазмышдыр. Русшүнас. Франсада франсыз дилиндә "Императрича", "Мүасир Русијанын мәншәји", "II Јекатерина", "Бөјүк Пјотр", "Јелизавета Петровна", "Иван Грозны", "Иғтишашлар дөврү", "I-Александр", "Бөјүк Јекатеринанын оғлу", "Пјотрун варисләри" кими әсәрләр чап етдириб, Авропаны Русијанын XVII-XIX әср император вә императричаларынын һәјаты илә таныш етмишдир.

Валишевски гејд етдијимиз кими өлкәнин вә халгын дејил, онун һакимләринин тарихини јазмышдыр. О, бу гүдрәт саһибләринин һәјатына, мәишәтинә, сијасәтинә кениш нәзәр салыр, һеч кимә мә'лум олмајан онларла детал вә епизодлары, һадисә вә мәсәләләри ашкар едир. Күлли мигдарда фактлар вә сәнәдләр әсасында јазылан бу әсәрләр сон дәрәчә чанлы вә охунаглыдыр.

Сосиал һәрәкатлара тарихчи гәтијјән әһәмијјәт вермәјиб, ичтимаи факторларын дөвләтин һәјатында вә талејиндә чох аз рол ојнадығыны гејд едир. Буна бахмајараг Русијанын бир сыра көркәмли адамлары онун әсәрләринә јүксәк гијмәт вермишләр. Л. Н. Толстој ону С. Соловјовла мүгајисә едәрәк јазырды ки, Валишевски бир нечә штрихлә һадисәнин чанлы мәнзәрәсини јарада билдији һалда Соловјов һәмин мәсәләјә нечә-нечә сәһифә һәср едиб охучуну јорур.

Русијанын вә онун ишғал етдији өлкәләрин талејиндә бир чох чәһәтдән дәрин из бурахан һөкмдарларын һәјат тәрзини бүтүн реаллығы илә тәсвир едән Валишевскинин әсәрләри бу күн ашкарлыг дөврүндә һәдсиз марağа сәбәб олмушдур. Чүнки бу әсәрләрдә пјотрлар вә јекатериналар дөвләт идеолокијасына лазым олдуглары кими дејил, әслиндә олдуглары кими тәсвир олунурлар. Онлар көзләримиз өнүндә ән кичик һиссләри, бүтүн зәиф вә күчлү чәһәтләријлә чанланырлар.

Валишевский, К., Царство женщины, М. 1989,

ВОЛТЕР ФРАНСУА МАРИ

(1694-1778)

Франсыз шаири, јазычысы, тарихчи вә философу. Мә'мур аиләсиндә доғулуб, језуит мәктәбиндә охумушдур. Еркән јашларындан јарадычылыға башламыш, поема вә фачиәләр јазмыш, Һерсог Филипп Орлеанскијә јаздығы һәчвинә көрә Бастилијаја салынмыш, һәбсханада јаздығы пјесин уғурлу тамашасындан сонра азад едилмишдир. Узун өмрү әрзиндә әдәбијјатын бүтүн жанрларында сајсыз әсәрләр јазмыш, чох бөјүк шөһрәт көрмүш, ејни заманда дөнә-дөнә Франсадан сүркүн едилмишдир. Материалист-атеист руһлу фәлсәфи әсәрләрин мүәллифи олан Волтер тарих елмини дә јаддан чыхармамыш, Пушкинин тә'биринчә десәк "фәлсәфәнин чырағыны тарихин гаранлыг архивинә апармышдыр". Һәр чүр дини-мистик дүнјакөрүшүн, сеһирбазлығынын вә пејғәмбәрлијин дүшмәни олан Волтер тарихи дөрд дөврә ајырмышдыр. Биринчи - II Филипп вә Македонијалы Искәндәр дөврү (Јунан сивилизасијасы) икинчи - Сезар вә Август дөврү (Рома сивилизасијасы) үчүнчү - Медичи дөврү (Италијан интибаһы) вә нәһајәт XIV Лүдовик дөврү (Авропа сивилизасијасы). Волтерин тарих елминә бәхш етдији "(XIV Лүдовикин әсри", "Бөјүк Пјотрын дөврүндә Русија тарихи", "XII Карлын тарихи", "Халгларын мә'нәви вә руһи аләми һаггында" әсәрләри јени дөвр тарихчилијин илк нүмунәләриндән сајылыр. Бу әсәрләрин мәркәзиндә Волтерин бүтүн јарадычылығына хас олан маарифчилик вә атеизм идејалары дурур. О, христианлығы (башга динләри дә) тарихин ән гара сәһифәси һесаб едир. Зоракылыг едән бүтүн крал вә һөкмдарлара өз зәһәрли сатирасыјла өлдүрүчү зәрбәләр вуран Волтер үмумијјәтлә, Орта әср кралларынын һамысына бу чүр јанашыр. Онун әсәрләриндә психоложи чәһәтләр демәк олар ки, јохдур. О, адамлара өз дөврүнүн нәзәрләрилә бахыр. Авропа тарихчиләриндән бир чохунун азадлыг вә нисби фираванлыг кими тәсвир едикләри Ор-

та әсрләри Волтер анархија, јохсуллуг вә барбарлыг дөврү һесаб едир. О, шәхсијјәтләри дејил, мүһарибәләри дејил, јалныз бөјүк вә әһәмијјәтли һадисәләри тарихин објекти сајыр. Бу һадисәләрин чәркәсинә исә мәдәнијјәти, инчәсәнәти, ганун вә гајдалары салыр. Онунчун мәдәнијјәтин тәзаһүрү јалныз вә јалныз руһу аләмләрдир. Волтер үчүн тарихин ишыг сачан мајакы-идракдыр. Јалныз идрак саһибләри тарихин гәһрәманы олмаға лајигдирләр. О, она көрә алман кралы II Фридрихи "Шималын Сүлејман пејғәмбәри", Русија краличасы, II Јекатринаны исә "Шималын Семирамидасы" һесаб едир ки, бу монархлары зәка саһиби вә маарифчи сајыр.

II Јекатринанын ишғалчылыг вә мүстәмләкәчилик сијасәтинә вә јаланчы либерализминә исә көз јумуб, бир аз әввәл дедији "Монархизм илә депотизм әкиз гардашдырлар" сөзләрини белә унудуб.

Волтерин әсәрләринин күллијаты 90 чилддә бир нечә дәфә нәшр олунмушдур.

Волтер, Ф. М., Летопись империии от Карла Великого до нынешних в 4-х.ч. М. 1809

Волтер Ф. М., Философия историии, СПб. 1869.

ГАЛЕВИ ЕЛИ (1870-1937)

Франсыз тарихчиси. Парисин азад мәктәбинин сијаси елмләр профессору. Франсада Инкилтәрә тарихи үзрә танынмыш мүтәхәссис. Елми јарадычылыг мәркәзиндә XIX әср инкилис халгынын тарихинин тәдгиги дурур. Әввәлчә бу мөвзуда јазылмыш әсәрин 4 чилдлији мејдана кәлмиш, сонра даһа ики чилд әлавә олунмушдур.

Сосиал вә сијаси либерализмин, хүсусилә Инкилтәрә парламентаризминин тәрәфдары олан Галеви әсәриндә инкилис дөвләт гурулушу моделинә кәлмәјин јолуну көстәриб шәрһ едир. Инкилис империализминин әмәлә кәлмә просесини, онун һәјат күчү вә механизмини анализ едән Галеви белә бир нәтичәјә кәлир ки, һәр һансы тәрәггипәрвәр гурулушун бәргәрар олмасы үчүн гәтијјәт вә әдаләт һисси лазымдыр. Өзүн азад олмалысан ки, башгаларынын да азадлыг мејилләринә һөрмәт едә биләсән.

Галеви сосиализм һаггында хүсуси мүһазирәләр охумуш вә бу мүһазирәләр онун вәфатындан сонра чап олунмушдур. Галеви бу мүһазирәләрдә дејир ки, сосиализм мүһарибәләрдә күчдән дүшән өлкәләрин гисмәтидир вә орада фәрди азадлыг үчүн јер јохдур. Онунчүн ән идеал дөвләт гурулушу гејд етдијимиз кими чәмијјәтләрин аһәнкдарлығынын мәһсулу олан инкилис парламентаризмидир. О, Авропада јеничә ојанан фашизмин һәр шејә галиб кәләчәјинә инанмышдыр. Онун фикринчә Авропада милли вә сосиал фашизмә гаршы дајана билән гүввәләр јохдур.Һәјат Галевинин бу фикирләрини гисмән тәкзиб еләди. Чүнки һазырда сосиал фашизм өзү-өзүнү дағытмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр.

Галеви Э.История Англии в период империализма, М. 1937.

ГОБИНО АРТУР

(1816-1882)

Франсыз сосиолоґу вә тарихчиси. Авропада Ирґчилик нәзәријјәсинин баниләриндән бири. 1847-чи илдән Токвилин һимајәси илә дипломатик фәалијјәтә башламыш, хүсусилә узун илләр Иранда ишләмишдир. 4 чилдлик "Бәшәр ирґләринин гејри бәрабәрлији" (1853) адлы башлыча әсәриндә инсанлар вә ирґләр һагғында сәрт, ґорхунч һәгигәтләри шәрһ етмишдир. Бу һәгигәтләр һансылардыр. Гобинoја көрә ајры-ајры ирґләрин вә халгларын әсрләр боју бир-биринә гарышмасы нәтичәсиндә дүнјада артыг тәмиз халґ галмајыб. Јалныз алманлар нисбәтән әзәли хүсусијјәтләрини вә тәмизликләрини ґорујуб сахламышлар. Бу гарышма нәтичәсиндә дә бәшәријјәтин кәләчәк фәлакәтләри башланачагдыр. Халгларын бир-биринә гарышмасы бәшәријјәти лабүд деґрадасијаја апарыр. Кәләчәкдә бәшәријјәтин сајы кет-кедә азалачаг вә инсанлар бүтүн әзәли кејфијјәтләрини итирәчәкләр. Бүтүн саһәләрдә бөјүк истеʼдадларын вә шәхсијјәтләрин нәсли кәсиләчәк. Инсанлар һејван сәвијјәсинә eниб вә нәһајәт бир нечә әсрдән сонра бүсбүтүн јер үзүндән силинәчәкләр. Вә елә бир күн кәлиб чатачаг ки, јер күрәси сонсуз бошлуглар аләминдә артыґ бизсиз өз сәссиз фырланмасыны давам етдирәчәк.

Гобинонун бу әсәри Авропада јени идеолоқијаны тәблиґ едәнләрин бүтөв мәктәбини јаратмышдыр. Бу әсәрдән башга О, 2 чилдлик "Фарсларын тарихи", "Орта Асијанын дини вә фәлсәфәси", "Интибаһ әсри", "Асија хатирәләри" вә нәһајәт мисилсиз "Асија новеллалары"ны (1876) чап етдирмишдир.

Сон китабында Гобинонун бөјүк истеʼдады вә ґејри-ади вичданы бүтүн әзәмәти илә өзүнү нүмајиш етдирир. Бу әсәрә көрә ону даһи Де Күстинин лајагәтли вариси һесаб етмәк олар.

Азәрбајчан, Түркмән, Әфган, Һинд вә саир Јахын Шәрґ халґларынын һәјатындан бәһс едән бу рәнкарәнк новелларлар бу күн

үчүн мисилсиз тарихи сәнәдләр ролуну ојнаја биләр. Хүсусилә Азәрбајчана һәср олунмуш "Шамахы рәггасәси" повести бизим үчүн сон дәрәчәдә актуалдыр. Рус ордуларынын Азәрбајчаны ишғал етмәсиндән бәһс едән бу әсәри бу күн һәјәчансыз охумаг гејри-мүмкүндүр. Әсәр "Туран" журналынын I вә II нөмрәләриндә чап олунмушдур.

Гобино, Ш. А., Век возрождения, СПб 1913.

ДИЛ ШАРЛ

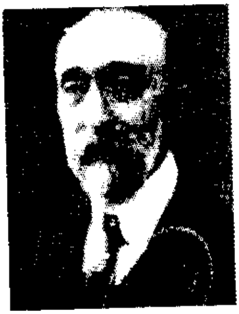

(1859-1944)

Франсыз тарихчиси. Бизансшүнас. 1909-34-чү илләрдә Сарбона университетинин профессору. Франса Академијасынын үзвү. Бизанс тарихинин бүтүн саһәләри үзрә ән нүфузлу мүтәхәссисдир.

Дил бир чох Авропа тарихчиләринин әксинә олараг Бизанс империјасына, хүсусилә онун мәдәнијјәтинә јүксәк гијмәт вермиш, онун инкишафынын бүтүн мәрһәләләрини тәдгиг етмишдир. О, Бизанс империјасынын 1500 иллик варлығынын сәбәбини дөвләтлә халгын јахынлығында көрүр. Сосиал вә игтисади проблемләрә әһәмијјәт вермәјиб Бизансын көркәмли императору вә императиричаларынын, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт адамларынын, һәрби хадимләринин фәалијјәтини кениш әкс етдирир, хүсусилә "Бизанс портретләри" әсәриндә о, бу чүр көркәмли шәхсијјәтләрин силсилә характерләрини јаратмышдыр. Диләкөрә məhз бу чүр фәрдләрин фәалијјәти нәтичәсиндә дүнја тарихинин Бизанс сәһифәләри јазылмышдыр.

Лакин тарихчинин ән бөјүк гәһрәманы император Јустиниандыр. Ән бөјүк әсәрини дә о, бу бөјүк императора һәср етмишдир. Бир чох Авропа дилләринә тәрчүмә олунмуш "Јустиниан вә Бизанс сивилизасијасы" адлы һәмин әсәр парлаг бәдии мәзијјәтләри илә дә диггәти чәлб едир. Бизанс Јустинандан сонра һәлә IX әср јашаса да, онун тарихинин ән парлаг дөврү мәһз VI әср сајылыр.

Дил Јустинианын харичи гәләбәләринин гәһрәманы Велизарини дә унутмур. Үмумијјәтлә бу тарихчинин Бизанс тарихинин бүтүн дөврләрини, онун бүтүн мәрһәләләрдә јетирдији сијаси, һәрби мәдәни вә дини хадимләрини нечә таныдығы вә характеризә етдији һејрәт доғурмаја билмир.

Бундан башга о Бизанс тарихи үзрә ишләјән бүтүн Авропа тарихчиләринин јарадычылығына да дәриндән бөләд олуб. "Бизанс тарихинин әсас проблемләри" әсәриндә онларын ичмалыны вермишдир. Дилин фикринчә Бизанс империјасында халгын узун әсрлик мадди фираванлығы позуланда, империјанын сүгуту да башланды.

Мәһшур тарихчи Фүстел де Куланжын тәләбләринә ујғун олараг Дил бүтүн әсәрләрини јалныз вә јалныз гәдим мәтиләрин сөјләдикләринә ујғун, онлара әсасланараг јаратмышдыр. Бизчә тарихчинин јалныз бу сәпкидә јазыб јаратмасы нәдә исә итирир. Чүнки интиусија вә реал тәсәввүрә әсасланмадан бөјүк, һәртәрәфли зәнкин вә әлван тарих јаратмаг гејри мүмкүндүр.

Диль, Ш., Юстиниан и Византийская цивилизасия в VI веке. Спб, 1908.
Диль, Ш., Византийские портреты М. 1913

ДЈҮРИ ВИКТОР

(1818-1894)

Франсыз тарихчиси, Франса Академијасынын үзвү. 1863-70-чи илләрдә Франсанын маариф назири олмуш, бир сыра ислаһатлар һәјата кечирмишдир.

Дјүри 8 чилдлик "Ромалыларын тарихи" монументал әсәријлә бәрабәр 3 чилдлик "Јунанларын тарихи", "Рома республикасы вә империјанын хәритәси" вә "Франса тарихи" кими ири һәчмли тәдгигат әсәрләринин дә мүәллифидир.

"Јунанларын тарихи" әсәриндә о илк антик һүгуг нормаларынын вә онун јарадычысы Солонун бөјүк ролуну, афиналыларын бу ганунлары руһ јүксәклији илә гаршыладыгларыны гејд едир.

О да бир чох тарихчиләр кими Перикли Јунан тарихинин бир мәркәзиндә, Аристотели исә башга мәркәздә гојур. Дјүри Платону хәјалпәрвәр һесаб едир.

Дјүринин јарадычылығында сөзсүз ки, әсас јери "Ромалыларын тарихи" әсәри тутур. Бу мөһтәшәм әсәри о 1843-72-чи илләр арасында, 30-ил мүддәтинә баша чатдырмышдыр. Онун консепсијасынын мәркәзиндә һаким групун фәалијјәти дајаныр. Дјүри бу групун ирадәсини, сәркәрдәлик исте'дадыны вә сијаси дөнмәзлијини гејд етмәклә бәрабәр онларын идарәетмә саһәсиндә ачиз олдуглары фикрини ирәли сүрүр. Онун фикринчә ромалыларын тарихә бәхш етдикләри онларын парлаг сивилизасијасыдыр.

Анчаг онун консепсијасында әјаләтләрин халглары пајтахт чамаатына гаршы гојулур. О, биринчиләри хејирхаһ, икинчиләри исә әхлагсыз һесаб едир.

Дюри, В., Краткая история сред. веков, Спб. 1987

ЖУЛЛИАН КАМИЛ

(1859-1933)

Франсыз тарихчиси. Рома вә Галлија тарихинин биличиси, Фүстел де Куланжын тәләбәси, Бордо университетинин профессору вә Франса академијасынын үзвү.

Жуллиан бир тарихчи кими Рома дөврүнүн Бордо епиграфик абидәләрини вә ејни заманда шәһәр вә онун сакинләринин тарихини әкс етдирән чохчилдли тәдгигатлары илә шөһрәт газанмышдыр.

1907-1926-чы илләрдә нәшр олунан 8 чилдлик "Галлија тарихи" онун ән камил әсәридир. Бу әсәр күлли мигдарда археоложи, етнографик вә лингвистик материаллар әсасында јазылмыш вә бу сәбәбдән бүтүн академик даирәләрдән ән јүксәк гијмәт алмышдыр.

Жуллиан да алманларын гәдим гәһрәманы Арминија кими өз франсыз гәһрәманынын образыны јаратмышдыр. Бу, Галлијанын Рома илә мүһарибә вә мүбаризәсинә рәһбәрлик едән Версингеторигдир. 8 чилдлик мөһтәшәм әсәр әслиндә бу гәһрәман һаггында епопејадыр. Бунунла белә Жуллиан бир тарихчи кими гәдим галларын һәјатынын бүтүн епохаларыны тәсвир едиб, Ромаја гәдәрки дөврүнү мадди вә археоложи абидәләрлә үзә чыхарыр.

Үмумијјәтлә, бу әсәри гәдим Франса һәјатынын енсиклопедијасы адландырмаг олар. Лакин тәдгигатын ән парлаг сәһифәләри Галлијанын Рома империјасы дөврүнү әкс етдирән чилдләридир. Жуллиан јазыр ки, халгын характери, бу характердәки кизли чәһәтләр ағыр бөһран күнләриндә үзә чыхыр. Онун нәјә гадир олдуғу, јашамаға һаггы олуб-олмадығы да белә күнләрдә ашкар олур. Франса үчүн һәмин дөвр Рома империјасы илә мүбаризә илләридир. Тарихчи сүбут едир ки, Франса бу бөһрандан алныачыг чыхды вә өз мәнлијини тәсдиг етдирди.

Sullian Kamil, Historie de la Canle.

КОББ РИЧАРД (1910-1982)

Франсыз тарихчиси. Мәншәчә алмандыр. 1935-чи илдә Вјанадан сүркүн едилиб Парисә кәлмиш, Франса ингилабынын тарихчиси кими формалашмышдыр. Кәнчлијиндә гәти Робеспјерист кими, үмумијјәтлә ингилаби һәрәкатларын чошғун тәрәфдары олмушдур. Сорбоннада Жорж Лефеврин мүһазирәләрини динләмишдир. Мүһарибә илләриндә Инкилтәрәјә кетмишдир. 1944-чү илдә Британија ордусу илә биркә јенидән Франсаја гајытмыш, бурада сол чәбһәдә гызғын фәалијјәт көстәриб НАТО-нун әлејһинә чыхмыш, мүхтәлиф мәтбуат органларында публисистик јазылар чап етдирмишдир.

Бундан сонра елми фәалијјәтә башламыш, Франса буржуа ингилабынын өјрәнилмәмиш бир сәһифәсини - 1793-чү илдә јарадылан ингилаби ордунун тарихини тәдгиг етмәјә башламыш, бунунчун 40 департамент вә чохлу коммунал архивләрин материалларыны өјрәниб нәтичәдә 1963-чү илдә "Ингилаби орду" адлы фундаментал бир әсәр мејдана кәтирмишдир.

Јенә һәмин илдә "Франса ингилаби салнамәләри", 1970-чи илдә даһа јени вә орижинал "Полис вә халг", 1972-чи илдә "Франса ингилабына гаршы реаксија" кими әсәрләр чап етдирмишдир.

Кобб бу дәфә Робеспјерә кәскин мәнфи гијмәт вериб ону өзүндән разы, тәрс, һеч кими баша дүшмәк истәмәјән пуританист һесаб едир. Икинчи јакобинчи Сен Жүстү исә "һиссијатсыз ганичән" адландырыр.

Кобб Бабефә вә Руссоја да беләчә өлдүрүчү гијмәт верир: "Руссо да Бабеф кими бошдур".

О, үмумијјәтлә, халг һәрәкатларынын тарихини уғурсузлуг, мә'јуслуг вә чарәсизлик тарихи һесаб едир. Кобб јазыр ки, ингилаб шејпурларынын сәсини динләјән һәр адама бу мусигини

ешитмәк истәмәјиб гулагларыны тутан 10 адам дүшүрдү. Кобб јазыр: "Ингилаби ситуасија тарихи материал предмети кими өзөзлүјүндә мараглы вә чәзбедичидир. Амма белә һесаб едирәм ки, онун иштиракчылары үчүн дөзүлмәз олмалыдыр".

Kobb, R., The police and the people, Oxford, 1970

КИЗО ФРАНСУА **(1787-1874)**

Франсыз тарихчиси вә дөвләт хадими. Атасы 1794-чү ил Франсыз ингилабы заманы ешафотда едам едилдикдән сонра анасы илә Ченеврәјә көчмүшдүр. Кизо бурада тәһсил алыб 1805-чи илдә Парисә гајытмышдыр. 1813-чү илдә Парис университетинин профессору олмуш, ејни заманда сијаси фәалијјәтә башламышдыр. Конститусијалы монархија тәрәфдары олан Кизо узун мәрһәләләрдән сонра 1840-48-чи илләрдә Франсанын харичи ишләр вә баш назири олмушдур. Сијаси фәалијјәтлә бәрабәр мүнтәзәм јарадычылыгла да мәшғул олмуш вә университетләрдә мүһазирәләр охумушдур.

Сијаси бахышларына көрә мүһафизәкар, фәһлә синфинә вә онун ингилаби һәрәкатына гаршы чыхыб, фәалијјәтиндә дә бахышларына садиг галмышдыр. 1836-чы илдән Франса академијасынын үзвү олан Кизонун әсәрләри онларла галын чилди әһатә едир. Бу әсәрләр башлыча олараг Франса вә Авропа сивилизасијаларынын тарихинә, Инкилтәрә вә Америка ингилабларына һәср олунмушдур. Бунлар онун Сорбоннада охудуғу мүһазирәләрин кенишләндирилмиш тезисләридир. О, әсасән нәзәри тарихчидир. Фикирләри мараглы, амма бәдииликдән узагдыр. Кизо сијасәтлә тарихи синтез һалында әкс етдирир. Тарихин ибрәт дәрсиндән истифадә етмәји сијасәтин башлыча вәзифәси һесаб едир. Дөврүнүн сијаси мүбаризә методларыны кечмишә дахил едиб еффектли нәтичәләрә кәлир. Кизо да бир чох һәмкарлары кими Франса тарихиндә керман елементини мүсбәт гијмәтләндирир. Ө. Тјерринин әлејһинә кедиб феодализм вә илк орта әсрләр дөврүндә ирги мүбаризәнин мөвчуд олмадығыны билдирир.

Франса вә Инкилтәрә буржуа ингилабларына Кизо јалныз о чәһәтдән гијмәт верир ки, мәһз бу ингилабларын сајәсиндә сонра јашајан краллар өлкәләрини парламентлә биркә идарә етмәјә мәчбур олдулар. О, Инкилтәрә буржуа ингилабына вә хүсусилә онун лидери Кромвелә бу чәһәтдән чох јүксәк гијмәт верир.

Кизо сијаси фәалијјәтиндә мүһафизәкар сајылса да әсәрләриндә даһа чох либерал руһ һакимдир.

Гизо Ф., История английской революции, 1-3 х т. Спб.1868.

ЛАВИСС ЕРНСТ

( )

Франсыз тарихчиси. Али норман мәктәбини битирмиш, әввәлчә Франсыз литсејләриндә, 1880-чи илдә исә Сорбонна университетиндә профессор кими јени тарихдән дәрс демишдир. 1892-чи илдән Парис академијасынын үзвү сечилмишдир.

1870-чи илдә Франса Пруссија мүһарибәсиндә вәтәнинин мәғлуб олмасындан сонра Лависс алман тарихини, алман һәрби сијаси гүдрәтинин көкләрини тәһлил едиб өзү үчүн ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Либерал дүнјакөрүшлү тарихчи Алманијанын, хүсусилә Пруссија һәјатынын сосиал игтисади әсасларыны тәдгиг едиб белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, гоншуларын гәләбәләринин рәһни онларын тәһсил системиндәдир. Әлбәттә, һәм игтисади, һәм дә маариф системинин тә'сири вә ролу бөјүк олса да һәрби гәләбәләр сөзсүз ки, һәм орду вә онларын башчыларынын бачарыг вә мә'нәви вәзијјәтләриндән, һәм дә таледән вә тәсадүфләрдән асылыдыр. Буну Лависс һеч вахт баша дүшә билмәзди. О, өз нәзәријјәсинә ујғун олараг Франса али тәһсил системинин реформасына чағырмыш, бу ишдә Алманијанын тәчрүбәсиндән истифадә едилмәсини мәсләһәт көрмүшдүр. О, бир сыра коллектив мүәллифли нәшрләрин ишиндә фәал иштирак етмиш, өзү дә һәмкары А. Рамбо илә бирликдә бир сыра чохчилдли әсәрләр нәшр етдирмишдир. Бунларын ән мәшһуру 8 чилдлик "IV әсрдән XIX әсрә гәдәр үмуми тарих" адлы әсәрдир. Әсәр 1892-1901-чи илләрдә һәм Франсада, һәм дә бир сыра Авропа өлкәләриндә нәшр олунмушдур. Әсәр өз демократик идејалары илә коммунист нәшрләри сәпкисиндә јазылмышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, Лависсин бу чохчилдли тәдгигаты сталинизм епохасынын ән кәскин дөврүндә Москвада чап олунмаға лајиг көрүлмүшдүр. Чүнки орада дәрин вә објектив һәгигәтләр демәк олар ки чох аздыр.

Лависс, Э., Рамбо, А., Эпоха крестовых походов в 2 т. М. 1914 v. 1-8. p. 1907-1926

ЛАМАРТИН МАРИ-ЛУИ

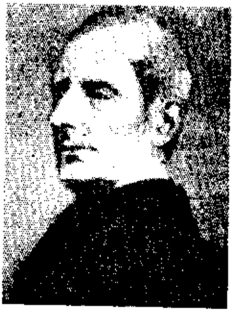

(1790-1869)

Франсыз шаири, сијаси хадим вә тарихчиси. Лаурада зәдакан аиләсиндә доғулуб, кәнчлијиндә крал гвардијасында гуллуг етмишдир. 1830-чу илдән депутатлар палатасына үзв сечилиб, бир сыра јүксәк рүтбәли вәзифәләр дашымышдыр. 1848-чи илдә Франсанын харичи ишләр назири олмушдур. Сијаси бахышларына көрә либерал, фәалијјәтиндә исә мүһафизәкар мөвге тутмушдур. Чохлу ше'р вә поема китабларынын мүәллифидир. Һәмин ше'р вә поемаларына көрә франсыз әдәбијјатында романтизмин бајрагдарларындан бири сајылыр. Поемаларында әсасән дини мистик көрүшләри әкс олунмушдур. Јарадычылығында әсас јери 8 чилдлик "Жирондистләр" вә 2 чилдлик "Русија тарихи" әсәрләри тутур. Күлли мигдарда сәнәдләр әсасында јазылмыш "Жирондистләр" бөјүк тәдгигат әсәриндә Ламартин јакобинчиләрин јыртычы тәбиәтини, онларын ингилаб, азадлыг вә бәрабәрлик адлары илә јаратдыглары зоракылыг вә репрессив шәраити кениш лөвһәләрлә тәсвир едир. О, һәм ингилабын әсас гүввәси олан ашағы тәбиәтли күтләләрин, һәм дә онларын Робеспјер, Марат вә Демулен кими лидерләрини характеризә едиб онларын орижинал вә рәнкарәнк портретләрини јаратмышдыр. Әслиндә либерал характерли һәрәкат вә тәшкилатларын тәрәфдары олан Ламартин буна бахмајараг сосиалист ингилабчыларыны гара бојаларла тәсвир етмишдир. Һәјаты ениш-јохушларла әвәз олунан Ламартинин сағлығында Парисдә әсәрләринин 41 чилдлик күллијаты нәшр олунмушдур.

О, 1829 - чу илдән Франса академијасынын үзвү сечилмишдир.

Ламартин М. Л., Жерондисты в 4-х томах, СПб 1911.

ЛЕНОРМАНН ФРАНСУА (1837-1883)

Франсыз тарихчиси вә археологу. Һәлә кәнч јашларында Гәдим јәһуди әлјазмаларына аид тәдгигатлары илә мәшһур олмуш. Елевзин харабалыгларында уғурлу археоложи газынтылар апармышдыр. Узун илләр милли китабхананын археолокија профессору кими фәалијјәт көстәрән Ленорманн 20 ил әрзиндә бир-биринин ардынча Шумер, Бабил, Ассурија, Мидија, Иран вә Әрәб халгларынын тарихинә аид мараглы вә дәјәрли әсәрләр чап етдирмишдир. Онун Гәдим Мисир, Финикија вә Һинд тарихинә аид тәдгигатлары да өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Онун "Иран мүһарибәләринә гәдәрки дүнја тарихи" адлы ики чилдлик бөјүк тәдгигаты бүтүн Аврона тарихчилијиндә Шәрг тарихини үмумләшдирән илк әсәрләрдән биридир. Бурада демәк олар ки, бүтүн Гәдим Шәрг халгларынын тарихи ән објектив вә јығчам шәкилдә нәгл олунур. Дүнјанын илк сивилизасијаларыны јаратмыш Шумер, Мисир, Бабил вә Мидија кими халгларын һәјатындан бәһс едән бүтүн сонракы тарихчиләр өз әсәрләриндә ән е'тибарлы тәдгигат кими даим Ленорманна мүрачиәт етмиш, өз фикирләринә сүбут кими ондан ситатлар кәтирмишләр. Ленорманн истәр гәдим халдејләрин (шумерләрин), истәрсә дә онларын нәсилләри вә гоһумлары олан еламларын вә мидијалыларын түркдилли халглар олдуғуну тәсдиг едән илк Авропа тәдгигатчыларындандыр. О јазыр: "Јазылы абидәләри кифајәт гәдәр олуб, Вејсгард, Де-Солси вә Норрис тәрәфиндән башлыча чәһәтләри дәгиг ајдынлашдырылан Мидија дили гәти шәкилдә демәк олар ки, түрк дилидир".

Ленорманн чәсарәтли фикирләри вә орижинал нәтичәләри илә сечилән тарихчиләрдәндир. Мә'лумдур ки, тәһлил вә үмум-

ләшдирмә олмајан һәр һансы бир әсәр мүәллифинә бөјүклүк кәтирә билмәз. Факт, анализ вә интиусија һәр һансы бир әсәрин бу үч вачиб елементинин һәр үчү Ленорманнын әсәрләриндә вардыр.

Ленорманн Ф., Индийцы, арабы, мидяне и персы. История происхождения и цивилизации Древного Востока, Киев 1889.

(Ленорманн, Ф, Руководство к древней истории Востока до персидский войн, т. 1.2. Киев, 1876-1879);

МАДЛЕН ЛУИ (1871-1956)

Франсыз тарихчиси. Парис вә Рома университетләриндә охумуш, I дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1924-28-чи илләрдә Франса мәчлисинин үзвү олмушдур. XVIII əср Франсыз буржуа ингилабы үзрә XX әсрин ән танынмыш мүтәхәссисләриндән бири һесаб олунур. 1917-чи илдән Франса академијасынын үзвү сечилмишдир.

Мадленин чохлу әсәрләриндән ашағыдакылары гејд етмәк олар: "Ингилаб тарихи" (1914) "Дантон" (1914), "Франсыз директориаты" (1922), "Франса империјасы" (1926), "Франсыз халгы вә ингилаб" (1928), "Фуше" (1955) вә саир.

Лакин Мадленин ән монументал тәдгигаты 16 чилддән ибарәт "Консуллуг вә империја тарихи" әсәридир. Тарихчи јазыр ки, XVIII әср Франса буржуа ингилабы илк мәрһәләсиндә әсл азадлыг вә демократија идејаларыны һәјата кечириб бүтүн франсыз халгынын арзуларыны ифадә етмишдир. Лакин ингилабын сонракы һадисәләри Франса тарихинин ән гара сәһифәләридир. Робеспјер, Демулен, Марат кими бир дәстә шөһрәтпәрәст вә авантүрист һакимијјәт һәрисләри гара күтләни өз архасынча чәкиб олмазын террор вә гәддарлыг әмәлләри төрәтдиләр. Нәтичәдә, ингилаб илк мәрһәләсиндә әлдә етдији бүтүн наилијјәтләрини итирди. Јакобинчиләр азадлыг вә бәрабәрлик шуарларыны зорла һәјата кечирмәк наминә һәр чүр азадлығы боғуб әдаләт һиссләринин көкүнү кәсдиләр. Нәтичәдә франсыз халгы һаглы олараг онлардан үз чевирди.

Мадлен јазыр ки, ингилабын идеалларыны әслиндә Наполеон һәјата кечирди. О, нәинки азадлыг вә демократија идеалларыны бәрпа етди, һәм дә Франсаја әзәмәт кәтирди.

Наполеону ингилаби руһун тәмсилчиси һесаб едән тарихчи Франса императоруну парлаг бојаларла тәсвир едир. Мадлен Франса охучуларынын ән севимли тарихчиләриндән биридир.

Madelin, L., Histoire du Consulat et de Lempire, v 1-16 P 1937-1954

МАРТЕН ЛУИ АНРИ (1810-1883)

Франсыз тарихчиси вә ичтимаи хадим. Парис академијасынын үзвү (1878. фәалијјәти вә бәдии јарадычылыгла башламыш, бир сыра тарихи романлар вә әдәби-тәнгиди китаблар јазмышдыр. Әввәлчә, һәмкары Лакруа илә бирликдә бир сыра хроника, ме'муар вә гәдим мәтнләри чап етдирмиш, сонра исә өзүнүн "Франса тарихи" әсәрини јазмаға башламышдыр. 1854-чү илдә 7-чилддән ибарәт мөһтәшәм бир әсәр мејдана чыхаран Мартен бунунла кифајәтләнмәмиш, әсәрини даһа да кенишләндирмиш, нәһајәт бүтүн Авропа тарихчилијиндә ән фундаментал - 20 чилддән ибарәт бөјүк тәдгигат ишини 1868-чи илдә нәшр етдирмәјә башламышдыр.

Мартен ајдын бир үслубда Франсанын ибтидаи дөврләриндән башламыш 1875-чи илә гәдәрки бир нечә миниллик дөврүнү, үмумијјәтлә Франсанын бүтүн тарихи варлығыны әкс етдирмишдир. Әсәр һәм елми, һәм дә популјар характер дашыдығындан кениш јајылмышдыр. Тарихчи хүсусилә антик вә илк орта әсрләр дөврүнү, галлар вә келтләри хүсуси бир публисистик еһтирасла, франсыз вәтәнпәрвәрлијинин бүтүн бојалары илә тәсвир етмиш, әчдадларынын гәһрәманлыг әмәлләринә бир нөв һимн кими јазмышдыр. Бә'зиләри тарихчини һәтта шовинист ән'әнәләринә көрә тәгсирләндирирләр.

Мартен өз әсәри әсасында 7 иллүстрасијалы чилд дә һазырлајыб нәшр етдирмишдир.

Республикачы либерал көрүшләринә көрә тарихчи III Наполеонун әмријлә профессор олдуғу Сорбонна университетини тәрк етмәјә мәчбур олмушдур. Лакин о, 1871-чи ил Парис коммунасынын әлејһинә чыхмыш Адолф Тјери мүдафиә етмишдир. 1876-чы илдә сенатор сечилмишдир. Мартенин Русија тарихинә аид әсәрләри дә мәшһурдур.

Martin, L. A. Pootone et Moscovie, p 1863

МАСПЕРО ГАСТОН **(1846-1916)**

Франсыз мисиршүнасы. Гаһирәдә археолокија институтунун вә мәшһур Гаһирә музејинин директору. Дјер-әл-Баһаридә, Медум вә Саккарда XVII-XXII фиронлар сүлаләләринин кизли мумијаларыны ашкар етмишдир. Дамур сәрдабәләринин ады да онунла бағлыдыр.

Масперонун тәшәббүсү илә Карнах вә Луксор мә'бәдләринин тәмизләнмәси вә Гаһирә музејинин баш каталогунун тәртиб едилмәси иши башланмышдыр.

Бүтүн бу бөјүк әмәли ишләри илә бәрабәр о, бир тарихчи кими дә интенсив фәалијјәт көстәрмишдир. Дөврүнүн бүтүн мадди-мәдәнијјәт, археоложи тапынтыларына вә јазылы абидәләринә әсасланараг Масперо 1895-1899-чу илләрдә 3 чилдлик "Шәрг халгларынын гәдим тарихи" әсәрини дә чап етдирмишдир. Бу әсәрдә Гәдим Мисир, Мидија, Ассурија, Бабил Һет, Финикија, гәдим јәһуди вә с. халгларын сијаси тарихи илә таныш олмаг мүмкүндүр. Лакин әсәрин башлыча чатышмамазлығы кими ону көстәрмәк олар ки, тарихчи Һинд Авропа нәзәријјәсинин гаты тәрәфдары олуб бир сыра гәдим түрк дилли халглары, о чүмләдән, мидијалылары да фарс дилли халг кими гәләмә вермишдир. Бунунла бәрабәр о, бу мәсәләдә башга фикирдә олан тарихчиләрин дә (мәсәлән Опперт) адыны чәкмишдир.

Масперoја ән чох шөһрәт газандыран онун ики чилдлик "Рамзес вә Ашшурбанипал дөврүндә" адлы әсәридир. Бу әсәрдә о, Мисир тарихинин кәркин мәрһәләләрини, фиронлар дөврүнүн чохчәһәтли деспотик һәјатыны вә бир нечә фиронлар нәслинин сарај һәјатларынын драматик сәһнәләрини мәһарәтлә әкс етдирмишдир.

Бу әсәрдә тарихчи дүнја тарихчилијиндә бир нөмрәли мисиршүнас олдуғуну сүбут етмиш, Гәдим Мисирин ири феодалларынын өлчүсүз ағалығыны, сајсыз-һесабсыз күтләләрин амансыз көләлијини марагды бир дилдә тәсвир едә билмишдир.

Масперо "Мисир", "Мисир вә Ассурија" адлы даһа ики популјар популјар әсәрин дә мүәллифидир.
Масперо Г., Во времена Рамзеса и Ассурбанипала, т. 1-2 М. 1916.

Бу әсәрдә тарихчи дүнја тарихчилијиндә бир нөмрәли мисиршүнас олдуғуну сүбут етмиш, Гәдим Мисирин ири феодалларынын өлчүсүз ағалығыны, сајсыз-һесабсыз күтләләрин амансыз көләлијини мараглы бир дилдә тәсвир едә билмишдир.

Масперо "Мисир", "Мисир вә Ассурија" адлы даһа ики популјар популјар әсәриң дә мүәллифидир.

Масперо Г., Во времена Рамзеса и Ассурбанипала, т. 1-2 М. 1916.

МИШЛЕ ЖҮЛ

(1798-1874)

Франсыз тарихчиси. Јохсул мәтбәә ишчиси аиләсиндә анадан олмуш, Сорбоннада тәһсил алмышдыр. Парисин Варвара коллечиндә тарихдән дәрс демишдир. 1826-чы илдә тарих үзрә синхрон чәдвәлини нәшр етдирмиш, 1848-чы илдә Кизо баш назир тә'јин олунаркән Мишлени өзүнүн көмәкчиси етмишдир. Узун илләр Франса коллечинин професcору олмуш, 1838-чы илдә исә Франса академијасына үзв сечилмишдир.

Мишле католик килсәсинә мәнфи мүнасибәт бәсләмиш, Франса ингилабчыларыны рәғбәтлә гаршыласа да дүнјакөрүшү мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. О, јакобинчиләрә вә онларын бәрабәрлик идејаларына гаршы чыхмыш, ејни заманда дөвләт мә'муру кими Наполеона анд ичмәкдән бојун гачырдығына көрә бүтүн мәнсәб вә дәрәчәләриндән мәһрум едилмишдир. "Франса тарихи" вә онун давамы олан "Франсыз ингилабы тарихи" кими әсәрләриндән башга Мишленин сајсыз-һесабсыз тәдгигат ишләри, о чүмләдән "Үмумдүнја тарихинә кириш" вә ики чилдлик "Рома тарихи" вә башга китаблары чап олунмушдур. Үмумијјәтлә 50 чилдә гәдәр күллијаты вар.

Мишле Һекел вә алман тарихчиләриндән фәргли олараг үмумдүнја тәрәггисинин тачы кими монархијалы Пруссијаны дејил, ингилаби Франсаны көтүрүр. О, һадисәләри вә хүсусилә тарихи шәхсијјәтләри пафос вә рәғбәт һиссилә тәсвир едир. Јери кәлдикчә Авропа халгларынын, о чүмләдән франсызларын характериним ачмаға чалышыр.

Әсәрләриндә материализмә, фәһлә синфинә вә пролетар диктатурасына гаршы чыхмышдыр. Орта әсрләри романтик чизкиләрлә, бир нөв һәсрәтлә јад едир.

Мишле Ж., Истории XIX века в 3-х т., Спб, 1883
Мишле Ж., О системе и жизни Вико, м. 189

МОНТЕСКЈЕ ШАРЛ ЛУИ

(1689-1755)

Франсыз тарихчиси вә философу. Бордо шәһәриндә дворјан аиләсиндә анадан олмуш, коллеҹ битириб, әмисинин она вәсијәт етдији мәһкәмә һакимлији вәзифәсини тутмаг үчүн тәһсилини артырмышдыр. Әсәрләриндән үчү даһа кениш јајылыб дүнјанын әксәр дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. Һәмин ҹаһаншумул әсәрләр бунлардыр: "Иран мәктублары", (1820), "Рома императорлуғунун әзәмәт вә сүгутунун сәбәбләри барәдә дүшүнҹәләр" (1734) вә нәһајәт "Ганунларын руһу" (1748).

Монтескје Рома империјасынын әзәмәтинин сәбәбләрини дөвләтин сијаси гурулушунун хүсусијјәтләриндә көрүр. О, Карфакен вә башга күчлү дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә Романын гәләбәләринин сәбәбини куја ајры-ајры шәхсијјәтләрин икидлик вә гәһрәманлығыјла дејил, кичик торпаг саһибләри вә әкинчиләрин вәтәнпәрвәрлијиндә көрүр. О, тарихи инкишаф просесиндә сијаси факторлардан даһа чох игтисади вә ҹоғрафи амилләрә үстүнлүк вермишдир. Монтескје Рома империјасынын сүгутунун сәбәбләрини исә онун гәләбәләриндә, бу гәләбәләрин нәтиҹәсиндә тутдуглары сајсыз өлкәләрдән дашыдыглары сәрвәт вә гәнимәтләрин чохлуғунда ахтарыр. Онун фикринҹә мәһз бу түкәнмәз сәрвәт вә вар-дөвләт ромалыларын мәнәвијјатыны позуб, нәтиҹәдә империјанын әзәмәтинә сон гојду.

Тәбиидир ки, бизимчүн Монтескјенин "Иран мәктубалары" әсәри даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. Бурада Иран һаггында, онун тарихи, ән ваҹиби исә әһалисинин характери һаггында чох мараглы фикир вә мүшаһидәләр әкс олунмушдур. Әсәрин 81-ҹи фәслини исә түркдилли халгларын гәдим вә орта әср тарихи гәһрәманлыглары һаггында һимн адландырмаг олар. Монтескје јазыр: "Әзизим Өзбәк, дүнјаенын һеч бир халгы фатеһлик шөһ-

рәтиндә татарларла јарыша билмәз. Бу халг каинатын әсл һөкмранıыдыр. Бүтүн башга халглар елә бил онлара хидмәт етмәк үчүн јараныблар".

"Татарлар" дејәндә Монтескје түркдилли халглары нәзәрдә тутур вә онун сөзләри һәмин халгларын букүнкү вәзијјәти барәдә дүшүнәндә ачы иронија кими сәләнир.

Монтеске Ш.Л., Размышление о причинах величества римского народа и его упадка, Спб. 1769.

ОМО ЛЕОН **(XX əср)**

Франсыз тарихчиси. Əсəрлəри əсасəн Рома вə антик тарихин мүхтəлиф мəсəлəлəринə һəср олунмушдур. 1925-чи илдə "Рома империјасы", 1926-чы илдə "Рома империјасынын илк дөврлəри", 1927-чи илдə "Романын сијаси институтлары", 1930-чу илдə "Рома сивилизасијасы", "Рома бүтпəрəстликдəн христианлыға гəдəр", 1835-чи илдə "Август", 1947-чи илдə "Рома империјасынын гызыл дөврү", 1851-чи илдə "Рома империјасы вə Антик урбанизасија" вə с. əсəрлəри илə антикшүнаслыға мүһүм хидмəт көстəрмишдир. Омону һаглы олараг Рома империјасынын нəғмəкары адландырырлар. О, Рома империјасыны јунан сивилизасијасынын давамы вə даһа јүксəк пиллəси кими характеризə едиб јазыр ки, Рома, тарихин гу нəғмəсидир. Амма Рома империјасынын бүтүн наилијјəтлəри, онун һүгуг вə идарəетмə системи ајры-ајры даһи шəхсијјəтлəрин вə императорларын дүһасынын мəһсулудур.

Омонун фикринчə, Рома империјасында синфи зиддијјəтлəр һаггындакы мүддəалар əсассыздыр. О, Рома империјасында игтисади амиллəрин дə чох аз рол ојнадығыны гејд едиб сијаси факторлара даһа чох əһəмијјəт верир. Омонун "Бөјүк Искəндəр" əсəриндə јунан сивилизасијасына нəзəр салыныр. Тарихчи белə гəнаəтə кəлир ки, Еллинизм мəдəнијјəтинин бүтүн наилијјəтлəри бир адамын - даһи Искəндəрин ирадəсинин нəтичəсидир.

Омонун үслубу бəдии вə емосионалдыр. Тарихчи əн мараглы, һəлледичи һадисəлəрин кениш мəнзəрəсини јарадыр. Онун дили еһтираслы вə публисистикдир. Бу əсəрлəр узаг вə бизимчүн гаранлыг олан бир дөврə һəср олунса да, онлар кениш шөһрəт газаныб дөнə-дөнə нəшр олунмушдур. Тəəссүф ки, Омонун əсəрлəринин һеч бири кечмиш ССРИ-дə нəшр едилмəмишдир

РЕКЛЈУ ЕЛИЗЕ

(1830-1905)

Франсыз чоғрафијашүнасы вә тарихчиси. Монтобанда вә Берлиндә охумуш, сијаси бахышларына көрә Франсадан говуландан сонра Авропа вә Америка өлкәләринә сәјаһәт етмишдир. Күлли мигдарда материал топладыгдан сонра 1858-чи илдә вәтәнинә гајытмышдыр. Онун демәк олар ки, дүнјанын бүтүн өлкәләринин тәбии шәраитинин, әһалисинин, сијаси-игтисади һәјатынын тәсвирини верән "Үмуми чоғрафија" ("Дүнја вә адамлар") адлы 10 чилдлик фундаментал әсәри чоғрафијашүнаслыгда сон сөз һесаб олунурду. Әсәрин Авропанын әксәр дилләриндә, о чүмләдән бүтөв шәкилдә Рус дилиндә нәшр олунмасы онун шөһрәтинин гејри-адилијинә сүбут ола биләр. Һәмин дөвр Брүссел унверситетинин ректору, мәшһур сосиолог Килјом де Греф, Реклјунун бу әсәрини "XIX әсрин ән мөһтәшәм әдәби абидәси" адландырмышды. Әсәрин бөјүк бир чилди Әфганыстан, Иран, Кичик Асија, Шәрги Әрәб өлкәләринә һәср олунмушдур. Бөјүк чоғрафијашүнас бу өлкәләри гарыш-гарыш кәзмиш вә һәмин өлкәләрин кечмишинә вә индисинә аид бүтүн мә'луматлары дәриндән өјрәнмиш, сајсыз милләтләрин характерини кениш тәһлил етмиш, онларын дүнја сивилизасијасындакы јерини вә пајыны ачыгламышдыр. Реклјунун шәрг халгларына, хүсусилә фарслара вә ермәниләрә вердији дәгиг вә сәрраст гијмәт өз објективлији илә һејрәтамиздир.

Бу мәрданә објективлик тәәссүф ки, сонракы бир сыра Авропа, хүсусилә Рус тәдгигатчылары үчүн нүмунә олмады.

Реклјунун икинчи, 6 чилдлик әзәмәтли тәдгигат әсәринин ады "Инсан вә дүнја"дыр. Ејни вахтда Авропанын бир сыра өлкәләриндә зәнкин иллүстрасија вә јүксәк тәртибатла нәшр олунан бу әсәрин чапы индинин өзүндә белә мәтбуат тарихиндә геј-

ри-ади һадисә оларды. Онун һәр ҹүмләсиндә бөјүк зәка вә мә'нәви күч ифадә олунуб. Јевросентризм вә һиндавропачылығын зәһәрли күләкләри санки Реклјунун јанындан белә кечмәјиб.

Мәсәлән, шумерләрин түркдилли халг олмасыны һеч бир рус вә ја руслашмыш Струве кимиләр дилинә кәтирә билмәдији һалда Реклју буну гејдсиз-шәртсиз һәгигәт кими тәсдиг етмишдир.

Реклјунун сијаси бахышлары е'тибарилә анархист олмасы чохларыны һејрәтләндирсә дә онун нечә азадлыг тәрәфдары олдуғуну биләнләр үчүн бурада һеч бир гејри-тәбии шеј јохдур.

Реклю Э., Земла и люди, 12 т. М.1915
Реклю Э., Человек и земля, в 6 т. Спб. 1906

РЕНАН ЖОЗЕФ ЕРНСТ

(1823-1892)

Франсыз тарихчиси. Парисдә дини семинаријаны битириб. Чохлу бәдии, фәлсәфи филолокијаја аид әсәрләр јазмыш, 1878-чи илдә франса академијасына үзв сечилмишдир. Шәргә сәјаһәт етмиш, јәһуди дилчилији вә Христиан дини мүтәхәссиси кими дә танынмышдыр.

Фәлсәфи драмларында сосиал-әхлаги идејалар тәрәннүм етмишдир. "Марк Аврели вә антик дүнјанын сону", "Аверроес вә Аверроизм" кими фәлсәфи диалоглары да мәшһурдур, лакин она шөһрәт кәтирән 7 чилдлик "Христианлығын илк әсрләринин тарихи" вә 5 чилдлик "Исраил халгынын тарихи" әсәрләридир. Бунларын ичиндә исә јарым бәдии "Исанын һәјаты" әсәри Авропанын бүтүн дилләриндә, Франсанын өзүндә исә он дәфәләрлә нәшр олунмушдур.

Ренан христианлығын банисини аллаһ вә ја пејғәмбәр кими дејил, реал вә идеал бир инсан кими тәсвир етмишдир.

Чохлу тарихи очерк вә мәгаләләриндә Шәрг вә јәһуди тарихинин бир сыра проблемләрини ишыгландырмаға чалышмышдыр.

1882-чи илдә Сорбоннада охудуғу "Милләт нәдир" мәгаләсиндә Ренан јазыр: "Биз көрдүк ки, бизим күнләрдә Италија өз мәғлубијјәтләри илә ваһид дөвләт олду, Түркијә исә өз гәләбәләријлә тагәтдән дүшдү".

Мәгаләсинин башга бир јериндә јенә јазыр: "Бәшәр тарихиндә иргләр кәмиричиләр вә ја пишиккимиләр кими ејни типли дејил, бурада адамларын кәлләсинә әл сүртүб, сонра боғазларындан јапышараг сән бизим ганымыздан дејилсән, демәк олмаз. Инсанда онун дилиндән дә уча бир шеј вар, - бу онун арзусудур. Ис-

вечрәлиләр дилләри ајры-ајры олса да бирләшмәји арзулајырлар. Инди алман дилиндә данышан пруссијалылар исә бир вахт славјан дилиндә данышыблар.

Милләт - гәлбдир, мә'нәви принсипдир. Бу гәлби бирләшдирән ики шеј вар, бири кечмиш, бири кәләчәк. Кечмиш онун хатирәләр хәзинәси, кәләчәк исә бир јердә јашамаг арзусудур".

Бу мә'налы, дәрин фикирләр Ренанын мүтәфәккир тарихчи олдуғуна дәләләт едир.

Ренан, Э., Собрание сочинение. т.1-12, Киев, 1902-1903.

СОРЕЛ АЛБЕР (1842-1906)

Франсыз тарихчиси. 1889-чу илдә Франса мә'нәви вә сијаси академијасынын, 1894-чү илдән исә Франса Академијасынын үзвү. Франса-Пруссија мүһарибәсинә һәср олунмуш ики чилдлик илк әсәри 1875-чи илдә чап олунмушдур. 1878-чи илдә чап олунан "XYIII әср Шәрг мәсәләси" әсәри исә әсасән Авропа өлкәләринин Түрк империјасы илә мүнасибәтләринә, Русијанын шәргдә експансив сијасәтинин тәһлилинә һәср олунмушдур. Сорел чох јердә Авропа өлкәләринин бу һадисәләрдә гејри-фәал сијасәтинә тохунур, мәһз онларын Русијаја күзәштли нәтичәсиндә чар империализминин азғынлығына мејдан ачылдығыны јазыр.

Сорелин шаһ әсәри 1892-1908-чи илләрдә нәшр етдирдији 9 чилдлик "Авропа вә Франсыз ингилабы" адлы мөһтәшәм тәдгигат ишидир. Тарихчи мәнбәләри мәһарәтлә мејдана чыхарыб јериндә ишләдилән фактларла фикирләрини әсасландырыр. Әкәр Тен вә башга тарихчиләр франсыз ингилабынын баштан-баша зоракылыгдан вә јыртычы инстинктләрин түғјаны олмасындан бәһс едирләрсә, Сорел орта мөвге тутур. О, јакобинчиләрин, хүсусилә Робеспјер, Сен Жүст, Демулен вә Маратын шөһрәтпәрәст вә рәһмсиз сималарыны ачыб көстәрир, онларын ингилаби һәрәката демократија вә азадлыг принсипләрини һәјата кечирмәк нијјәтилә кәлмәдикләрини тәсдиг едирсә, әксинә бу принсипләри онлар дејил, Наполеонун һәјата кечирдијини јазыр. Сорелин фикринчә, франсыз ингилабынын һәгиги гәһрәманы Робеспјер дејил, Наполеон Бонапартдыр. Мәһз онун дахили вә харичи сијасәти һәр чүр деспотизмә вә ишғалчылыға гаршы чеврилмишдир.

Франсыз ингилабы жерондистләрлә биркә мәһз едилди.

Јакобинчиләр бә'зиләринин јаздығы кими артыг идеја мүба-

ризәси апармырдылар. Әслиндә һакимиjjәт вә диктатура уғрунда мүбаризә кедирди. Сорелин әсәри өз парлаг үслубу илә ингилаба һәср олунмуш тәдгигатлар арасында мүстәсна jер тутур вә бүтүн бу чәһәтләринә көрә бир чох дилләрдә нәшр олунмушдур.

Сорел А., Европа и французская революция, т.1-8 СПб.1892-1908

ТЈЕР АДОЛФ **(1797-1877)**

Франсыз дөвләт хадими вә тарихчиси. Кәнчлијиндә вәкил ишләмиш, сонра исә журналист кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1833-чү илдә чапдан чыхан 5 чилдлик “Франсыз ингилабы тарихи” әсәринә көрә Франса академијасына үзв сечилмишдир. 1930-чу илдән нәшр етдији “Натсионал” гәзети либерал буржуа хадимләрини әтрафына топлајыб онларын башлыча рупоруна чеврилмишдир. Әввәлчә дахили ишләр назири, сонра харичи ишләр назири, нәһајәт баш назир сечилмишдир. 1948-чи ил ингилабына гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр.

1852-чи илдә император Луи Наполеона гаршы чыхышына көрә сүркүн едилмиш, бир мүддәт сонра јенидән Франсаја гајыдыб “Консуллуг вә Франса ингилабы тарихи” әсәрини чап етдирмәклә бәрабәр сијаси фәалијјәтини дә давам етдирмишдир.

Милли мәчлисдә өз парлаг нитгләријлә јаланчы конститусијалығы тәнгид едир, Италија вә Алманијада Франса үчүн һазырланан тәһлүкәдән хәбәрдарлыг едирди.

Тјер Франсанын 1870-чи илдә Алманијаја мүһарибә е’лан етмәсинин гәти әлејһинә чыхыр, Франсанын мүһарибәјә һазыр олмағыны билдирирди. Франса һәмин мүһарибәдә мәғлуб оландан сонра Тјер Алманија илә сүлһ мүгавиләси бағламыш, бир ил сонра башланан ингилабы исә јатыртмышдыр. Һәмин ил Франсанын президенти сечилмишдир. Үч ил президентлик етдикдән сонра клерикал монархистләр тәрәфиндән деврилмишдир. 1877-чи илдә јенидән президентлијә дә’вәт олунан Тјер көзләнилмәдән вәфат етмишдир.

Франсанын әзәмәти үчүн даим чалышан Тјер ити ағлы вә јорулмаз енержиси илә сечилмишдир. Әсәрләриндә ингилабларын әлејһинә чыхыб азадлыг идејаларыны мүдафиә етмишдир.

Тьер Л.А., История Фр. революции в 5 т.Спб.1873-77

ТЈЕРРИ АМАДЕЈ (1797-1873)

Франсыз тарихчиси. Блуада доғулуб. О, әввәлләр әјаләт мәктәбләриндә дәрс демәклә доланмыш, сонра исә мүәллимлији атыб тарихчи кими фәалијјәтә башламышдыр. Амадејин илк әсәри 1828-чи илдә Парисдә чап олунуб. Әсәрин шөһрәт газанмасы онун Франсанын бир сыра университетләриндә професор кими дә'вәт олунмасына сәбәб олмушдур. О, бир мүддәт департамент префектору сечилир. Инзибати саһәдә бөјүк габилијјәти ашкар олан Тјерри кениш халг рәғбәтини газаныр.

Һәмин илләрдә һакимијјәтә кәлән јени император, Амадеји сенатор сечир. Бүтүн бу ичтимаи фәалијјәтијлә бәрабәр Тјерри јарадычылыгла да чидди мәшғул олур. Онун көзәл әсәрләринин әксәријјәти Рома империјасынын сон һадисәләринә һәср олунмушдур. Керман, Һун вә башга халгларын Рома империјасына јүрүшләрини вә бөјүк халглар көчү заманы дүнјаны сарсыдан шәхсләрин һәјатыны Амадеј Тјерри бөјүк бәдии әзәмәтлә гәләмә алмышдыр. Бу чәһәтдән "Аларих" вә "Аттила вә онун сәлтәнәти" әсәрләри хүсусилә мисилсиздир. Онун һунлара вә онларын даһи сәркәрдәси Аттилаја һәср олунмуш әсәрләриндә һун сәркәрдәси Гәрб елми әдәбијјатында илк дәфә објектив тәсвир олунмушдур. Тјерри бир сәркәрдә кими Аттиланы Искәндәр вә Сезардан сонра үчүнчү дүһа һесаб едир. Ејни заманда бә'зи рус сосиал шовинист тарихчиләриндән фәргли олараг онун әсәрләриндә һун сәркәрдәси надан, вәһши вә барбар кими дејил, ағыллы, мүдрик ејни заманда мәрһәмәтли бир шәхсијјәт кими көстәрилир. Аттиланын 452-чи илдә Ромаја вә ромалылара рәһм едиб бөјүк шәһәрин мүһасирәсиндән әл чәкмәси буна сүбут ола биләр.

Бүтүн бу чәһәтләринә көрәдир ки, Амадејин ады Совет енсиклопедијларында демәк олар ки, чәкилмир.

Тјерри А., Рассказы из римской истории Y века. М.1881

ТЈЕРРИ ӨКҮСТЈЕН

(1795-1856)

Франсыз тарихчиси. Кимназијаны битириб, кәнч јашларындан сијаси һәјата гошулмушдур. Тјерринин публисистик исте'дадыны көрән мәшһур Сен Симон ону һимајәсинә алмышдыр. Утопик сосиалистлә јахынлығы тә'сирсиз галмамыш, Тјерри бүтүн әсәрләриндә халг күтләләринин һәрәкатыны әсас тәсвир објектинә чеврилмишдир. "Он ил тарихи иш" адлы илк китабында өз сијаси бахышларыны әсасландырмаға чалышан Окүстјен өз мүәллими илә әлагәләрини кәсиб сәрбәст фәалијјәтә башлајыр. О, јазырды ки, Франса вәтәндашларынын вә үмумијјәтлә халгын тарихи јазылмајыб. О, франсыз тарихчилијиндә илк дәфә халг һәрәкатларына башчыларынын далынча кор-корана кедән кортәбии һадисә кими бахмыр.

Тјерри Y-X әсрләрин Меровинг вә Каролингләринә галиб кәлмиш көчәриләрә керман тајфалары кими бахыр. Франсызларын исә 987-чи илдә һакимијјәтә кәлән капетингләрдән формалашдығыны гејд едир. О, инкилисләрин дә кимләрдән олдуғуну сүбут етмәк үчүн 1825-чи илдә "Инкилтәрәнин норманлар тәрәфиндән фәтһи" адлы әсәрини чап етдирир. Бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими бурада да тарихә бир-бирләринә нифрәт едән иргләрин мүбаризәси кими бахыр. Вә бөјүк әсәрдә Инкилтәрә тарихинин ән кәркин вә парлаг сәһифәләри тәкчә архив сәнәдләри илә дејил, фолклор әдәбијјаты нүмунәләри илә дә ишыгландырылмышдыр. 1840-чы илдә нәшр олунмуш "Меровингләр дөврүндән һекајәләр" адлы башга бир әсәриндә өз идејасына садиг галан Тјерри јенә дә иргләрин мүбаризәсини тәсвир едир. О, да Сен Симон кими мүлкијјәт саһибләрини франклар, фермерләри исә галлар һесаб едир. XI-XIII әср Франса коммуналарынын һәрәкатына гәһрәманлыг мүбаризәси кими бахыр вә сонракы Франса буржуа ингилабларыны онларын нәтичәси һесаб

едир. Һәр ики әсәрин фактик сәнәдләрә әсасланан бәдии мәзијјәтләри һәмин әсәрләри XIX әсрин биринчи јарысында јаранан тәдгигатларын ән шөһрәт тапмыш нүмунәләриндән биринә чевирмишдир. Һәтта алман тарих мәктәбинин нүмајәндәләриндә белә бу әсәрләр гибтә ојатмышдыр.

Тьерри, О., Завоевание Англии норманнамы, ч.1-3 СПб.1860.

Тьерри, О., Рассказы из времен меровингов, СПб.1892.

ТОКВИЛ АЛЕКСИС

(1805-1859)

Франсыз тарихчиси, мүтәфәккир вә сијаси хадим. Задәкан аиләсиндә доғулмушдур. Мәһкәмә ишләриндә иштирак етмишдир. 1831-чи илдә һәбсхана гурулушуну өјрәнмәк үчүн Америкаја е'зам олунмуш, нәтичәдә һәмин ил чапдан чыхан вә тарихшүнаслыгда бүтөв бир дөвр ачан "Америкада демократија" әсәрини јазмышдыр. Һәмин әсәрә көрә мүкафат алыб 30 јашында Франса академијасына үзв сечилмишдир.

Токвил һәр чүр ингилабларын әлејһинә чыхыб нүфузлу, тәһсилли вә тә'мин олунмуш аиләләрдән чыханларын һакимијјәтинә тәрәфдар олдуғуну билдирмишдир. О, Америка типли күчлү президент һакимијјәтини әсл демократијанын әсасы һесаб едирди. Әсәр инди дә марагла охунур вә онун бир сыра төвсијјәләри инди дә актуалдыр.

Токвил бир мүддәт Франсанын Харичи Ишләр Назири вәзифәсини дашыјыб, сонра истe'фаја чыхмыш, өзүнү елми публисистик јарадычылыға һәср етмишдир. Назир олдуғу вахтлар кәнч Гобиноја һимајәдарлыг едиб она бир сыра дипломатик вәзифәләр тапшырмышдыр.

1855-чи илдә нәшр олунмуш "Көһнә гајдалар вә ингилаб" әсәри дә дәринлији вә фикирләрин зәнкинлији илә сечилир. Чох објектив вә ағыллы нәтичәләрә кәлән Токвил 1789-чу ил ингилабы һаггында јазыр ки, о, тәдричән көрүләси бир иши сүр'әтлә јеринә јетирмәклә көзләнилдијиндән аз јенилик кәтирди. Тарихчи ингилабы арзуолунмаз һесаб едир. Ингилабларын руһ јүксәклији, инам кими мә'нәви кејфијјәтләр ојатдығыны гејд едән тарихчи ингилабын әсас гәһрәманы олан халг күтләсинә мәнфи, гара гүввә кими бахыр.

Ингилабларын террор вә күтләви гырғын шәкли алмасында бу шүурсуз күтләләри башлыча мүгәссир һесаб едир. Ејни за-

манда ингилабын кичик кәндли тәсәррүфатларыны азад етдијини дә нәзәрә чатдырыр.

О, гејд едир ки, ингилабын баш вермәсиндә Франсада һөкм сүрән ингилаба гәдәрки гајдалар да аз рол ојнамамышдыр.

Токвилин өз објективлији илә сечилән "Хатирәләр"и мәшһурдур. Парисдә 9 чилдлик күллијаты чапдан чыхмышдыр.

Токвил дворјан силкинин тәрәфдары олуб, Франса тарихчилијиндә буржуа ингилабчыларына мәнфи гијмәтә мејл едән тарихчиләр јетишмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

ТОКВИЛ, А., Демократия в Америке, М.1993

ТУРСКИ ГРИГОРИ

(534-594)

Франк тарихчиси. Меровинглəр дөврүндə кешиш аилəсиндə доғулмуш, Тур шəһəринин јепископу олмушдур. Крал Хлодвигин оғланларынын һакимијјəт уғрунда мүбаризəлəринин шаһиди олмушдур. Гардаш гырғынларыны, сајсыз-һесабсыз суи-гəсдлəри өз көзлəри илə көрмүш Григори һəтта мəһкəмəјə верилиб, амма халг арасындакы нүфузу сајəсиндə хилас олмушдур. О, краллара дүшмəнлəри арасында даим барышыг јаратмаға чалышыр, өлкəни кəзир, јүзлəрлə адамла көрүшүб онларын дедиклəринə гулаг асырды. Бу гејдлəри əсасында јаздығы башлыча əсəрини өлүмүндəн бир аз əввəл битирмишдир. "Франкларын тарихи" адланан əсəрдə Нуһ əјјамындан башлараг бүтүн гəдим тарихин гыса хүласəси верилир, сонра христианлығын тарихиндəн бəһс олунур. Бүтүн һадисəлəри христианлығын көзү илə гијмəтлəндирəн Турски, нəһајəт шаһиди олдуғу һадисəлəрин тəсвиринə кечир. О, һунлар һаггында, онларын бөјүк сəркəрдəси Аттила һаггында данышыр, амма бүтүн бунлары əлбəттə дүшмəн мөвгејиндəн ишыгландырыр. Каталаун дөјүшү, Аттила, Аетси, Одоакр һаггында мə'луматлар əсəрин икинчи китабындадыр. Бу мə'луматлар, əлбəттə гыса вə биртəрəфлидир, Иордан вə Прискин сөјлəдиклəри илə мүгајисə олуна билмəз. Бир дə Турскинин мə'луматларынын нəтичəси килсə вə дин хадимлəринин хəбəрдарлығы илə нечə олачағы əввəлчəдəн билдирилдијиндəн мүəјјəн гəдəр чазибəсини итирир. Аттила вə Одоакрдан фəргли олараг остготларын кралы Теодорих һаггында даһа кениш данышыр. Бүтүн бунларла бəрабəр əсəр еһтирасла, үрəкјанғысы илə јазылмыш, һадисəлəр гəһрəманларын һисслəри һəјəчанлары илə гајнајыб гарышыб. Бу бахымдан онун əсəри зəнкин вə мисилсиз мə'хəздир. Григори ким олурса олсун бүтүн тарихи шəхсијјəтлəри характеризə едиб, онларын əмəллəрини хејир вə шəр мөв-

кејиндән гијмәтләндирир. О, шөһрәтпәрәст, ријакар ә'јанлары дамғалајыр, онлары бүтүн сарај чеврилишләринин, дахили чәкишмәләрин башлыча сәбәкары һесаб едир. Онун краллары, сәркәрдәләри вә чәнкавәрләри сәрт, һәтта амансыздырлар. Бу да тәбии ки, дөврүн хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Бу сәрт, амансыз вә күчлү инсанлар ејни заманда доғручу вә әдаләтлидирләр.

Григорий Турский, История франков, М.1987.

ФЛАКК ЖАК (1846-1918)

Франсыз тарихчиси. Страсбургда доғулуб, һүгуг тәһсили алмышдыр. 1870-чи илдә диссертасија мүдафиә едиб, 24 јашында һүгуг доктору дәрәчәси алмышдыр. 1884-чү илдән өмрүнүн сонуна кими франсыз коллечиндә мүгајисәли һүгуг тарихи үзрә профессор олмушдур. Сајсыз әсәрләриндә һүгуг тарихинин бүтүн мәсәләләринә тохунмушдур.

Фүстел де Куланждан фәргли олараг о, белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, феодализм аилә вә нәсил әлагәләрини кенишләндирмәк истәјәнләрин шәхси тәшәббүсләри сајәсиндә әмәлә кәлмишдир. Буну сүбут етмәк үчүн о, һәм тарихи нәғмәләрдән вә чанкавәрлик епосларындан, һәм дә хроника вә хартијалардан истифадә етмишдир. X-XI әсәрләрин дикәр әсрләрдән фәргини көстәрмәк үчүн Флакк феодал режим әвәзинә "сенјориал режим" терминини ирәли атмышдыр. Флакк јазыр ки, һимајәдарлыг олмадан һеч бир чәмијјәт инкишаф едә билмәзди. Бу һисс исә өз нөвбәсиндә бүтүн заманларда дәјишмәз олан аилә мәһәббәти, достлуг мүнасибәтләри, өзкәләрә, јадлара нифрәт кими даими инстинктләрдән доғур. О, Фүстелдән фәргли олараг феодализмин кенезисиндә игтисади факторлара гәтијјән әһәмијјәт вермәјиб онун мүстәгил әһәмијјәтини инкар едир.

Флакк бөјүк торпаг мүлкијјәтләринин инкишафыны, азад кәндлиләрин мифлис олуб арадан чыхмасыны, синфи зиддијјәтләри, - бүтүн бунларын һамысыны һимајәдарлыг анлајышы илә изаһ едир. Беләликлә, о, игтисади амилләри, һәм дә тарихи просесдә синфи мүбаризәни инкар едир. Вә сөзсүз ки, онун бу нәзәријјәси һәгигәтә даһа ујғундур.

Флаккын јарадычылығында әсас јери онун, "Гәдим Франсанын мәншәји" әсәри тутур. Әсәрин башлыча гајәси ондан ибарәтдир ки, һәр һансы чәмијјәт тәбии олараг формалашан вә ин-

кишаф едән бир организмдир. Бурада тәкчә мадди мараг дејил, һәм дә үмуми дил, ән'әнә, инстинкт, мә'нәви истәк вә с. бир-бирләринә бағлы елементләр башлыча рол ојнајыр. О, јазыр ки, бу организм һеч заман өлмүр, амма дәјишилир. Бу фикир Флакқын дөврү үчүн бәлкә дә доғру иди. Биз исә билирик ки, нәинки һәр һансы чәмијјәт, һәтта милләтләр вә халглар да бир чох тәбии вә сосиал амилләрин деформасијасы нәтичәсиндә арадан чыхыр.

Flach, S., Les origienes de L'ancienue France, 1-4, Paris.1886-1917

ФҮСТЕЛ ДЕ КУЛАНЖ (1830-1889)

Сон әсрләрин тарихчиләрини ики група ајырмаг олар. Халг вә охучулар тәрәфиндән севилән, бир дә елми академизм даирәләриндә гијмәтләндирилән тарихчиләр. Икинчи групун бәлкә дә ән парлаг нүмајәндәси франсыз тарихчиси Фүстел де Куланждыр. О, Парисдә ортабаб дворјан аиләсиндә анадан олмуш, али тәһсил алдыгдан сонра докторлуг диссертасијасы мүдафиә едиб, кечән әсрин 60-70-чи илләриндә Страсбург университетинин професору олмушдур. 1875-чи илдә Сорбон университетинә дә'вәт олунуб, орта әсрләр тарихи кафедрасына башчылыг етмишдир.

Мөтәдил дүнјакөрүшү "Антик дүнјанын шәһәр - дөвләтләри" әсәриндә әкс олунмушдур. О, јазыр: "Дин јараныб бәргәрар олурса, чәмијјәт дә формалашыр. Дин дәјиширсә, чәмијјәтдә дә дәрин сарсынтылар баш верир. Дин итиб кедирсә, чәмијјәт дә симасыны итирир".

Әсәрләриндә алман тарих мәктәбләринин консепсијаларына гаршы чыхмыш, онларла ардычыл полемикаја кирмишдир. О, алман тарихчиләрини аполокетизмдә вә шовинизмдә күнаһландырыб јазыр. "Онлар һәр һансы мә'хәзә өз әразиләри кими дахил олуб, ону дәрһал өз империја торпагларына чевирирләр".

Куланж О.Тјерри, Кизо вә башгаларынын да әлејһинә чыхыб орта әсрләрдә һеч бир синфи антогонизм олмадығыны иддиа едир. О, Франса задәканлары илә кәндлиләрини бир-бирләринә охшадыб, бир-бирләринә јахын олуб ејни иши көрдүкләри фикрини ирәли сүрүр.

Дөвләтин исә даим нејтрал галдығыны билдирир. О, Франса кәндли ичмаларынын кенезиси барәсиндә бүтөв бир тә'лим јаратмышдыр. Гәдим Галлијада франкларын илк дөврүндә бөјүк ичмаларын мөвчуд олмасы фикринин дә гәти әлејһинә чыхыб

јазыр ки, бу фикир јалныз вә јалныз тарихчиләрин ујдурмасыдыр. Куланж әксинә, бүтүн Галлијада мүлкәдар маликанәләринин, виллаларынын вә тәһкимчи кәндләрин кениш јајылдығыны иддиа едир. Бу вилла вә маликанәләрин дә сон нәтичәдә монархија институтларынын галиб кәлмәсинә кәтириб чыхартдығыны билдирир. Де Куланж үчүн тарих бүтүн позитивистләр кими һәмишә тәдричи, аһәнкдар бир просесдир ки, нәсилләрин бирбирләринин ән'әнәсини гәбул етмәсинә шәраит јарадыр. Бу мә'нада Куланж һәр чүр ингилабларын, о чүмләдән сосиалист ингилабынын әлеіһдары омлушдур. Онун 6 чилдлик "Гәдим Франсанын ичтимаи гурулушу" адлы нәһәнк әсәри XIX әсрин демәк олар ки, ән мәһшур тәдгигатларындан бири сајылыр вә үмумијјәтлә, дүнја тарихчилијиндә ән дәрин из бурахан әсәрләрдәндир.

Фюстел де Куланж, Древное общество, т.1-2 СПб.1867.

Фюстел де Куланж, История общественного строя древней Франции, т.1-6, СПб.1901-1916

ШАТОБРИАН ФРАНСУА

(1768-1848)

Варлы аиләсиндә анадан олмуш, һәрби мәктәбдә охумушдур. Атасынын өлүмүндән сонра Америкаја сәјаһәт едиб, көзәл тәбиәт мәнзәрәләриндән руһланараг “Атала” вә “Рене” адлы мәһшур повестләрини јазмышдыр. Франсаја гајытдыгдан сонра вәтәндаш мүһарибәсиндә ројалистләрин тәрәфиндә вурушуб јараланмышдыр. Лондона гачыб бир мүддәт еһтијач ичиндә јашамышдыр. Ики чилдлик “Бүтүн гәдим вә јени чеврилишләрин тарихи, сијаси вә мә'нәви тәчрүбәси” адлы әсәрини дә бурада јазмышдыр. Әсәр башдан-баша Руссо руһундадыр вә тәбиәти чәмијјәтә гаршы гојур.

Республиканын бәрпа дөврүндә јенидән Парисә гајыдыб сијаси, ичтимаи фәалијјәтә башламышдыр. Франсанын Лондон вә Ромада сәфири олмушдур. Сонра исте'фаја чыхыб Јахын Шәрги вә Шимали Африканы кәзмишдир. 1811-чи илдә Франса Академијасына үзв сечилмишдир.

Әдәби јарадычылыға адларыны чәкдијимиз романтизм вә сентиментализм сәчијјәли повестләрлә башламыш, јарадычылығынын икинчи дөврүндә исә христианлығын аполекети кими чыхыш етмишдир. 1811-чи илдә әдәби дүшмәни Шенјенин әлејһинә сөјләдији нитгинә көрә император тәрәфиндән кәскин тәнгид олунмушдур. Бундан һирсләнән Шатобриан императорун дүшмәни кими сијаси фәалијјәтә башламышдыр. 1814-чү илдә Наполеон Бонапарт девриләндән сонра назир тә'јин олунуб јенә ројалист мөвге тутмушдур. Бир сыра өлкәләрдә сәфир, һәтта бир мүддәт харичи ишләр назири олмуш, һәмин мүддәтдә чохлу әсәрләр дә чап етдирмишдир. Дөврүнүн ән шөһрәтли адамларындан бири, хүсусилә Парис кәнчләринин бүтү олмушдур. Дөври мәтбуатда чохлу мәгалә вә памфлетләри, ејни заманда чохчилдли хатирәләри чап олунмушдур.

Лакин Шатобрианын көзләдијинин әксинә олараг онун ме'муарлары чәмијјәт тәрәфиндән зиддијјәтли, сахта вә ујдурма әһвалатлар кими гаршыланмышдыр.

Шатобриан Ф., Бонапарт и Бурбоны, СПб.1814
Шатобриан Ф., Воспоминании об Италии Англии и Америке, ч.1-2 М.1817
Шатобриан Ф., Записки о жизни и смерти Карла Фердинанда, т.1-2 М.1821

ИНКИЛИС ТАРИХЧИЛӘРИ

ВЕБСТЕР ЧАРЛЗ (1886-1961)

Инкилис тарихчиси. Кембрич университетини битирмиш, Ливерпул университетинин профессору олмушдур. Авропа, Асија вә Американын бир сыра университетләриндә мүһазирәләр охумушдур. 1950-54-чү илләрдә исә Британија академијасынын президенти олмушдур.

Бир сыра бејнәлхалг сијаси вә елми конфрансларын фәал иштиракчысы кими Вебстер бехнәлхалг сијасәтин мүхтәлиф аспектләринә аид күлли мигдарда сәнәдләр чап етдирмиш вә ја онлары редактә етмишдир.

Чохлу әсәрләриндә Бөјүк Британијанын бејнәлхалг сијасәтини шәрһ вә мүдафиә етмишдир. Наполеон дөврүнүн мүһарибәләриндән бәри Бөјүк Британијанын бүтүн харичи, сијаси вә һәрби аксијаларынын дәрин анализини вермиш вә һәмин һадисәләри әсасән инкилис нөгтеји нәзәринчә әсасландырмаға чалышмышдыр.

Инкилтәрәнин кечән әсрин орталарында чар ишғалчылығына гаршы шәрг сијасәтинә хүсуси әсәр һәср етмиш, бу сијасәтин Түркијәни чаризмдән хилас етдијини билдирмишдир.

Вебстер бүтүн өлкәләрин, о чүмләдән ән кичик өлкәләрин belә мүстәгиллик вә суверенлик һүгугуну мүдафиә етмишдир. Инкилтәрәнин бу саһәдәки һәр һансы аддымыны алгышламышдыр. Ејни заманда вәтәнинин дүнја сивилизасијасынын интишарчысы вә мүдафиәчиси олдуғуну јазмышдыр. О, Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилијини дә бу бахымдан әсасландырмаға чалышмышдыр. Инкилтәрәнин II дүнја мүһарибәсиндәки ролуну јүксәк гијмәтләндирмиш, 1939-чу ил Сталин-Һитлер сазишләрини тәнгид етмишдир.

Webster, The straregis offences ovgainst Germany 1939-1949, I-4, L.1961

ВУЛЛИ ЛЕОНАРД **(1880-1960)**

Инкилис археологу вә тарихчиси. Оксфорд али коллечиндә тәһсил алмыш, музејдә ишләмишдир. 1910-чу илләрдә бир сыра археоложи експедисијаларда фәал иштирак етмиш, Кархемиш вә Синајда апарылан археоложи ахтарышлара рәһбәрлик етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә һәрби кәшфијјат гәраркаһында бөјүк иш апармышдыр. Мүһарибәдән сонра јенә өз сәнәтинә гајыдыб Суријада, Ирагда, Түркијәдә газынтылар апармышдыр. Нәһајәт, бәхт ону 1922-чи илдә Ирагын чәнубундакы Телл-әл-мүкәјјәр тәпәләринә апармышдыр. Бурада Британија музеји вә Американын Пенсилванија университетинин сифариши илә газынты ишләри апарыб, әввәлләр уғурсузлуға дүчар олса да Вулли инадла газынтылары давам етдирмиш, нәһајәт 1926-чы илдә археолокија тарихиндә ән бөјүк уғур газанмышдыр. О, гәдим Шумерин сон пајтахты олан Ур шәһәринин шаһ гәбристанлығыны ашкара чыхарыб бурдан нә аз, нә чох, - дүз 40 тон гызыл әшја вә габ-гачаг тапыб Лондона дашымышдыр. Бүтүн бунлары Вулли чох бөјүк бачарыгла "Халдејләрин Уру" китабында тәсвир едир. Бундан сонра о, газынтыларына әсасланыб "Шумерләр" адлы даһа бир гијмәтли китаб чап етдирмишдир. Бу китабларда о, шумерләрин һәјатыны, мәишәт сәһнәләрини, адәт вә ән'әнәләрини археоложи тапынтылар сајәсиндә усталыгла тәсвир етмиш, бу бөјүк халгын бүтүн дүнја халгларынын, о чүмләдән гәдим Мисир, Јунан вә јәһудиләрин мәдәнијјәт вә техники наилијјәтләр саһәсиндә мүәллими олдуғуну сүбут етмишдир.

1936-чы илдә Суријанын Алах гәдим јашајыш мәскәниндә газынтылар апарыб онларын әсасында "Унудулмуш сәлтәнәт" адлы даһа бир әсәр чап етдирмишдир.

Леонард Вулли, Ур Халдеев, М.1961.

ГАРДИНЕР САМУЕЛ **(1829-1902)**

Инкилис тарихчиси. Оксфорд университетинин профессору. Тарихчилик фәалијјәтини башлыча олараг XYII әср Инкилтәрә ингилабына һәср етмиш Гардинер һәмин ингилабын өзүнәмәхсус консенсијасыны јаратмышдыр. Бу консенсија ондан ибарәтдир ки, Инкилтәрәдә вәтәндаш мүһарибәси һәр чүр игтисади вә мадди әсаслардан узаг олмушдур. О, истәр Кромвел вә онун ордуларыны, истәрсә дә крал вә онун парламент ордусуну јалныз сијаси вә дини антогонизмләринә көрә фәргләндирир.

Гардинер бу бөјүк һәрәкаты вә үмумдүнја һадисәсини пуритан вә англиканларын мүбаризәси кими орижинал бир шәкилдә шәрһ едир. Онун фикринчә, ингилаб рәһбәрләрини мадди вә ја шәхси мәнафеләр гәтијјән марагландырмајыб. Јалныз вә јалныз Инкилтәрәнин бөјүклүјү вә әзәмәти, Инкилис халгынын азадлығы наминә онлар бу ағыр, чәтин мүбаризәјә галхмыш, һәтта кралларынын һәјатына әл галдырмышлар. Әслиндә бу ингилаб сонракы ингилаблара нисбәтән ән гурбансыз ингилаб олмушдур. Вә о нәтичә е'тибарилә Инкилтәрәдә парламент тәкамүлү јолујла ән демократик вә әдаләтли гурулуша кәтириб чыхармышдыр.

Гардинер инкилис сосиалистләринин сијаси фанатизмини тәнгид едиб онларын сијаси корлуғуну нәзәрә чатдырыр. Она көрә бүтүн башга өлкәләр сосиал аһәнкдарлыг јаратмаг истәјирләрсә Инкилтәрәнин сијаси тәчрүбәсиндән нүмунә көтүрмәлидирләр.

Гардинер С., Пуританы и стюарты, СПб 1896.

ГРИН ЧОН (1837-1883)

Оксфордда доғулуб, еіни адлы университети дә битирмишдир. Бир мүддәт килсә китабханасында чалышыб надир әлјазма вә китабларла таныш олмушдур. Омрүнү инкилис халгынын тарихинә һәср етмиш, 1874-чү илдә әввәлчә үч чилддә, 1877-чи илдә исә 6 чилддә "Инкилис халгынын тарихи" адлы мәшһур әсәрини чап етдирмишдир. Онун әсәри дә Ч.Гротун "Јунаныстанын тарихи" әсәри кими ғејри-ади шөһрәт газанмыш, дөнә-дөнә нәшр олунмуш, хүсусилә либералларын севимли китабы олмушдур.

Грин даһа бир нечә әсәрин мүәллифи олса да мәһз илк әсәри она дүнја шөһрәти кәтирмишдир. Онун бир тарихчи кими башга инкилис тарихчиләриндән фәрги будур ки, Грин инкилис халгынын тәкчә сијаси тарихини дејил, игтисади, мәдәни һәјатыны да тәсвир едиб, үмумиләтлә синтез јаратмышдыр. Ән гәдим дөврләрдән 1815-чи иләдәк Инкилтәрәнин крал вә ә'јанлары, кәндли вә мә'мурлары, муздлу гошун вә чанкаворләри, дин хадимләри вә үсјанчылары, шаирләри вә мүғәнниләри, гачаглары - бир сөзлә халгын бүтүн әлван вә рәнкарәнк һәјаты бу фундаментал тәдгигатда өз јүксәк елми вә бәдии әксини тапмышдыр.

Грин һардаса мүәјјән дәрәчәдә алман мәктәбинин тә'сири алтында олса да, позитивизмә мејл етсә дә даим тәрәггипәрвәр мөвгедә дајанмышдыр. О, инкилисләрин алман мәншәлилијини е'тираф етсә дә, Албион адаларында тамамилә јени милләтин формалашдырдығыны сүбут едир.

О, Инкилтәрә конститусијалы монархијасыны инкилис халгынын ән бөјүк наилијјәти һесаб едиб. Инкилисләрин тарихини тәрәгги тарихи кими шәрһ етмишдир. Инкилис халгынын һәм шәһәр әһалисинә, һәм дә кәнд әһлинә ејни дәрәчәдә рәғбәтлә

јанашырды. Онларын һәјатыны, еһтијач вә мәһрумијјәтләрини әсл либерал әһвал-руһијјәси илә тәсвир едирди.

Онун дили емосионал, чанлы вә тә'сирлидир. Јүз илдән артыг кечмәсинә бахмајараг әсәр бу күн дә марагла охунур. Бу исә тәкчә онун демократизми илә изаһ олуна билмәз вә илк нөвбәдә сөзсүз ки, әсәрин бәдии мәзијјәтләри илә әлагәдардыр.

Грин әсәри үзәриндә чох ишләмиш, һәр нәшринә әлавә вә ихтисарлар етмишдир.

Грин, Д.Р., История Английского народа, в4-х т. М.1891-1892.

ГРОТ ЧОРЧ

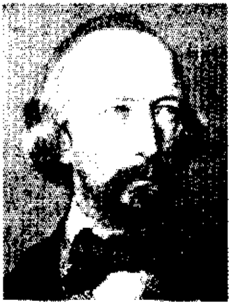

(1794-1879)

Инкилис тарихчиси. Узун илләр сијаси фәалијјәт көстәрмиш, Инкилтәрә парламентинин ән фәал үзвләриндән бири олмушдур. Нәһајәт, 1841-чи илдә сијасәтдән узаглашыб чохдан бәри үзәриндә ишләдији "Јунаныстанын тарихи" әсәрини чап етдирмәјә башламышдыр. Бүтүн ичтимаијјәтин марагла көзләдији әсәр 1846-56-чы илләрдә 12 чилддә чап олунмушдур. Әсәр көрүнмәмиш шөһрәт газаныб тәкчә Инкилтәрәдә дејил, бүтүн Авропада дөнә-дөнә нәшр олунмушдур. Инкилтәрәдә исә һәр беш илдән бир јенидән нәшр олунурду. Әсәрин белә бөјүк, белә гејри-ади шөһрәтинин сәбәби нәјди? Ахы Јунаныстанын тарихинә аид Инкилтәрәдә она гәдәр бәлкә дә јүзләрлә әсәр нәшр олунмушду. Сојуганлы инкилисләри Грот нә илә һејрәтләндирмишди?

Тарихчи илк дәфә Авропа фәлсәфи вә ичтимаи фикринин бүтүн наилијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә етмишди. Онун сијаси тәчрүбәсиндән Гәдим Јунаныстанын сијаси һәјатынын тәсвир вә тәһлилиндә дә усталыг көстәрмишдир.

Бу бөјүк тәдгигат, ерадан әввәл 776-чы ил биринчи үмумјунан олимпиадасындан башлајыб ерадан габагкы 398-323-чү илләрә - Афинанын өз мүстәгиллијини итирдији дөврә гәдәрки бөјүк вә зәнкин бир дөврүн һадисәләрини әһатә един.

Көрүндүјү кими Грот јунан тарихини аддым-аддым тәдгиг етмиш, чәмијјәтин бүтүн сијаси, игтисади, мәдәни симасыны әкс етдирмишдир. О, Афина демократијасыны вә онун атасы Перикли идеализә етмишдир. Ејни заманда Јунаныстанын дүнја тарихинә бәхш етдији бөјүк шәхсијјәтләринин портретләринин там галерејасыны јаратмышдыр. Әсәрин дили бәдии вә образлыдыр. Әсәр көзләнилмәз үмумиләшдирмәләр вә фәлсәфи нәтичәләрлә зәнкиндир. Орада Нибурун руһу ачыг-ашкар һисс олунур. Бундан башга Гротун Платон вә Аристотел фәлсәфәси һаггында трактатлары да вардыр.

ЕЧЕРТОН ЕДУАРД (1855-1927)

Инкилис тарихчиси. Оксфорд университетини битириб, узун илләр дөвләт ишләриндә чалышмышдыр. 1905-чи илдән исә доғма университетинә гајыдыб јенича ачылмыш мүстәмләкәчилик тарихи факүлтәсинин деканы сечилмишдир. Әсәрләринин әсәријјәти Британија мүстәмләкәләринин тарихинә вә характеристикасына һәср олунмушдур.

1897-чи илдә нәшр олунмуш "Британија мүстәмләкә сијасәтинин гыса тарихи" әсәри бу мөвзуда јазылмыш илк тәдгигатлардан бири иди. Бундан сонра исә Ечертон "Бөјүк Британијанын мәншәји вә инкишафы" (1903), "Инкилис мүстәмләкәләринин јаранмасы, инкишафы вә онларын идарә гурулушу" (1923) вә башга бөјүк вә орижинал тәдгигат әсәрләрини нәшр етдирмишдир. Бу әсәрләрдә Инкилтәрә мүстәмләкәләринин игтисади вә сијаси гурулушу кениш вә әһатәли анализ олунур вә үмумијјәтлә, Бөјүк Британија мүстәмләкәчилик сијасәтинә гијмәт верилир. Бу гијмәт објектив характер дашыса да гәрб дүшүнчә тәрзинә ујғун олараг онлары охујуб Ечертонун һансы өлкәнин вәтәндашы олдуғуну тә'јин етмәк чәтин дејилдир. Тарихчинин хидмәти ондадыр ки, Авропа тарихчилијиндә илк дәфә олараг о, инкилис мүстәмләкәчилијини үмумиләшдирән фундаментал тәдгигат апармышдыр. Онун хидмәти орасындадыр ки, Бөјүк Британијанын Асија, Африка вә башга гитәләрдәки мүстәмләкәләриндә игтисади вә мәдәни инкишафа сәбәб олмасыны нәзәрә чатдырыр, амма тәәссүф ки, мүстәмләкәчилијин һәр јердә зәрури олмадығыны гејд етмир. О, бир објектив тарихчи кими чох һәгигәтләри ачыб көстәрир вә ејни заманда өз өлкәсинин сијасәтинин чох чәһәтләрини тәгдир едир.

КАРЛЕЈЛ ТОМАС

(1795-1881)

Инкилис тарихчиси вә философу. Шотландијада Еккшфекан кәндиндә дашјонан аиләсиндә анадан олмушдур. Кимназијада, сонра исә Единбург университетиндә тәһсил алмышдыр. Варлы аиләләрдә дәрс демишдир. Илк әсәри "Сартор Резортус" сосиал фәлсәфи романыдыр. 1837-чи илдә чап етдирдији "Франса ингилабы тарихи" әсәри чох бөјүк мүвәффәгијјәт газаныб Карлејлин адыны ән габагчыл Авропа тарихчиләри сырасына чыхармышдыр.

Бундан сонра Карлејл бир-бирини ардынча "Тарихдә гәһрәманлар вә гәһрәманлыг", "Сон күнләрин памфлетләри", "Оливер Кромвелин мәктуб вә нитгләри" вә нәһајәт "II Фридрихин һәјаты" кими чохчилдли, фундаментал әсәрләрини чап етдирмишдир. Үмумијјәтлә, 34 чилдлик күллијатын мүәллифидир. 1866-чы илдән өмрүнүн ахырына кими Единбург университетинин ректору олмушдур.

Карлејлин Авропада бир тарихчи кими ғејри-ади шөһрәти онун әсәрләринин күлли мигдарда фактлара әсасланмасы илә бәрабәр образлылығы, бәдиилији вә емосионаллығы илә дә әлагәдардыр.

Карлејл һәр чүр зоракылығы гамчылајыб, Робеспјер вә Марата да ганичән кими бахыр. О, ингилабларын һәмишә бәла төрәтдијини, демократија вә фәһлә һәрәкатынын мәнфи, гара әмәлләр дашыјычысы олдуғуну билдирир. Онун фикринчә тарихин ән хошбәхт аны бөјүк шәхсијјәтләрин доғулдуғу күндүр. "Тарихдә гәһрәманлар вә гәһрәманлыг" әсәриндән бу фикир гырмызы хәтт кими кечир. Бу әсәрдә о, бир сыра даһиләрин, о чүмләдән Мәһәммәд пејғәмбәрин һәјатыны бөјүк рәғбәт вә еһтирасла тәсвир едир.

Карлејл бөјүк шәхсијјәтләри күтләјә гаршы гојуб, биринчи-

ләрсиз икинчиләрә тамамилә јарарсыз вә мәнфи бир гүввә кими бахыр. Карлејл бүтүн халгларын даһиләринә рәғбәтлә јанашыр. Анчаг онун ән чох севдији алманлардыр. Онун идеал шәхсијјәтләри кечмишдәдир. Инам уғрунда гәләм вә гылынчла чарпышан гәһрәманлар Карлејлә көрә тарихин бәзәјидир. Онун фикринчә бәрабәрлик вә азадлыг шүарлары һәр һансы күтләви һәрәкат иштиракчыларына мүтләг көләлик вә фәлакәт кәтирәчәк.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дүнјанын сон ингилаблары Карлејлин бу пејғәмбәрлијини тәсдиг етди.

Карлейл Т., История французского революции, М.1991.

КЕРНИ ОЛИВЕР (1911)

Инкилис тарихчиси. Әсәрләри әсасән Хет тарихинә вә хет мадди, мәдәни вә јазылы абидәләринин тәдгигинә вә нәшринә һәср олунмушдур. "Хет дилинин бир нечә аспекти", "Хет дөвләтинин чоғрафијасы", "Анатолија" вә нәһајәт илк дәфә 1952-чи илдә нәшр олунмуш "Хетләр" вә башга әсәрләри илә шәргшүнаслыг аләминдә танынмышдыр.

Әсәрләриндә индики Түркијә әразисиндә јерләшән вә варлығы ерадан әввәлки икинчи миниилликдән биринчи миниллијин әввәлинә гәдәр давам едән Хет дөвләтинин тарихиндән, чоғрафијасындан, дөвләт гурулушундан, тәсәррүфат һәјатындан, ганун вә мүәссисәриндән, һәрби ишләриндән, дил вә етносундан вә нәһајәт әдәбијјат вә инчәсәнәтиндән бәһс едир. Бүтүн бу мәсәләләри тәдгиг едән Керни археоложи газынтыларын тарихиндән, хүсусилә Һет дилинин ашкарланмасында хидмәти олан алимләрин фәалијјәтиндән сөһбәт ачыр. Китабын јахшы чәһәтләриндән бири дә тарихчинин хеттшүнаслыгла мәшғул олан түрк тәдгигатчыларынын да адыны чәкмәсидир.

Гәдим дүнјанын бөјүк сәлтәнәтләриндән биринин сакини олан хетләр - өзләринәмәхсус сивилизасија јарадан бу истеʼдадлы халг һансы дилдә данышыб? Кечән әсрдә антроположи тәдгигатлара вә хет дилинин грамматик хүсусијјәтләринә әсасланан алимләр онларын ән гәдим түркдилли халглардан бири олдуғуну еʼтираф едирдиләр. Анчаг XX әсрин дјаконовларынын агрессивлији нәтичәсиндә аға гара дејилди вә хетләр һинд-авропалы еʼлан олунду. Амма һеч ким изаһ еләмәди ки, ерамыздан габаг биринчи миниллијин әввәлләриндә Һиндистан тәрәфләрдән шәргә доғру кәлән һинд-авропалы бәдбәхтләр бу әһвалатдан мин ил габаг Анадолуда нечә мәскун ола биләрдиләр.

Герни О.Р., Хетти, М.1987

КИББОН ЕДУАРД

(1737-1794)

Инкилис тарихчиси. Оксфорд университетиндә тәһсил алмыш, сонра Лозаннаја е'зам олунуб антик мәдәнијјәти дөврүнүн тарихшүнаслығы илә дәриндән таныш олмушдур. О, тарихчи олмаг гәрарына кәлир, анчаг узун мүддәт өзү үчүн мөвзу сечә билмир. Киббон хатирәләриндә бу барәдә белә јазыр: "15 октјабр 1764-чү илдә мән Капитоли харабалары арасында отуруб гәдим Романын әзәмәти һаггында хәјаллара далмышдым. Бу заман мәним лап јанымда Зевс мә'бәдинин харабалығы ичиндән ахшам дуасы охујан католик кешишинин гәмли сәси ешидилди вә елә һәмин анда бејнимдә Рома империјасынын дағылыб мәһв олмасы тарихини јазмаг фикри ојанды".

Бу һадисәдән сонра Инкилтәрәјә гајыдан Киббон бир нечә ил дөвләт вәзифәләриндә чалышдыгдан сонра нәһајәт арзу етдији әсәри јазмаға һазырлашыр. Бунунчүн о истеʼфаја чыхыр, 1773-чү илдә Лондонда сакит бир кушә сечиб, әсәрини јазмаға башлајыр. Беләликлә, 1787-чи илдә 6 чилдлик "Рома империјасынын тәнәззүллү вә сүгуту" әсәри мејдана кәлир. Әсәрин "Константинополун түрк султаны II Меһмед тәрәфиндән фәтһи" адлы сон һиссәси дә бир мүддәт сонра она әлавә олунур.

Киббон Гәдим Романы инсан әзәмәтинин ән мөһтәшәм абидәси кими гијмәтләндирир. Романын дүнја һөкмранлығы онун фикринчә бәшәр тарихинин ән хошбәхт дөврүдүр. Лакин тарихчи онун јүксәлишини јох, сүгутунун тарихини тәсвир етмишдир. Киббон бу сүгутун сәбәбини христианлыгда, онун инсанлары мүтилијә, өлкүнлүјә вә пассивлијә чағыран идеолокијасында көрүр. Ромалыларын мүхтәлиф халгларла гајнајыб гарышмасы, көчәриләрин дүнја пајтахтына арды арасы кәсилмәјән јүрүшләри, Нерон, Калигула, Домисиан кими бә'зи императорларын мәнәви дүшкүнлүјү, һаким тәбәгәнин һәрислији, гәддарлығы, сатгынлы-

ғы вә саир мәсәләләр Киббонун фикринчә Романы мәһвә кәтириб чыхартды.

Киббонун әсәри еһтираслы, образлы дилдә јазылмышдыр. Шәхсијјәтләрә гијмәт вермәкдә, онлары характеризә етмәкдә тарихчи објектив вә кениш үрәклидир. О, Романын дүшмәнләринин мәрдлијини вә гәһрәманлығыны да лајигинчә гијмәтләндирир. Скифләрә, һунлара вә хүсусилә Аттилаја көзәл сәһифәләр һәср едиб. О, Рома империјасына дахил олан вә олмајан гоншу халгларын тарихинә дә тохунур.

Гиббон Эдуард, История упадка и разрушения Римской империи, т.1-6 СПб.1869-1870

ЛЛОЈД СЕТОН

(XX әср)

Инкилис археологу вә тарихчиси. Лондон университетинин профессору. Гырх илә јахын мүддәтдә Иранда вә Месопотомија-да археоложи газынтылар апармышдыр. Ерадан әввәл бешинчи минилликдән јени еранын башланғычына кими узун бир дөврү әһатә едән јералты гатлары тәдгиг етмишдир. Чох гијмәтли тапынтылар әлдә етмишдир.

Ллојдун һәлә 30-чу илләрин әввәлләриндә Оксфордда чап олунан "Екиз чајлар" әсәри онун илк тәдгигатларындан бири олса да кениш јајылмышдыр. Бу, Ираг вә Месопотомија тарихинә аид илк тәдгигат әсәри иди. 11 фәсилдән ибарәт олуб, 6 мин иллик бир дөврү әһатә едир. Онун демәк олар ки, бүтүн фәсилләриндә түрк халгларынын фәалијјәти тәсвир олунур. Шумерләрә һәср олунан фәсил хүсусилә мараглыдыр. Тарихчи јазыр ки, Шумерләр мәншә е'тибарилә дағлылар олдугларындан өз шәһәрләриндәки мәбәдләрини дә дағa охшатмаг үчүн сүн'и тәпәләр үстүндә јүксәлтмишдиләр. О, шумер адларынын трансификасијасыны да чох доғру әкс етдирмишдир.

Мидија тарихинә һәср олунмуш фәсилдә исә тарихчи Мидија ордусунун Бабиллә мүһарибә апармасындан истифадә едәрәк Кирин һакимијјәти әлә кечирдији вә өз шәрәфсиз өлүмүнү мәһз Мидијада тапдығыны да хүсуси нәзәрә чатдырыр.

Китабын ән дәјәрли чәһәтләриндән бири дә орада верилән бүтүн шәрг шаһ сүлаләләринин чәдвәлидир. Бурада Шумер, Бабил, Ассурија, Әмәви вә Аббаси хәлифәләри вә нәһајәт, түрк султанларынын сүлаләләри илә таныш олмаг олар.

Әсәрин Искәндәр вә селевкидләрә һәср олунмуш фәслинә Ллојд бу сөзләрлә башлајыр: "Македонијада ејни дәрәчәдә бирбирләринә бәрабәр олан ики көркәмли шәхсијјәт доғулмушдур. Искәндәр вә Камал Ататүрк! Һәр икиси бөјүк шәхси икидлик-

ləри илə сечилиб, һəр икисинин дə гејри-ади бəхти олуб".

Тарихчинин бу сөзлəри нəдəнсə китабын редактору əслəн ким олдуғу мə'лум олмајан Дандамајеви əсəблəшдирир.

Ллојдун башга əсəрлəриндəн Шумер тарихинə вə археолокијасына һəср олунмуш The Oldest itu of Sumeria, (Lond.1948), əсəрини хүсусилə гејд етмəк лазымдыр.

Ллојд Сетон, Реки близнецы, М.1972.
Ллойд Сетон, Археология Месопотомии, М.1984.

МАКОЛЕЈ ТОМАС (1800-1859)

Лорд Маколеј Шотланд аиләсиндә доғулмуш, Кембрич университетиндә һүгуг тәһсили алмышдыр. Бир мүддәт вәкиллик етдикдән сонра өзүнү елми вә бәдии јарадычылыға һәср етмишдир. Бир сыра ше'р вә поемалар чап етдирдикдән сонра биографик - тарихи портретләр јазмаға башламышдыр. Бекон, Макиавелли, лорд Клајн, Гастингс, лорд Чатам, Фридрих, Уоррен вә башгаларынын бәдии биографик портретләри она елә бир шөһрәт газандырмышдыр ки, һәмин әсәрләр 1830-чу илдә һәлә ајрыча китаб һалында чап олунмамышдан әввәл Маколеј Британија парламентинә үзв сечилмишдир. О, Британија парламентинин ашағы палатасында кениш фәалијјәт көстәриб һәм дә маһир натиг кими танынмышдыр. 1834-1838-чи илләрдә Һиндистанда јашајыб али мәһкәмә ишләринә бахмышдыр. Сонра исә бир мүддәт Инкилтәрәнин һәрби назири олмушдур. 1842-чи илдә Гәдим Рома әфсанәләрини топлајыб нәшр етдирмишдир. 1847-чи илдән истe'фаја чыхыб, өзүнү тамамилә јарадычылыға һәср етмишдир. О, крал II Јаковдан 1702-чи илин һадисәләринә гәдәр 8 чилдлик, "Инкилтәрә тарихи"ни јазмышдыр. Әсәрин илк чилди елә шөһрәт газаныб ки, 6 ајда беш дәфә нәшр олунмушдур. 1855-чи илдә әсәрин III-IV чилдләри чап олунандан сонра Инкилтәрә һөкумәти она барон рүтбәси вериб, ејни заманда Инкилтәрә парламентинин пери сечмишдир.

Маколеј либерал һәрәкатларын тәрәфдары олмаса да һәмишә дини вә вәтәндаш азадлығы идејаларыны мүдафиә етмишдир. Фактлара дәриндән бәләдчилик, ајдын дил вә үслуб, һадисә вә шәхсијјәтләрин парлаг характеристикасы онун әсәрини инкилис тарихшүнаслығынын ән дәјәрли нүмунәләриндән бири-

нә чевирмишдир. Әсәрин мүвәффәгијјәтиндә Маколејин бир сијаси хадим кими фәалијјәтинин дә ролу аз олмамышдыр. Бу бөјүк тәдгигатын елә сәһифәләри вар ки, әп јүксәк бәдии јазы кими охунур. Маколеј бир тарихчи-философ кими һадисәләрин дәринлијинә кедә билмәсә дә әсәри бир чох дилләрдә, о чүмләдән рус дилиндә дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

Маколей, Т., Полное собрание сочинений, т.1-16, СПб.1860-1866.

МЕРИВАЛ ЧАРЛЗ (1808-1894)

Инкилис тарихчиси. Инкилис антикшүнаслығында Рома тарихи үзрә нүфузлу мүтәхәссисләрдән бири олан Меривал узун илләрин кәркин әмәјиндән сонра, нәһајәт, 1850-1862-чи илләрдә 8 чилдлик "Рома империја дөврүндә" адлы фундаментал тәдгигатыны мејдана чыхармышдыр. Сијаси бахышларына көрә мүһафизәкар олан тарихчи дөврүнүн сијаси һадисәләриндә Франса ингилабларынын гаты әлејһдары олмушдур. О, 1851-чи илә Франсада һакимијјәт башына кәлән Луи Наполеону Инкилтәрәдә илк тәбрик едәнләрдән биридир. Көрүнүр мәһз өз мүһафизәкар бахышларыны әкс етдирмәк мәгсәдилә дә о, Рома империјасы тарихинә мүрачиәт етмишдир. Тарихчинин өзүнүн јаздығы кими бу мөвзу онун мә'нәви еһтијачларындан доғмушдур. Әсәр империја дөврү адыны дашыса да онун әввәлки ики чилди Помпеј, Красс вә Сезар триумвиратына вә онларын сонракы мүбаризәләринә һәср едилмишдир. Бунунла Меривал кәләчәк гүдрәтли империјанын һансы әсаслар үзәриндә јүксәлдијини көстәрир. О, хүсусилә, Јули Сезары јүксәк гијмәтләндирир. Тарихчи Сезарын хидмәтләрини илк нөвбәдә һаким тәбәгәнин һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран ән фәал нүмајәндәләрини кәнар етмәкдә көрүр.

Бунунла белә о да италјан тарихчиси Ферреро кими мәһз Октавиан Августу Рома тарихинин күнәши һесаб едир вә әсәринин нә аз, нә чох, ики бөјүк чилдини онун өз сөзләријлә десәк "Августун даһијанә фәалијјәтинә" һәср етмишдир. Үмумијјәтлә, Август вә империјанын ондан сонракы дөвру Меривала көрә дүнја тарихинин ән парлаг дөврудүр. О, бүтүн Рома императорларыны ганун вә әдаләтин һамиси кими тәгдим едир. Империјанын сүгутуну исә халг күтләләринин ачизлијиндә вә онларын мүстәмләкәләрә гаршы деспотизминдә көрүр.

Бах: Merivale, G., History of Romans under empize, Lond, 1890.

РОБЕРТСОН УИЛЈАМ (1721-1793)

Шотланд тарихчиси. Единбург университетинин профессору. Шотландија краллығынын рәсми тарихчиси. Шотландија мөтәдилләр партијасынын лидери. Үч чилдлик "Император Ү Карлын һакимијјәти тарихи" (1769) илк бөјүк әсәридир. Бу әсәр XYII-XYIII әср Авропа буржуа тарихчилијинә күчлү тә'сир бағышламыш, әксәр дилләрдә, о чүмләдән 1839-чу илдә рус дилиндә 4 чилддә нәшр олунмушдур.

Орта әсрләри анархија вә мүһарибәләр дөврү кими характеризә едән Робертсон мәдәни тәнәззүлүн сәбәбини дә бунда көрмүшдүр. Интибаһ дөврү вә онун тәрәгги әсри исә тарихчинин фикринчә јалныз вә јалныз сәлиб мүһарибәләринин нәтичәсидир. Мәһз һәмин јүрүшләрдән сонра Авропаја јени аб-һава кәлмиш, јени идејалар шө'ләләнмишдир. О, сәлиб јүрүшләрини наданлығ вә сәрсәмлик әламәти кими характеризә етсә дә бу јүрүшләрин нәтичәсини јүксәк гијмәтләндириб, Авропада мәдәнијјәтин вә тичарәтин инкишафына тәкан верән бир һадисә кими көстәрмишдир.

Робертсонун 1759-чу илдә нәшр олунан 2 чилдлик "Шотландија тарихи" әсәри вәтәнинин тарихини үмумиләшдирән илк әсәр һесаб олунмуш вә бир чох тарихчиләр нәсли һәмин әсәрлә тәрбијә олунмушдур.

1777-чи илдә нәшр олунан 4 чилдлик "Америка тарихи" әсәри дә монументал тәдгигат иши сајылыр. Әсәрин 20 ил әрзиндә он дәфә нәшр олунмасы онун дәјәринә әјани сүбутдур. Тарихчи Испанија, Италија вә башга өлкәләрдәки архив сәнәдләриндән истфиадә едәрәк Американын кәшфи вә мәнимсәнилмәси тарихинин кениш мәнзәрәләрини јаратмышдыр. Робертсон өз дөврүнүн оғлу кими тарихи һадисәләрә илк нөвбәдә өз маарифчилик дүнјакөрүшүндән јанашыр. Бу бахымдан о, өлкәләри вә дөврләри онларын јалныз мәдәни вә игтисади сәвијјәсинә ујғун олараг гијмәтләндирир.

Робертсон, Y., История государствования императора Карла Y, т.1-4, М.1839.

СКОТТ ВАЛТЕР

(1771-1832)

Инкилис јазычысы вә тарихчиси. Дүнја әдәбијјатында тарихи роман жанрынын јарадычысы, варлы шотланд аиләсиндә анадан олмуш, задәкан мәншәјинә бахмајараг әсәрләриндә халг күтләләрини тарихин апарычы гүввәси кими тәсвир етмишдир. Валтер Скотт чох мәһсулдар ишләмиш, 30-а гәдәр тарихи роман јазмышдыр. Бу романлар 200 илә јахындыр ки, дүнјанын әксәр дилләриндә дөнә-дөнә нәшр олунур. Мәнбәләри, сәнәдләри, фолклор вә археоложи материаллары дәриндән өјрәнән јазычы, тарихи һадисәләри вә шәхсијјәтләри реал вә һәгигәтә ујғун тәсвир етмишдир. Авропанын, хүсусилә Шотландија Инкилтәрә вә Франсанын 12-18-чи әсрләрдә јашамыш ән мәшһур крал вә краличаларынын һәјатыны, онларын сарај мачәраларыны, сијаси вә һәрби фәалијјәтләринин парлаг мәнзәрәләрини јаратмышдыр. Аслан үрәкли Ричардын, Јелизаветанын, мәшһур Марија Стүартын, Кромвелин, франсыз краллары XI-XII Лүдовикләрин һәјатыны өјрәнмәк истәјәнләр Валтер Скоттун әсәрләринә мүрачиәт етмәдән кечинә билмәзләр. Онун гәһрәманлары тарихи шәхсијјәтләр кими өз дөврләринин ајрылмаз һиссәси кими тәсвир олунурлар. Лакин јазычы бә'зи садәловһ философлар кими белә күман едирди ки, тарих арамсыз инкишаф едән пилләвари бир просесдир. Әсәрләриндә сосиал конфликтләр вә чәмијјәтин инкишафы проблемләри бә'зән әндазәдән чыхса да мүәјјән гәдәр өз бәдии вә тарихи дәјәрини бу күнә кими сахламагдадыр.

В.Скотт бир тарихчи кими дә танынып. Онун 9 чилдлик "Наполеонун һәјаты" вә 3 чилдлик "Шотландија тарихи" елми даирәләрдә олмаса да, охучулар тәрәфиндән марагла гаршыланыб. XIX әсрин бөјүк сәнәткарлары онун јарадычылығына јүксәк гијмәт вермиш, өзү вә әсәрләри һаггында чохлу тәдгигат ишләри јазылмышдыр.

Скотт, В.,Жизнь Наполеона в 14 т.СПб 1831-32.

СТЕБС УИЛЈАМ **(1825-1901)**

Инкилис тарихчиси, Оксфорд университетинин профессору. Јарадычылығынын әсас мәһсулу 1874-1878-чи илләрдә нәшр олунмуш 3 бөјүк чилддән ибарәт "Инкилтәрәнин конститусија тарихи" адлы әсәридир. Әсәрдә демократик ән'әнәли англосаксларын ичма тәкшилатлары илә керманларын күчлү дөвләт апараты арасындакы мүбаризәдән бәһс олунур. Тарихчи костәрир ки, бу мүбаризәдә биринчиләрлә икинчиләрин әлбир олан јүксәк тәгәбәләри галиб кәлди. Нәтичәдә Инкилтәрәдә крал һакимијјәти илә күчлү парламент бәргәрар олду.

Стебсин фикринчә англосакслар Рома империјасынын сүгутундан сонра Британија адаларына кәлибләр. Амма гәдим керман тајфалары тәкчә Бөјүк Британијада дејил, ејни заманда Франса вә Испанијада да мәскунлашмышлар. Бу ахын һәмин өлкәләрдә әввәлчә ичма демократијасынын әмәлә кәлмәсинә, сонра исә мәһәлли мүстәгиллијә кәтириб чыхармышдыр. Лакин сонралар Инкилтәрәдә сијаси просесләр дикәр Авропа өлкәләриндән ләнк кетмиш вә англосаксларын сосиал сијаси мүнасибәтләри Норман ишғалына гәдәр давам етмишдир. Нәһајәт X-XI әсрләрдә Норман фәтһи бу просеси сүр'әтләндирди.

Стебс норманларын фәтһини башга тарихчиләр кими Инкилтәрә үчүн бәдбәхтлик дејил, фираванлыг һесаб едир. Чүнки бу фәтһ нәтичәсиндә норманларын керман дөвләт формасы англосаксларын тәшкилатчылыг системи илә бирләшмәси нәтичәсиндә кәләчәкдә күчлү монархијалы парламент системи мејдана кәлди. Бу гурулушун өзүнәмәхсуслуғу орасындадыр ки, о ики гәдим јерли тәшкилаты - графлығы вә јүзләр јығынчағыны өзүндә әкс етдирмиш олду. Бунунла һәм феодал тәбәгәләрин ән'әнәси, һәм дә халгын демократик вәрдишләри өзүнү горујуб сахлады. Лакин крал узун мүбаризә нәтичәсиндә күзәштә кетмәјә мәчбур олду. Стебс бу узун мүбаризәдә кәндли күтләләринин ролуну тамамилә инкар едир вә беләә бир нәтичәјә кәлир ки, Инкилтәрә парламентинин ролу узун мүддәт мәһдуд олмушдур.

СТЕНТОН ФРЕНК (1880-1967)

Инкилис тарихчиси. Братанија вә Франса Академијаларынын үзвү. Инкилтәрә Крал Тарихчиләр чәмијјәтинин президенти, Лондон, Оксфорд, Кембрич вә башга университетләрин фәхри доктору.

Стентонун бүтүн әсәрләри илк орта әсрләр дөврүнә, Саксон вә Норман халгларынын Инкилтәрәјә јүрүшләринә вә онларын јерли халгларла мүнасибәтләринин тарихинә һәср олунмушдур. Бу саһәдә бүтүн дүнјада ән нүфузлу мүтәхәссис сајылан Стентон һәмин дөврләрин сәнәд вә мә'хәзләрини чап етдириб, елмә мисилсиз хидмәт көстәрмишдир. "Данимаркалылар Инкилтәрәдә" (1927), "Инкилтәрә феодализминин биринчи јүзиллији" (1932), "Норман Лондону" (1934), "Англосакслар Инкилтәрәси" (1943) вә башга чохлу әсәрләрин мүәллифидир.

Тарихчи бу әсәрләриндә керман тајфаларынын өз кәлишләри илә Британија халгларынын һәјатыны көкүндән дәјишмәјини, онларын дамарларына чәнкавәрлик вә ишкүзарлыг елементләринин дахил етдијини көстәриб јазыр ки, норман һәрәкаты Сәлиб јүрүшләри кими дүнја тарихинин гејри-ади сәһифәләриндән биридир. Стентон көстәрир ки, англосаксларла норманларын мүбаризәси узун әсрләр боју мәғлубларла галибләр арасындакы ирги фәргләр үзүндән давам етмишдир. Бунунла белә тарихчи Инкилтәрәдә күчлү дөвләт һакимијјәтинин әмәлә кәлмәсини нормаларын күчлү ирадәләри вә чанкавәрлик руһларынын мәһсулу һесаб едир. Бу чәһәтдән онун фикирләри башга бир инкилис тарихчиси - Стебсин фикирләри илә сәсләшир. Лакин Стентон норман фәтһини гијмәтләндирмәкдә мүәјјән һәдд дахилиндә дајанмаға, онлары идеализә етмәмәјә чағырыр.

ТОЈНБИ АРНОЛД (1889-1975)

Сәксән илдән артыг јашајан инкилис тарихчиси вә сосиофилософу Арнолд Тојнби 50 илә јазыб баша чатдырдығы 12 чилдлик “Тарихин дәрки” әсәринин мүәллифи иди.

Бу мөһтәшәм әсәр узун заман ССРИ адланан өлкәдән башга бүтүн өлкәләрдә нәшр олунду, дүнја тарихи вә сивилизасијалары һаггында парлаг вә зәнкин идејалары илә тарих вә сосиолокија елмләринин инкишафына тәкан верди.

Јалныз 1991-чи илдә Москвада бир чилддә нәшр олунан һәмин китабдан тәәссүф ки, Азәрбајчан охучуларынын хәбәри јохдур.

Гејд едәк ки, дүнја тарихини мәдәнијјәт вә сивилизасијалар топлусу кими тәгдим вә шәрһ етмәк идејасы Тојнбидән габаг рус философу Данилевски, алман философлары Риккерт, Шпенглер вә башгалары тәрәфиндән дә кениш шәкилдә ачыгланмышды. Лакин онларын һеч бири бу консепсијаны Тојнби гәдәр дәриндән вә әсаслы шәкилдә тәгдиг етмәмишләр.

Тојнби үчүн үмумдүнја тарихи јохдур вә ола да билмәз, чүнки дүнја тарихи тамамилә бир-бирләриндән фәргләнән, әлаһиддә јашајан, солан халглардан вә онларын сивилизасијаларындан ибарәтдир.

Тојнбијә корә 30-а гәдәр сивилизасија мөвчуддур. Философ онлары үч категоријаја бөлүр. Бунлар баш тутмајан вә ја еркән мәһв оланлар, өз инкишафындан дајаныб “дашлашанлар” вә нәһајәт “өз јолуну ахырачан баша чатдыранлардыр”.

Тојнби сивилизасијаларын әмәлә кәлмәсини ики јолла изаһ едир. “Дашлашанлардан” вә “еркән мәһв оланлардан” башга бу сивилизасијаларын демәк олар ки, һамысы 5 мәрһәлә кечмишләр.

Бу һадисәни тарихчи анлашылмаз феномен кими, бир мө'чүзә кими изаһ едир. Ејни заманда бунунчүн мүвафиг чоғрафи шәраит тәләб олунур. Бу шәраит исә нә чох сәрт, нә дә чох зәнкин олмалыдыр Доғрудан да беләдир. Азәрбајчанын мәһз чоғрафи зәнкинлији онун башына бәла олмушдур. Икинчиси исә јарадычы азлыг мејдана чыхмалыдыр. Бүтүн бунлар Тојнбијә көрә илаһи көјләрин "планы" әсасында ичра олунур. "Ичрачылар" исә һәмин јарадычы фәрдләр-дүһалардыр.

Гејд едәк ки, Тојнбинин бу консенсијасыны рус тарихчиси Лев Гумилјев тамам башга бир шәкилдә-пассионарлар идејасы вә нәзәријјәси илә изаһ едир.

Тојнби һәмин "јарадычы азлығы" даһиләр вә фөвгәлбәшәрләр адландырыр, чәмијјәти исә јалныз вә јалныз онларын фәалијјәт мејданы һесаб едир.

Һәр һансы сивилизасијанын инкишафы үчүн чәмијјәтин тәләби, чағырышы олмалыдыр. Бу оларса, исте'дадлы јарадычылар она сәс вә чаваб верирләр. Бу просес интәһасыз тәкрар олунмалыдыр. Нәтичәдә, күтлә франсыз сосиологу Габриел Тардын өз тәглид ганунунда сүбут етдији кими һәмин чағырышын ардынча кедир.

Нәһајәт, елә бир заман кәлир ки, сивилизасијанын бој артымы, инкишафы баша чатыр, сивилизасија парчаланыр. Чүнки јарадычы азлыгларын енержиси (јә'ни пассионарлыг) түкәнмәјә башлајыр. Демәк олар ки, бүтүн сивилизасијалар бу мәрһәләләрдән кечмишләр. Парчаланманын ардынча чох узун чәкән "дезинтеграсија" - јә'ни сүгут мәрһәләси башлајыр. Бу мәрһәләдә сивилизасија дахили јекдилликдән мәһрум олуб, јарадычы азлыг күтләјә өз сеһирли тә'сирини титирир вә зоракылыға кечир. Азлыг һакимијјәти гәсб едир. Наразы чохлуг - күтлә исә һәр чүр гијамчы вә һәтта чинајәткар үнсүрләрдән ибарәт олан пролетар чохлуға дөнүр.

Сивилизасијаны бу дөврдә јалныз дини интибаһ хилас едә биләр ки, бу да јени дин-јарадан даһиләр вә онларын шакирдләри тәрәфиндән јеринә јетирилә биләр.

Тојнби һазыркы сивилизасијалардан јалныз Гәрб сивилизасијасыны азадлыг вә демократијанын рәһни кими гијмәтләндирир. Онун фикринчә бу сивилизасијаны Шәрг даим һәдәләјир. Әс-

линдә онларын арасындакы вәзиjjәт фасиләсиз мүһарибәни хатырладыр. Әввәлләр, Шәрг Гәрбә гаршы даим мүһарибә апарыр, ора арамсыз jүрүшләр едирди. Һазырда исә (сөһбәт 30-40 ил әввәлдән кедир) Русиjа Гәрбә гаршы агрессив сиjасәт jеридир. Тоjнби коммунизми Гәрбә гаршы ән тәһлүкәли дүшмән һесаб едир.

Тоjнби бу горхунч тәһлүкәjә гаршы jеканә гүввәни АБШ-ын башчылығы илә Гәрб довләтләринин ваһид дөвләт организми шәклиндә бирләшмәсиндә көрүр.

Тоjнби һазырда дүнjа тарихиндә мөвчуд олан сивилизасиjалары беләә сыраландырыр:

Илкин бирбаша ибтидаи чәмиjjәтләрдән әмәлә кәлән Шумер, Мисир, Гәдим Һинд, Миноj вә гәдим Чин (Шан) сивилизасиjасы.

Икинчиләр (биринчинин jетирмәләри) Бабил, Һинд, Суриjа, Еллин, Чин вә нәһаjәт, үчүнчүләр - Һинду, Иран, Әрәб, Гәрб вә нәһаjәт, Узаг Шәрг сивилизасиjалары.

Әлбәттә, Тоjнбинин сиjаһысында Шумерләрин адыны охумаг хошдур, лакин онун бу классификасиjасынын сөзсүз ки, дүзәлишә еһтиjачы вар.

Тоинби, А., Постижение истории, М.,1992.

ТРЕВЕЛИАН ЧОРЧ (1876-1962)

Инкилис тарихчиси. Мәшһур тарихчи Маколејин нәвәси. Атасы Чорч Отто да тарихчи олмушдур. Тревелјан Кембрич университетинин профессору олуб, үч чилдлик "Кралича Анна дөврүндә Инкилтәрә тарихи " (1930-1934), "XIX әср Инкилтәрә тарихи" (1922), "Инкилтәрәнин сосиал тарихи" (1942) кими әсәрләри илә кениш шөһрәт газанмыш вә бу әсәрләр Авропанын бир чох дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Тревелјан ејни заманда Ч. Брајт, Ч. Греј, Е. Греј, Ч. Отто вә саир көркәмли шәхсијјәтләрин биографијаларынын мүәллифи кими дә мәшһурдур.

Онун фикринчә Инкилтәрә тарихинин ән парлаг һадисәси XYII әср буржуа вә ја Кромвел ингилабыдыр. Мәһз бу ингилаб Инкилтәрәни гүдрәтли бир дөвләтә чевирди. Онун дахили зиддијјәтләрини арадан галдырды. Халгын јухары вә ашағы тәбәгәләрини јахынлашдырды. Демократик принсипләрин мөһкәм тәмәлини гојду. Нәтичәдә Инкилтәрәдә ән демократик вә сәбатлы дөвләт гурулушу узун әсрләр үчүн бәргәрар олду. Онун фикринчә Инкилтәрәнин бу күнкү бүтүн наилијјәтләри XYII әср ингилабынын бәһрәсидир. Инкилис халгы о дөврдән милли әсарәт нә олдуғуну билмәдән азадлығын бүтүн не'мәтләриндән бәһрәләнирләр.

Тревелјанын әсәрләри ағыл вә һиссијатын вәһдәти шәклиндә јазылдығындан охучуларын да ағыл вә һиссијатына тә'сир едир. Охучулары илк нөвбәдә бөјүк шәхсијјәтләрин характерләри мараглан дырдығына көрә тарихчи белә шәхсијјәтләрин портретләрини хүсуси бир еһтирасла јарадыр.

Тревелјан өз нәзәри фикирләрини, тарих нәдир вә нечә јазылмалыдыр? - суалларынын чавабларыны исә "Кио-тарихин илһам пәрисидир" (1913) әсәриндә әкс етдирмишдир. Онун фикринчә, тарих инчәсәнәтин бир нөвүдүр вә о һеч бир идео-

локиіаіа хидмәт етмәмәлидир. Тарих нә дөвләтин, нә мүәллифин, нә дә тарихчинин арзуларынын рупоруна чеврилә билмәз. Тарих ағыл вә һиссиіата тә'сир едән сәнәт нөвүдүр. Гуру фактларын садаланмасындан ибарәт олан тарих һеч кимә тә'сир едә билмәз, беіинә вә үрәіә гида вермәз. Тарих фактлара вә сәнәдләрә әсасланса да, онлары чана кәтирмәли, унудулмуш инсан әмәлләрини бүтүн һисс вә еһтираслары илә чанландырмалыдыр.

Тревелян Д. М., Социалная история Англии, М. 1959.

УИЛЕР МОРТИМЕР (1890 - 1976)

Инкилис археологу вә тарихчиси. Һәлә 1913-чү илдән археоложи газынтылара башлајан Уилер Инкилтәрә әразисиндә Рома империјасы дөврүнә аид бир сыра археоложи материаллар әлдә етмиш, биринчи дүнја мүһарибәсиндә Инкилтәрә ордусу сыраларында вурушмушдур. Инкилтәрә краллығы тарихи абидәләр комиссијасынын үзвү олан Уилер 1944-чү илдә Һиндистан археоложи идарәсинин баш директору тә'јин олунур. Бу дөврдән сонра о, өз археоложи ахтарышларыны Шәрг өлкәләриндә давам етдирмишдир. Ону бир мүддәт классик Һинд мәдәнијјәти вә ме'марлығы чәлб етмиш, антик вә Һинд инчәсәнәтинин әлагәләрини әкс етдирән Гәндәһар инчәсәнәти илә марагланмышдыр. Әввәлләр дә Һинд вадисиндә чалышан тарихчи Һиндистанла Пакистан ајрылдыгдан сонра мәдәни вә археоложи абидәләрлә даһа зәнкин олан Пакистанда галмышдыр. О, Лондон университетинин профессору олмагла бәрабәр Пакистанда ишләмәкдә давам етмиш, әвәлләр нәшр олунмуш чохлу әсәрләринә 1959-чу илдә "Рома империјасынын кәнар вилајәтләри" адлы мәшһур тәдгигатыны да әлавә етмишдир. Бу әсәрдә чохәсрли Рома вә Шәргин гаршылыглы мәдәни әлагәләриндән бәһс олунур.

Уилерин әсәрләри чохдур. "Персопол үзәриндә мәш'әл" онларын ән мәшһурларындан биридир.Тарихчи јазыр ки, нәшријјат мәнә истәдијим тарихи һадисә һаггында популјар бир әсәр јазмаг һаггында сифариш верәндә мән Искәндәрин јүрүшүнү сечдим. Искәндәр әһәмәниләрин пајтахты Персополда Дараныи гызыл тахтында отуранда мәгсәдини битмиш сајыб кери гајыда биләрди. О, гајытсајды, мүшајиәтчиләри ону алгышлајарды, амма дүнја мәдәнијјәти индикиндән гат-гат јохсул оларды. Искәндәр Персополдан бүтүн мәркәзи Асијаны чәнкәлликдәки јанғын кими кечиб кетди вә онун архасынча һәр јердә јени мәдәнијјә-

тин пөһрәләри чүчәрди. Уилер бу көзәл әсәриндә бир чох тарихи һадисәләрә јени бахымдан гијмәт верир. О, сүбут едир ки, Әһәмәни Ираны һеч бир мүстәгил сивилизасија јаратмамышдыр. Персополу Ассурија ме'марлығы әсасында јунан әсирләри тикмишдир. Әһәмәниләрин галан мәдәнијјәти исә бүтүнлүклә мидијалылардан көтүрмәдир. О, Искәндәри тарихин ән бөјүк мө'чүзәси кими тәсвир едиб јазыр: "О, даһи иди вә даһиләрә һамилик едирди". Уилерин тәсвириндә Искәндәрин портрети дә мисилсиздир.

Уилер Мортимер, Пламя над Персополем, М.1972

ФРИМАН ЕДУАРД **(1823-1893)**

Инкилис тарихчиси. Оксфорд университетинин профессору олан Фриман универсал тарихчи кими сајсыз-һесабсыз әсәрләриндә һәм антик, һәм орта әсрләр, һәм дә јени дөврүн сијаси-сосиал һадисәләрини әкс етдирмишдир. Онун тарихи чоғрафијаја аид әсәрләри дә мәшһурдур. 6 чилдлик "Инкилтәрәнин норманлар тәрәфиндән фәтһи", 4 чилдлик "Сичилија тарихи", 2 чилдлик "Күрән Вилһелмин һакимијјәти" кими санбаллы әсәрләри Фримана кениш шөһрәт газандырмышдыр. Онун әсәрләри бә'зән о гәдәр фактлар вә деталларла јүкләнир ки, охунмасы чәтин олур. Мәсәлән, Норман фәтһинә аид әсәриндә тәкчә бир илин, - 1066-чы илин һадисәләринә нә аз, нә дә чох дүз 760 сәһифә һәср едилмишдир.

Фриман алман тарихчиләринин күчлү тә'сири алтында олуб, онларын идеолокијасыны тәблиғ етмишдир. О, тарихи дөврләр арасында һеч бир сәрһәд гојмур, белә ки, антик дөвр, орта әсрләр, јени дөвр онун консепсијасында бир- биријлә бағлы олуб бир-бириндән доғур. О, һәр чүр тарихи тәрәггинин мөвчуд олдуғуну инкар едир. Фриманын фикринчә тарих сијасәт демәкдир, сијасәт исә тарих. О, һәр чүр игтисади-сосиал елмләри инкар едиб, јалныз сијаси проблемләри тәсвир едир. О, алманлары фәрди азадлыг принсипләрини ардычал һәјата кечирәнләр кими характеризә едиб, әксинә роман халгларыны деспотизм тәрәфдары һесаб едир. Бу фикирдә һардаса һәгигәт олса да ону мүтләгиләшдирмәк, әлбәттә доғру дејил.

Сичилија тарихинә аид әсәриндә Фриман вахтилә бу ада өлкәнин гәдим һәјатынын кениш мәнзәрәләрини јарадыб. Аданын јунанлар вә ромалылар тәрәфиндән колонијалашдырылмасынын тарихини әһатәли тәсвир едир. О, ромалыларын Инкилтәрәнин фәтһ етмәси дөврүнү дә унутмамышдыр. Амма һәмин дөвр һа-

дисәләринин тәсвириндә Романын Британиіаіа һеч бир мәдәни вә сиіаси тә'сир көстәрмәдиіини иддиа едир.

О, франсыз дөвләт гурулушуна вә халгына геіри рәғбәтини дә ачыб ифадә едир. Бунунла беләә һәіатда мә'нәви принсипләрә даим үстүнлүк вермиш, һәгигәти һәр шеіин ме'іары һесаб етмишдир. О, Авропада 3 сивилизасиіанын - Іунан, Рома вә Алман сивилизасиіаларынын мөвчуд олдуғуну билдирмәклә өзүнүн бир даһа Һекел-Ранке мәктәбинә мәхсус бир тарихчи олдуғуну тәсдиг етмишдир. Онун методу Чемберлен вә Тоінби симасында өз ардычылларыны тапмышдыр.

Фриман, Э. А., Очерки Истории Европы Спб 1880
Фриман, Э. А., Историческая География в 2-х т. М.1892

ФРОУД ЧЕМС (1818-1894)

Инкилис тарихчиси. Оксфорд университетиндә охујуб, руһани рүтбәси гәбул етмиш, лакин бир нечә әсәриндәки расионал идејаларына көрә килсә илә әлагәсини кәсмәјә мәчбур олмушдур. Бир мүддәт мәшһур инкилис тарихчиси Т. Карлејлин көмәкчиси олуб, онун кениш биографијасыны јазмышдыр. Бир тарихчи кими Инкилтәрә тарихи үзрә мүтәхәссисләшмиш, өмрүнүн сонларыда Инкилтәрә һөкумәтинин хаһиши илә өлкәнин мүстәмләкәләринә сәфәр етмишдир. Гајыдандан сонра "Инкилтәрә вә онун мүстәмләкәләри", "Инкилисләр Вест-Һинддә" кими әсәрләрини јазыб һөкумәтин тәшәккүрүнү газанмышдыр. Лакин шаһ әсәри вә бүтүн инкилис тарихчилијиндә ән мөһтәшәм тәдгигатлардан бири Инкилтәрә тарихинин чәми 55 иллик дөврүнү әкс етдирән "Уеллес сүгутундан бөјүк армаданын тар-марына гәдәр Инкилтәрә тарихи"дир.(1530-1585)

Он беш илә јазылыб чап олунан бу 12 чилдлик әсәр өз орижинал консепсијасы илә сечилир. Бу консепсија да ондан ибарәтдир ки, Фроуд һеч бир тарихи нәзәријјәјә әсасланмадан садәчә олараг јалныз һадисә вә фактлары гәләмә алыр. О, тудорлар сүлаләсинин крал вә гәһрәманларынын образларыны бөјүк бәдии гүввәтлә чанландырыр. Тарихчи әсәриндә көрүнмәмәјә чалышса да истәр-истәмәз Инкилтәрәнин бөјүк, әзәмәтли кечмишинә рәғбәтини кизләдә билмир. Көрүнүр Фроуд буна көрә Инкилтәрәнин дәнизләрдә һакимлијинин ән парлаг дөврүнү сечмишдир ки, белә үрәк долу данышмаг үчүн әлиндә әсас олсун. О, Инкилтәрәни мүстәмләкәләрдә хејирхаһ ишләр көрдүјүнү, һәмин халгларын игтисадијјат вә мәдәнијјәтини, орада милли шүурун ојанмасыны инкишаф етдирдијини јазыр. Бәлкә дә буна көрәдир ки, бир чох Инкилис тарихчиләри она гаршы чыхмыш, ону Инкилтәрә сијасәтини мәдһ етмәкдә тәгсирләндирмишләр.

Froud, J.A., Historu of England from the fale of Wolsan to Destruchion of Great Armada 1-12, London, 1856-1870.

ҺУЧ ЧОРЧ **(1873-1965)**

Инкилис тарихчиси. Буржуа аиләсиндә анадан олмуш, Лондон вә Кембрич университетләриндә охумушдур. Авропаја сәјаһәтә чыхыб Берлин вә Парис университетләриндә мүһазирәләрә гулаг асмышдыр. Лондона алман пәрәстишкары кими гајытмыш, 1906-1911 илләрдә Инкилтәрә парламентинә үзв сечилмишдир. Либерал руһлу журналларын редактору олмуш, Парис сүлһ конфрансында фәал иштирак етмишдир. Ранке мәктәбинин давамчысы олан Һуч үмумхалг дөвләти идејасыны мүдафиә етмишдир.

Әсәрләри әсасән Алманија вә Франса тарихинә һәср олунмушдур. Тарихчи кими ән бөјүк хидмәтләриндән бири биринчи дүнја мүһарибәсинин сәнәдләрини нәшр етдирмәсидир.

Һуч биринчи дүнја мүһарибәсинә һәср олунмуш бүтүн әсәрләриндә бу мүһарибәнин башланмасында Инкилтәрә вә Алманијанын мүгәссир олмадыгы фикрини дөнә-дөнә гејд едир. О, күлли мигдарда сәнәдләрлә мүһарибә аловунун башланмасы үчүн Рус империјасынын мә'сулијјәт дашыдығыны көстәрир. Чүнки мәһз чар һөкумәтинин сијасәти нәтичәсиндә ширникләшдирилән Балкан өлкәләри либераллары мүһарибәнин башланмасына сәбәб олдулар. Үмумијјәтлә исә Һуч јазыр ки, һәјатын бүтүн бөјүк һадисәләри кими дүнја мүһарибәләри дә инсанлардан даһа чох талејин ирадәсинин нәтичәсидир.

О, мүһарибәдә гәләбә вә мәғлубијјәтләрин сәбәбини дә ачыб көстәрир. Вә бир сыра мә'нәви тәләбләринә бахмајараг мүһарибәләрин игтисади нәтичәләринин фәлакәтли олдуғуну тәсдиг едир.

Һучун әсәрләри ајдын үслубу вә популјар јазылышы илә сечилир. Онун хүсусилә Алманија тарихинә аид тәдгигатлары Инкилис тарихшүнаслығында бөјүк е'тибар газаныб.

Gooch, D., Germany and the french revolition, Lon. 1920

ИТАЛЈАН ТАРИХЧИЛӘРИ

ВИКО ҸАНБАТИСТА **(1668-1744)**

Тарихә фәлсәфи мә'на верән илк мүтәфәккирләрдән бири. Милличәтчә италјандыр. Неаполда китаб сатан аиләсиндә доғулуб, јахшы тәһсил алмыш, фәлсәфә вә тарихә аид чохлу әдәбијјат мүталиә едиб, дејилдијинә көрә јалныз Тасити 35 дәфә охумушдур. Неополитан университетинин професору сечилмиш вә илк әсәрләрини дә бу дөврдә јазмышдыр. Чохлу нитгләрин мүәллифидир ки,онларында јалныз 6-сы саламат галыб 200 ил сонра чап олунмушдур.

1708-чи илдә "Тәдгигатын мүасир үсуллары" адлы даһа бир әсәр јазмыш вә бурада кәләчәк ән бөјүк әсәринин рүшејмләрини ифадә етмишдир. Бундан 8 ил сонра Вико даһа бир "Антонио Караффанын әмәлләри" адлы әсәр чап етдирмишдир. Бу әсәрдә о, Австрија ордусунда хидмәт едән Фелдмаршалын "һүнәрини" тәсвир едирди. 1720-чи илләрдә чап олунан "Һүгугчулуғун дәјишмәзлији" әсәри Викоја бөјүк шөһрәт кәтирди. Амма килсә тәрәфиндән дүшмән кими гаршыланан мүтәфәккир мадди ҹәһәтдән даим чәтинлик чәкир, аиләсини күчлә доландырырды. Сәһһәтинин писләшмәсинә бахмајараг Вико мәһз бу дөврдә 50 чап вәрәги һәчминдә өз даһијанә "Милләтләрин тәбиәти һаггында јени елмин әсаслары" әсәрини јазыб баша чатдырмышдыр. 1729-чу илдә о, даһа бир шедевр "Автобиографија"сыны да јазыр, бурада бөјүк мә'нәви гүввә вә бәдии фәлсәфи дилдә о өз идејаларынын мәншәјини ачыб көстәрир.

Һәр ики әсәр демәк олар ки, ејни вахтда, 1730-чу илдә чап олунур. Бу заман Виконун 62 јашы варды. Бундан сонра да о, 15 ил јашајыб, һәтта Неополитан кралына мәдһијјә дә јазыб вә мүкафат олараг крал тарихчиси вәзифәсинә тә'јин олунмушдур. Нәһајәт, мадди вәзијјәтини дүзәлдиб, оғлуну да кафедраја професор тә'јин етдириб, раһат үрәклә истe'фаја чыхмышдыр.

Платон вə Таситин пəрəстишкары олан Вико өз шаһ əсəриндə санки бу ики даһини бирлəшдирир вə белə бир фикир ифадə едир ки, һəр һансы бир миллəт вə өлкəнин тарихи чанлы организм кими бир чох мəрһəлəлəрдəн кечир, нəһајəт гочалыб өлүр. О, һəр миллəтин тарихини бир нечə мəрһəлəјə бөлүр вə һəр мəрһəлəдə дə јени нөв, јени характерли инсанлар вə дөвлəт башчыларынын доғулдуғуну јазыр. Мүтəфəккир бу фикирлəрини парлаг тарихи мисалларла сүбута јетирир.

Вико, Д., Оснавания новой науки об обшей природе нации, Ленинград, 1940

ГВИЧЧАРДИНИ ФРАНЧЕСКО (1483-1540)

Италјан тарихчиси вә сијаси хадими. Макиавелли кими Италија сијиси һәјатынын бүтүн доланбачларына бәләд олан Гвиччардининин 1537-1540-чы илләрдә нәшр олунмуш "Италија тарихи" әсәри Авропада илк фундаментал тәдгигатлардан бири иди. Әсәрин 1919-чу ил сон Флоренсија нәшри онун һәлә дә өз әһәмијјәтини итирмәдијини сүбут едир. Гвиччардини орта әсрләрин һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик идејаларына садиг галараг илк дәфә олараг Италијанын ајры-ајры шәһәрләринин дејил, бүтүн өлкәнин ваһид сијаси тарихини тәсвир едир. О, да Макиавелли кими инсанларын јалныз вә јалныз шәхси мәнафеләри илә һәрәкәт етдикләрини көстәриб гејд едир ки, бүтүн тарихи һадисәләрин сәбәбини дә јалныз бу нөгтеји нәзәрдән изаһ етмәк лазымдыр. Буржуа тарихчиси кими Гвиччардини дә задәкан зүмрәсиндән чыхмыш шәхсијјәтләри һәр һансы халгын ләјагәт вә ифтихары һесаб едиб белә бир фикир ирәли сүрүр ки, халг күтләләри һәр чүр јарадычылыг дүһасындан мәһрум олан, һәјатын вә сивилизасијанын инкишафында тәмамилә тәрпәнмәз вә фајдасыз олан гүввәдир. Һакимијјәт исә онун фикринчә јалныз задәкан синифи нүмајәндәләри үчүн јараныб. Халг күтләсинин исә һакимијјәт сүканынын јахынына бурахылмасыны ән бөјүк тәһлүкә вә фәлакәт һесаб едир.

Гвиччардини "Флоренсијанын идарә едилмәси һагында диалог" адлы әсәриндә Макиавелли илә сәс-сәсә вериб дејир ки, сијасәтдә вә һәјатда мүһитә ујғунлашыб, галибләрин тәрәфиндә дурмаг лазымдыр.

О, әмәли ишләриндә дә нәзәри фикирләрини уғурла һәјата кечириб Романија, Болонја, шәһәрләриндә јүксәк вәзифәләр дашымыш, Медичијә чанла-башла гуллуг етмишдир.

Гвиччардини, Ф., Сочинение, М.1934

ДЕ САНКТИС (1870-1957)

Италјан тарихчиси. Рома университетинин профессору. Белохун шакирди. Ән мәшһур әсәри 1907-чи илдән өмрүнүн ахырына кими чап етдирдији чохчилидли "Ромалыларын тарихи" китабыдыр. Бу әсәр Италјан антикшүнаслығында һәм һәчми, һәм дә мәзмуну илә сечилән ән мөһтәшәм тәдгигатдыр.

Тарихчи, Тит Ливинин ромалыларын ән гәдим тарихинә аид рәвајәтләринин реаллығына һеч бир шүбһә етмир. Бунунла белә о, бир сыра гәдим вә јени тарихчиләрин Рома тарихинин илк дөврләриндә дә синфи мүбаризәнин мөвчуд олдуғу һаггындакы фикирләрин ујдурма вә ја шиширдилмиш олдуғуну е'лан едир.

Гәдим тарихин мүбаһисәли проблемләринин шәрһинә хүсуси марағы олан Де Санктис 1942-чи илдә чап етдирдији "Афина республикасынын тарихи" әсәриндә Аттиканын гәбиләчилик дөврләринә баш вурмаға чалышыр. О, гәдим јунанларын демократик ән'әнәләрини рәғбәтлә тәсвир едиб јазыр ки, мәһз бу ән'әнәләр Еллин сивилизасијасынын чичәкләнмәсинә шәраит јаратмышдыр.

Де Санктисин кениш јајылмыш әсәрләриндән бири дә 1944-чү илдә нәшр етдирдији "Перикл" адлы монографијасыдыр. О, даһи јунан сәркәрдәси вә дөвләт хадиминин һәјатыны Афинанын сијаси вә сосиал тарихи фонунда тәсвир едир. Тарихчи ромалыларын һәјатындан фәргли олараг афиналыларын һәјатында кәскин сосиал һадисәләрин кениш мәнзәрәләрини јарадыр. Перикли Пелопоннес мүһарибәсинин сәбәбкары һесаб етсә дә, онун шәхсијјәтинә һејранлығыны кизләдә билмир. О, бу һејранлығы Афина рәһбәринин демократизминдә, онун чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләринә гаршы објективлијиндә, хејирхаһ вә аличәнаб тәбиәтиндә вә нәһајәт елм вә сәнәтә көстәрдији бөјүк гајғыда ифадә едир. Бүтүн бунлары, әлбәтдә, тарихчинин јашадығы

Муссолини дөврүнә бир нөв мәнфи вә сојуг мүнасибәт кими гијмәтләндирмәк олар.

"Антик тарихин проблемләри" әсәриндә Де Санктис нәзәри фикирләрини шәрh едиб белә бир нәтичәјә кәлир ки, тарихчи фактларын көмәји илә көрүнмәз hадисәләри бәрпа вә әкс етдирмәји бачармалыдыр.

ДУКАТИ ПЕРИКЛЕ (1880-1944)

Италјан тарихчиси вә археологу. Болонја университетинин профессору вә Италија академијасынын үзвү.

Гәдим Италија вә Етрурија тарихи үзрә мәшғул олан Дукати дүнјакөрүшү етибарилә антикоммунист олуб, Муссолинијә рәғбәт бәсләсә дә бу онун елм аләминдәки нүфузуна хәләл кәтирмәмишди. 1920-1922-чи илләрдә нәшр етдирдији 2 чилдлик "Јунан керамика сәнәти тарихи", 1928-чи илдә "Болонја тарихи" вә нәһајәт 1939-чу илдә "Рома нечә јаранмышдыр" вә башга тәдгигатларын мүәллифи олан Дукати әсәрләриндә тарихи вә фәлсәфи бахышларыны әкс етдирмишдир. О, күлли мигдарда мәнбәләрә әсасланараг фикир јүрүтсә дә әсәрләриндә халг һәрәкаты вә сосиал игтисади проблемләр дејил, ајры-ајры фәрдләрин вә гәһрәман шәхсијјәтләрин фәалијјәти тәсвир олунур. онун фикринчә, италјан тарихчисинин әсәриндә вәтәнин вә Аралыг дәнизи өлкәләри халгларынын јүксәк руһи кефијјәтләри тәрәннүм олунмалыдыр. Бу руһи кефијјәтләр һансылардыр? Әлбәттә, сәбатлыг, әдаләт һисси, дөјүшкәнлик, ишкүзарлыг, вәтәнпәрвәрлик вә нәһајәт ағылдыр. Дукатијә көрә мәһз бу кефијјәтләр гәдим Аралыг дәнизи өлкәләри халгларынын јахын вә узаг халглары үзәриндәки миниллик агалығыны тә'мин етмишдир. Тарихи јалныз задәканлар ичәрисиндән чыхмыш Сезар кими күчлү шәхсијјәтләр ирәли апарыр. Мәһз онларын һәрби исте'дады сајәсиндә Италија һәлә гәдимләрдән ваһид дөвәт олмушдур. Јули Сезарын өзүнә кәлдикдә исә о, өзүндә дүнја руһуну чәмләшдирән фөвгәлбәшәрдир. "Рома нечә әмәлә кәлмишдир" әсәриндә тарихчи Етруск көчәриләринин (Дукати дә онларын кичик Асијалы олдугларыны тәсдигләјир) фатеһлији нәти-

чәсиндә Шимали Италијаја јүксәк мәдәнијјәтин кәлмәсини е'тираф едир, лакин Романын кәләчәк үмумдүнја һөкмранлығынын хидмәтини мәһз латын гәбиләләриндә көрүр.

Бүгүн бу тәбии вә реал фикирләр дөврүн сијаси идеолокијасына ујғун иди вә Дукати бөјүк философ Чентиле кими коммунист фанатикләриндән горхмадығыны нүмајиш етдирирди.

Dukati, P., Come nakpue Koma, R, 1939

КРОЧЕ БЕНЕДЕТТО

(1866-1952)

Италјан философу тарихчиси, сијаси хадим, идеолог вә публисист. 1913-чү илдән сенатор олмуш вә бир сыра назир вәзифәләри тутмушдур.Зәнкин задәкан аиләсиндә доғулмушдур. Әввәлләр марксизмлә марагланмыш, лакин тезликлә дүнјакөрүшүнү дәјишиб, өмрү боју марксизмин дүшмәни олмушдур. "Тарихи материализм вә марксизм игтисадијјаты" әсәри илә марксизм вә материализми алт-үст етмишдир.

Кроче италјан тарихчилијиндә етик-сијаси мәктәбин баниси кими бир сыра һәм нәзәри, һәм дә тәсвири тарих әсәрләринин мүәллифидир. Онун фикринчә тарихин ганунлары, схемләри ола билмәз, тарих идарә олуна билмәз. Тарих фикир вә поезија кими сырф јарадычылыг мәһсулудур.

Кроче бир тәрәфдән сырф објективчилијин әлејһинә чыхыб тарихчинин зәкасынын, ролунун зәрурилијини гејд едир, дикәр тәрәфдән кечмишин мүасирләшдирилмәси әлејһинә чыхыр. Онун фикринчә тарихин сәбәбләринин изаһыны вермәк әвәзинә ону интуисија илә баша дүшмәк лазымдыр. О да Һекел кими белә бир фикирдә олмушдур ки, дүнја үзәриндә үмумдүнја руһу һакимдир вә бүтүн һадисәләри, хејри вә шәри тәнзим едән одур.

Крочени сајсыз-һесабсыз әсәрләринин хејлиси италјан вә Авропа тарихинин, Авропа ингилабларынын мүхтәлиф дөврләринә вә проблемләринә һәср едилмишдир.

Һәм фашизмин, һәм дә коммунизмин әлејһинә чыхан Крочени әсәрләринә дә мәһз бу ме'јардан јанашмаг лазымдыр. "Италијанын 145 иллик тарихи", "Авропанын XIX әср тарихи" ән чох мәшһур әсәрләридир. Онун 2 чилдлик "Италија историографија тарихи" әсәри дә мараглы вә фајдалыдыр. Бурада бир нечә әсрлик италјан тарихчиләри вә онларын јарадычылығы характеризә вә шәрһ олунур.

Крочејә көрә Аврона һәјатында ән әдаләтли вә фајдалы идеолокија либерализмдир. О, әмәли фәалијјәтиндә өз фикрини һәјата тәтбиг едиб, Италја Либераллар Партијасынын јарадычыларындан вә узун илләр онун лидерләриндән бири олмушдур.

Кроче бүтүн Аврорада бөјүк нүфуз газанмыш, дәфниндә бүтүн Рома иштирак етмишдир. Италјан фәлсәфәсиндә вә тарихшүнаслығында дәрин из бурахмышдыр.

Кроче Б., Исторический материализм и Марксисткая экономика, Сбп. 1919

МАДЗАРИНО САНТО (1920)

Италјан тарихчиси. 1944-чү илдә чапдан чыхан "Стилихон вә Феодоси"дән сонра "Империјанын бөһраны" әсәрилә елми фәалијјәтә башламышдыр. Амма башга һәмкарларындан фәргли олараг онун фикринчә һәр шеји тарихи шәхсијјәтләрин күчлү ирадәләри вә дүһалары дејил, дөврүн конкрет проблемләри һәлл едир. Мадзарино белә һесаб едир ки, тарихи һадисәләр ајры-ајры фәрдләрин ирадәси илә дејил, дүнја руһунун конкретләшмәси вә кристаллашмасы илә баш верир. О, Гәрби вә Шәрги Рома империјаларынын бөһраныны бәрбәр басгынлары вә дахили чәкишмәләрин нәтичәсијлә дејил, һәр ики дөвләт арасындакы зиддијәтләрлә бағлајыр. О, белә бир консенсија ирәли сүрүр ки, Шәрги Рома вә Бизансда икинчиләрин тәфәккүрүнә хас олан дәрин дини дүнја көрүшү формалашмыш бу да өз нөвбәсиндә онларын барбар һүчумларына мүвәффәгијјәтлә синә кәриб, өзләрини горујуб сахламасына шәраит јаратмышдыр. Гәрби Рома исә узун заман һәр чүр дини дүнјакөрүшдән мәһрум олан сијаси бахышларын әсири олдуғундан һәмин барбар ахынларына мүгавимәт көстәрә билмәмишдир. Јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрдән вә дини сәмавиликдән мәһрум олдугларына көрә ромалылар вә онларын сенаты мадди гәнимәт вә мараг дальнча гачмагла сон нәтичәдә мәнликләрини вә милли кејфијјәтләрини итирмәли олдулар. Јалныз орта әсрләрдә бу дүнјакөрүш ромалыларын бејнинә һаким олду ки, бу заман артыг етнос әввәлки етнос дејилди.

Мадзаринонун Италјан тарихшүнаслығында даһа бир хидмәти онун антик тарихшүнаслыг фикринин әсасларынын арашдырылмасыдыр. О, көстәрир ки, тарихин мә'насыны арашдырмаг вә ону үмумиләшдирмәк фикри бүтүн антик тарихчиләрин дүнјакөрүшүнә хас олан хүсусијјәтдир. Бу да антик дөврүн сијаси мүбаризәләринин мөвчудлуғу илә әлагәдардыр.

МАКИАВЕЛЛИ НИККОЛО

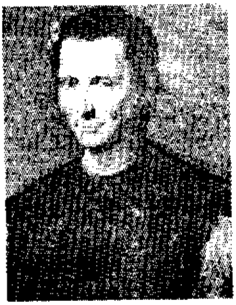

(1469-1527)

Италјан философу, тарихчи вә јазычы. Гәдим патриси аиләсиндә анадан олмуш, 13 ил Флоренсија республикасынын дөвләт катиби олмушдур. Флоренсијада дөвләт чеврилишиндән сонра вәзифәдән кәнар едилмиш, һәтта бир мүддәт һәбсдә јатмышдыр.

Бәраәт аландан сонра Флоренсија јахынлығындакы ата мүлкүнә чәкилиб јарадычылыгла мәшғул олмушдур. Макиавелли чохлу ше'р, комедија вә нәср әсәрләриндән башга, һәрб сәнәтинә аид тәдгигат, "Һөкмдар" вә "Тит Ливинин илк декадасы һаггында дүшүнчәләр" адлы сијаси-фәлсәфи трактатларын вә нәһајәт, "Флоренсија тарихи" кими сырф тарихи тәдгигатын да мүәллифидир.

Сон әсәрдә доғма шәһәринин минилик тарихини тәсвир етмәклә һәм дә өз орижинал сијаси бахышларыны тәблиғ етмишдир. Бүтүн башга әсәрләриндә олдуғу кими "Флоренсијанын тарихи"нин мәркәзиндә дә онун дөвләт вә халг һаггында консепсијасы дурур. Тарих елми онунчун илк нөвбәдә нүмунә вә ибрәт мәктәбидир. Ајры-ајры сијаси групларын һакимијјәт уғруда мүбаризәсини тәсвир етмәклә Макиавелли белә бир нәтичәјә кәлир ки, дөвләти адлы санлы аиләләрдән чыхан дөвләтли адамлар идарә етмәлидир. Үмумијјәтлә, халгын хошбәхтлији ону идарә едән дөвләт вә һөкмларын нә дәрәчәдә күчлү олмасындан асылыдыр. Һакимијјәт нә гәдәр күчлү оларса, тәбәәләрин һәјаты бир о гәдәр хошбәхт вә тәһлүкәсиз олар.

Бәс дөрд әсрдән бири әтрафында мүбаһисәләр кәсилмәјән Макиавеллизм нәдир? Әкәр бир чүмлә илә ифадә етмәк истәсәк, бу-һәр чүр мә'нәви вә әхлаги нормалара әһәмијјәт вермәјән идарә үсулудур. Һакимијјәти әлә алмаг вә әлдә сахламаг кодексидир. Бу кодексләр парлаг вә мисилсиз бир шәкилдә" Һөкмдар" трактатында ифадә олунмушдур.

Макиавеллијә көрә инсан бүтүн һејванлардан ачиз мәхлугдур. Фәрги бирчә бурасындадыр ки, инсанын битиб түкәнмәјән арзулары вар. Бу арзулар она өмрү боју мә'нәви әзаб верир. Инсан әлдә етдији фираванлыгла һеч вахт дојмур. Онун тамаһкарлығынын һәдди-һүдуду јохдур. Дөвләтлиләр даим бу дөвләти артырмаг үчүн раһатлыг нә олдуғуну билмирләр. Нәтичәдә күчдән дүшүб чох вахт вахтындан әввәл дүнјадан көчүрләр. Инсанларын алчаглығы, мә'нәви дүшкүнлүјү сон һәддинә чатанда тале ишә гарышыр вә нәтичәдә һәр шеј дағылаб мәһв олур. Бу социал вә ја тәбии фәлакәтдән сағ гуртаранлар шәри мәһв едә билмир. Чүнки бу шәр онун тәбиәтиндәдир. Јенә мүәјјән бир мәрһәләдән сонра һадисә вә бу просес јенидән тәкрар олунур. Нөвбәти катаклизм јүз минләрлә инсанлары јујуб апарыр. Һәјатын дөврыны давам едир. Инсанлыг јени бир даирә чызыр, амма ирәли кетмир. Һарда гуртармышдыса, јенә ора гајыдыр. Буна көрә дә бәшәр тарихиндә һеч бир тәрәгги мүмкүн дејил. Инсанлар һеч заман камилләшә билмәзләр. Әксинә, һәр даирәдән сонра бир пиллә ашағы дүшмәјә мәһкумдурлар.

Макиавеллинин инсанлығын кәлдији јола вердији гијмәт беләдир. онун "Һөкмдар" әсәриндә мүбаһисәли олса да, амма дәринлији шүбһә доғурмајан фикирләри сајсыз һесабсыздыр. Онун һөкмдарлара төвсијә вә мәсләһәтләри сәрт, горхунч һәгигәтләрдир. Мәсәлән о, јазыр ки, өз дахилиндән өз халгындан горхан һөкмдара өзү үчүн әлчатмаз гала тикдирмәси лазымдыр. Бу һәгигәти биләндән сонра чар вә кечмиш Совет һакимләринин әсрләрдән бәри гуш-гушлуғу илә јахын дүшә билмәјән Кремлдә јурд салмасынын сәбәби ајдынлашыр. Макиавелли јазыр ки, лакин галаларын ән е'тибарлысы халгын рәғбәтидир.

Баша дүшәнләр үчүн бу, чох ибрәтамиз сөзләрдир.

Макиавелли, Н., Избранные сочинение, М. 1982

ФЕРРАБИНО АЛДО **(1892-?)**

Италјан тарихчиси. Падуја вә Рома университетләринин профессору вә ректору. Лечче, Турин вә Гәрби Алманија академијаларынын үзвү. Италија парламентинин сенатору. Феррабино гәдим Јунан вә Рома тарихи үзрә танынмыш мүтәхәссисләрдән бири һесаб олунур. Бир сыра әсәрләри тарихин фәлсәфи шәһринә һәср олунмушдур. "Тарихшүнаслыг вә фәлсәфә", "Тарихин фәлсәфәси", "Инсанлыг вәзифәси" кими мараглы әсәрләриндә дәрин, орижинал фикирләр ирәли сүрүлүр.

Феррабиноја көрә инсанын заһири һәрәкәти вә тәчрүбәси бүтүнлүклә онун дахили аләминдән асылыдыр. О, тарихи, сијасәтин давамы, сијасәти исә тарихин өвлады һесаб едир. Һекел кими онунчун да тарих дүнја руһунун тәчәссүмүдүр. Бу руһ мүтләг азад олмалы, һеч бир идеолокијанын гуллуғунда дурмамалыдыр.

Мәшһур философ Чентиленин тәләбәси олан Феррабино өмрү боју мүәллиминин идејаларынын тә'сири алтында олмуш, әсәрләринин бирини исә она һәср етмишдир. Тарихчи философ да мүәллими кими күчлү дөвләт һакимијјәтини һәр чүр азадлығын рәһни һесаб едир. Бу фикир онун 1937-чи илдә чапдан чыхан "Јунан азадлығынын сүгуту" әсәринин башлыча консепсијасыны тәшкил едир. О, Јунан вә Парс дөвләтләринин сијаси һәјатыны мүгасијә едир вә белә бир гәрара кәлир ки, Иран мүтләгијјәти фәрди азадлығы богса да мәркәзләшмиш һакимијјәт јарада билмишди. Јунаныстанын шәһәр-дөвләтләри исә өлкәни парча-парча бөлсәләр дә азадлығын тәнтәнәсиндә јашајырдылар.

Јунан азадлығы чичәкләнән мәдәнијјәт вә сивилизасија илә өз бәһрәсини верди. Иран монархијасы исә ачы хатирәдән башга һеч нә јадикар гојмады.

Амма гәрибә көрүнсә дә Феррабино ајры-ајры дүһалар јетишдирән азад вә дағыныг өлкәдән даһа чох Ромасајағы күчлү һәрби империјаја үстүрлүк верир. Бу фикир онун "Јунанларын тарихи борчу" әсәриндә габарыг шәкилдә ифадә олунуб. Беләки, О, јунанлары дејил, бүтүн мәдәнијјәтләри јунанларын тә'сири алтында јаранан ромалылары Антик дүнјанын ләјагәти һесаб едир. Чүнки ромалылар иш адамы олублар. Әкәр иш дедикдә Феррабино империја јаратмағы нәзәрдә тутурса һаглыдыр. Амма мәним үчүн Рома империјасынын бүтүн наилијјәтләрини тәкчә Платон вә Фукидид өртә биләр. Нечә дејәрләр һәрәнин өз фикри вар.

ФЕРРЕРО КИЛЈЕРМО (1871-1942)

Италјан тарихчиси. "Романын әзәмәти вә сүгуту" адлы 5 чилдлик әсәријлә дүнја шөһрәти газанмышдыр. Дүнјанын бир чох дилләринә тәрчүмә олунмуш әсәрдә адындан көрүндүјү кими сөһбәт Романын бир империја кими јүксәлишиндән вә бүтүн империјалар кими лабүд сүгутундан кедир. Амма бу марағлы тәдгигат император Августун өлүмү илә битдијиндән демәк олар ки, јарымчыг галмышдыр.

Ферреро башга тарихчиләрдән фәргли олараг игтисади мәсәләләрә даһа чох диггәт верир, антик дүнја һадисәләринә доврүнүн нәзәријјәләријлә бахыр. Гәдим ромалыларын садә һәјат тәрзини, онларын јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрини нәзәрә чарпдыран тарихчи ејни заманда онларын чалдыгы гәләбәләрлә характерләринин нечә дәјишилдијини, фәтһ етдикләри халгларын газанч еһтирасларыны нечә әхз етдикләрини дә мәһарәтлә тәсвир едир. О, Романын үмумдүнја империјасына чеврилмәсини әсл "империализм" адландырыр.Ферреро Рома пролетариатынын әмәлә кәлмәсинә бир фәлакәт кими бахыр. Бүтүн антикшүнаслыг ән'әнәләринин әлејһинә кедәрәк о, Јули Сезары бөјүк шәхсијјәт кими гијмәтләндирмәкдән имтина едиб ону шөһрәтпәрәст вә "даһи авантүрист" адландырыр. Әксинә олараг Октавиан Августу республиканын јарадычысы вә хиласкары кими тәсвир едир.

Ферреро беләһесаб едир ки, милләтләрин талејини сирли, намә'лум ганунлар идарә едир. О, Рома империјасына јүксәк гијмәт вериб ону барбар Гәрблә мәдәни Шәрг арасында көрпү һесаб едир.

Ферреро, Г., Величия и падение Рима, т. 1-5, М. 1915 - 1922.

ШАБО ФЕДЕРИКО (1901 - 1960)

Италјан тарихчиси. Перуча, Милан вә Рома университетләринин професссору. Неаполдакы Италија тарихи тәдгигатлар институтунун директору вә "Италија тарихи" журналынын баш редактору.

Интибаһ вә јени дөвр Италија тарихинә аид чохлу әсәрләрин мүәллифи олан Шабону Буркһард, Нитше вә Кроченин давамчысы адландырмаг олар. Онун бүтүн әсәрләринин мәркәзиндә игтисади вә сосиал мәсәләләр дејил, етик-сијаси проблемләр дурур. Адамлар вә һадисәләр нә дејирләрдән чох, нечәдирләр вә нә илә нәтичәләнирләр суалларына чаваб верир.

Шабо көстәрир ки, јени идејалар әлбәттә һадисәләрин баш вермәсиндә вә инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Лакин о белә һесаб едир ки, һадисәләрин катализатору күчлү ирадә саһиби олан шәхсијјәтләрин вә һаким елитанын бејнидир. Мәһз бу чүр адамларын гејри-ади бејинләриндә һәр һансы әсри тәлатүмә кәтирәчәк идејалар ојаныр вә һәмин әсрин руһу, һәмин шәхсијјәтләрин ирадәсијлә дөврүн һаким гүввәсинә чеврилир. Һәјатын бүтүн саһәләриндә - елм, мәдәнијјәт, сијасәт вә игтисадијјатда һәмин шәхсијјәтләрин идеја вә дүшүнчәләри һәлледичи рол ојнајыр.

Шабо да Буркһард кими интибаһ дөврүнү һејранлыгла тәсвир едиб она бир феномен вә мө'чүзә кими бахыр. Тарихи просесләрдә халг күтләләрини мәнфи гүввә кими тәсвир едән тарихчи јалныз биринчи чилдини чап етдирдији "Италијанын 1879 - 1896-чы илләр харичи сијасәти" әсәриндә сијасәти ајры-ајры адамларын мүрәккәб ојуну кими тәсвир едир. Әсәрдә ејни заманда XIX әсрин италјан һәјатынын кениш мәнзәрәләри дә әкс олунмушдур.

АБШ ТАРИХЧИЛӘРИ

БЕНКРОФТ ЧОРЧ (1800 - 1891)

Америка тарихчиси. Дипломат вә дөвләт хадими. Һарвард Университетини битириб, Алманијанын Зеттинкен университетиндә мүһазирәләрә гулаг асмышдыр. Вәтәнинә гајытдыгдан сонра әввәлчә доғма университетдә дәрс демиш, сонра Демократлар Партијасына дахил олуб онун көркәмли үзвләриндән бири кими бир сыра довләт вәзифәләри дашымышдыр. Алманија вә Инкилтәрәдә сәфир, 1845 - 1846-чы илләрдә исә һәтта АБШ-ын дәниз назири олмушдур. Анчаг Бенкрофт өз тарихчи пешәсини һеч заман унутмамыш, баш әсәри үзәриндә узун илләр фасиләсиз шәкилдә ишләмишдир. 1834-чү илдән башлајараг 10 чилддән ибарәт "Бирләшмиш Штатларын тарихи" әсәри 30 ил мүддәтинә нәшр олунуб баша чатдырылмышдыр. Һәмин әсәр сонралар мүхтәлиф һәчмдә, мүхтәлиф өлкәләрдә дөнә-дөнә нәшр олунмушдур.

Бенкрофт Америка кәшф олунандан АБШ-ын мүстәгиллик уғрунда мүбаризәләринин сонуна кими бир нечә әсрин һадисәләрини Инкилтәрә вә Франса архивләриндәки сәнәдләрә әсасән кениш шәкилдә ишыгландырмышдыр. О, американлыларын азадлыг вә мүстәгиллик уғрунда апардығы мүһарибәләри хүсусилә бәдии бојаларла тәсвир едиб, онун гәһрәманларынын парлаг портретләрини јаратмышдыр. Игтисади вә етник проблемләрә гәтијјән әһәмијјәт вермәјән тарихчи, јалныз һәрби вә сијаси һадисәләри гәләмә алмышдыр. Америка конститусијасынын вә дөвләт гурулушунун демократизмини дөнә-дөнә нәзәрә чатдыран Бенкрофт бу демократијаны јарадан ларын нәчабәт вә аличәнаблығыны романтик чизкиләрлә сәчијјәләндирир. Онун әсәринин сонра кәлән Америка тарихчиләринә күчлү тә'сири олмушдур.

Bancroft, D., A history of the United states, N. V. 1883 - 1885.

БИКЕРМАН ЕЛИАС **XX əсp**

Америка тарихчиси. Колумбија университетинин профессору. Ады елм аләминдә чохдан танынса да "Гәдим дүнјанын хронолокијасы" әсәринин мүәллифи кими даhа чох мәшhурдур. Бу әсәр дүнја өлкәләри тарихи үзрә ишләјән алим вә тәдгигатчылар үчүн бир нөв масаүстү китабдыр. Әсәрдә гәдим дүнјанын бүтүн 12 тәгвими верилир, онларын хүсусијјәтләри ачылыр. Хронолокијалар вә онларын јүзләрлә мүрәккәб чәдвәлләри тәсвир олунур. Вә нәhајәт, Шумер, Мисир, Елам, Хет, Исраил, Иуда, Ассурија, Урарту, Мидија, Лидија, Әhмәни дөвләт вә империјаларынын, Спарта, Македонија вә Еллин чарлары, Селевкидләр, Парфијалылар, Сасанилэр шаhлыг сүлаләләринин, Афина архонтларынын, Рома консулларынын, Рома императорларынын шәчәрә чәдвәлләри, hабелә јахын Шәрг, Јунан вә Рома тарихинин ерадан габагкы III миниликдән ерамызын 476-чы илинә кими хронолокијасы әкс олунмушдур.

Илк дәфә 1969-чу илдә Лондонда чапдан чыхан бу әсәр бир чох дилләрдә, о чүмләдән 1975-чи илдә Москвада рус дилиндә нәшр едилмишдир.

Бикерманын Зәрдүш hаггында, Еллинизм чарлыглары hаггында да мараглы тәдгигатлары вар. Онун "Селевкидләр дөвләти" адлы чох гијмәтли әсәри сөзсүз ки, hәмин мөвзу үзрә дүнја антикшүнаслығында ән диггәтәлајиг тәдгигатдыр. Бурада Селевкидләрин дөвләт гурулушу, чар сарајы, ордусу, пуллары вә с. кениш тәсвир олунур. Ејни заманда тарихчи игтисади, hүгуги вә идеоложи аспектләри синтез шәклиндә тәhлил едир. Бикерман илк дәфә олараг бизи Селевкид чарларынын халг арасындакы култунун, онларын Аллаh сајылмасынын сәбәб вә көкләрини дә

ејни бахымдан шәрһ едиб, белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, бу култчарларын өзләри тәрәфиндән идеоложи мәгсәд кими јарадылмамыш, онларын дашыдығы епитетләрлә бағлыдыр.

Бикерман үчүн дә XX әср әксәр Америка тарихчиләринә хас олан бир ҹәһәт, - һәр ҹүмлә үчүн, һәр фикир вә ифадә үчүн күлли мигдарда гәдим вә ејни мәнбәләрә әсасланмаг ән характерик хүсусијјәтдир.

Бикерман Э., Государство Селевкидов, М. 1985

БРЕСТЕД ЧЕЈМС **(1865 - 1935)**

Америка тарихчиси, Мисиршүнас. Чикаго университети Шәрг институтунун директору олан Брестед Мисирдә вә Нубијада чохлу археоложи газынтылар апармышдыр. О, 1926 - 1929-чу илләрдә Баденбадендә нәшр олунан 6 чилдлик "Гәдим Мисир дили лүғәти"нин јарадылмасында да фәал иштирак етмишдир. Гәдим Мисирә аид бүтүн тарихи сәнәдләр топлусунун инкилис дилиндә нәшри Брестедин ән бөјүк хидмәтләриндән бири сајыла биләр.

Онун Мисирин тарихинә аид јаздыгы 2 чилдлик бөјүк тәдгигаты да бу мөвзуда ән мараглы вә орижинал әсәрләрдән бирибидир. Авропанын әксәр дилләриндә нәшр олунмуш бу әсәр Брестедин зәнкин билијинә вә гәдим Мисир дүнјасына дәриндән нүфуз етмәк исте'дадына әјани сүбутдур. Тарихчи Мисир фиронларыны характеризә едир, онларын фәалијјәтинә исә XX әср сијасәтинин ме'јарлары илә гијмәт верир. О, фиронлардан III Тутмосу хүсусилә гијмәтләндирир, онун фәтһләрини Мисирин сијаси, ичтимаи һәјаты үчүн бөјүк әһәмијјәт дашыдығыны хүсусилә гејд едир. Башга һәмкарлары кими о да сосиалист тарихчилијинин әксинә олараг игтисади вә сосиал амилләрә үчүнчү дәрәчәли кејфијјәт кими бахыб, гул үсјанларынын гејри-тарихи олдуғу фикрини ирәли сүрүр. Бунун әксинә олараг гәдим мисирлиләрин дини мәрасимләрини, онларын һәрби јүрүшләрини, сијаси һәјатларыны даһа әһатәли тәсвир едир ки, доғрудан да мәһз бу чәһәтләр тарих елминин башлыча материалы сајылыр вә сајылмалыдыр.

Брестед Д. Х., История древного Египта, М. 191.

ВИЛСОН ВУДРО (1856-1924)

Американ дөвләт хадими вә тарихчиси. Пристон университетини битирмиш, 1886-чы илдә исә Хопкинс университетинин фәлсәфә доктору дәрәчәсини алмышдыр. 1902-1910-чу илләрдә Пристон университетинин ректору олмушдур. 1912-чи илдә Демократлар партијасындан АБШ президенти сечилмишдир. Бир сыра демократик ганунлар һәјата кечирмиш, веркиләри азалтмышдыр. 1914-чү илдә Мексика илә АБШ мүһарибәсиндә гәләбә чалмыш, 1916-чы илдә исә икинчи мүддәт үчүн президент сечилмишдир.

1917-чи илдә Алманијаја мүһарибә е'лан етмиш, ССРИ-дә вәтәндаш мүһарибәси заманы мүхалифәт гүввәләринә мә'нәви јардым көстәрмишдир.

Бөјүк вәзифә тутмағына бахмајараг Вилсон һәм дә ән мәһсулдар тарихчиләрдән биридир. Һәлә 1885-чи илдә "Дөвләт, онун кечмиши вә кәләчәји" әсәрини јазан Вилсон сонралар 10 чилдлик "Америка халгынын тарихи" кими фундаментал бир тәдгигат чап етдирмишдир.

Буржуа демократијасынын вә сивилизасијасынын хејри вә хиласы үчүн күчлү АБШ дөвләтинин ән бөјүк амил олдуғу фикри әсәрин ана хәттини тәшкил едир. О, бу ишдә АБШ президентинин бөјүк ролуну нәзәрә чатдырыр.

Вилсон демократик руһлу дөвләт хадимлији илә нәзәри вә елми габилијјәти өз симасында чәмләшдирән көркәмли шәхсијјәтләрдән биридир. Өлкәнин вә халгын рифаһы үчүн Вилсон хүсуси мүлкијјәтин вә малијјә консолдиасијасынын инкишафыны башлыча шәртләрдән бири һесаб едир. Әсәрләри бир сыра халгларын дилинә тәрчүмә олунмуш, кениш әкс-сәда ојатмышдыр.

Вилсон В., Государств. Прошлое и настоящее конституционных учриждений, М. 1905.

ДОЧ, Г (1842 - 1909)

Америка тарихчиси. Һәрб тарихи үзрә мәшһур мүтәхәссисләрдән бири сајылыр. Әсәрләриндән "Искәндәр", "Һаннибал" вә "Сезар" монументал тәдгигатларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу әсәрләри һәм кениш биографијалар кими, һәм дә гәдим дүнја һәрб сәнәти тарихи кими мүталиә етмәк олар. Кениш биографик һәјәчанлар, бөјүк сәркәрдәләрин дөјүшгабағы вә дөјүш вахты дүшүнчәләри мүәллифин һәр дөјүшә дөврүнүн һәрби бахышлары мөвгејиндән вердији гијмәтләрлә мүшајиәт олунур.

Һәр үч әсәр "Бөјүк капитанлар" силсиләси илә нәшр олунуб. Доч өз бөјүк гәһрәманларына конкрет тарихи- сосиал фәрдләр, шәхсијјәтләр кими бахмагдан даһа артыг биоложи нөв кими, бир нөв вурушан вәһши кими бахыр. О, гәһрәманларынын һәрби усталыгларыны, дөврүнүн мүһарибәләриндә истифадә олуначаг чәһәтләрини ајырыб тәблиғ едир. Ән марағлысы исә онлары јенә өз дөврүнүн, јәни XIX әср мүһарибәләри вә охшар һадисәләри илә тутушдурур. Мәсәлән, Иран шаһы Даранын Скиф чөлләринә јүрүшләрини Наполеонун 1812-чи илдә Русијаја јүрүшү, Македонијалы Искәндәрин јүрүшләрини исә Крым кампанијасы илә мүгајисә едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Доч тәсвир етдији бүтүн мүһарибә мејданларыны гарыш-гарыш кәздикдән сонра әсәрләрини гәләмә алмышдыр.

ИРВИНГ ВАШИНГТОН (1783-1859)

Америка јазычысы вә тарихчиси. Нју-Јоркда доғулуб. Кәнчлијиндә Авропа өлкәләринә дөнә-дөнә сәјаһәт едиб. Бу сәјаһәтләрин нәтичәсиндә чохлу бәдии вә тарихи әсәрләр чап етдириб.

Јарадычылығында "Асторији" әсәри сијаси-мәфкурәви чәһәтләри илә сечилир. Ирвинг Инкилтәрә вә башга капиталист өлкәләринин Асија, Африка вә Латын Америкасында мүтәрәгги рол ојнадығыны, мәдәнијјәт вә сивилизасијанын јајылмасына, милли мәдәнијјәтләрин ојанмасына тәкан вердијини гејд едир.

Инкилтәрәјә вә Франсаја һәср олунмуш әсәрләриндән башга Ирвингин бир мүддәт сәфир ишләдији Испанијаја, хүсусилә онун Әрәб дөврү тарихинә вә абидәләринә аид "Гренада" вә "Алгамра" адлы тәдгигатлары һәлә дә өз әһәмијјәтини итирмәјиб.

Ирвингин бәлкә дә ән кениш јајылмыш әсәрләриндән бири онун "Мәһәммәдин һәјаты" адлы тарихи монографијасыдыр. Ингилабдан әввәл рус дилиндә беш дәфә чап олунан бу әсәр бөјүк пејғәмбәрин һәјатына һәср олунмуш ән уғурлу тәдгигатлардан биридир. Онларла әрәб мәнбәләрини дәриндән тәдгиг едән Ирвинг Мәһәммәдин вә онун мүһитинин реал тарихини јарада билмишдир. О, гәһрәманларыны рәғбәтлә тәсвир едиб, онларын бөјүк һәрәкатыны тарихин мүтәрәгги һадисәси кими әкс етдирир.

Ирвингин марагла охунан әсәрләриндән бири дә 4 чилдлик "Христофор Колумбун һәјатынын вә сәјаһәтләринин тарихи" адлы бөјүк тәдгигатыдыр. Мәһәммәддән фәргли олараг бурада гәһрәманын характери мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. Колумб һәм аличәнаб, һәм тамаһкардыр, һәм гәддар, һәм әдаләтлидир. Һәр шеј шәраитдән вә адмиралын әһвал-руһијјәсиндән асылы олур.

Американын илк президенти Вашингтонун, инкилис сијаси

хадими вә тарихчиси Голдсмитин өмүр јолу да Ирвингин гәләмилә монографијалара чеврилмишдир. О, "Нју-Јоркун тарихи" адлы әсәрин дә мүәллифидир. Инкилисчә әсәрләринин 12 чилдлији чап олунмушдур.

Ирвинг, Жизнь Магомета, М. 1898.

КРАМЕР СЕМУЕЛ (1897 - ?)

Американ шумершүнасы. Русијада доғулуб, ингилабдан сонра аиләликлә Америкаја көчмүшләр. Пенсилван университетинин профессору. Шумершүнаслыг үзрә дүнјада ән е'тибарлы мүтәхәссис сајылан Крамер демәк олар ки, һазырда мә'лум олан бүтүн шумер јазыларыны илкин охујанлардан бири, бәлкә дә бириңчисидир. Әсәрләриндән ән чох она дүнја шөһрәти газандыран "Тарих Шумердән башланыр" адлы мәшһур тәдгигатыдыр. Әсәр 30 фәсилдән ибарәтдир вә бу 30 фәсилдә Крамер 5000 ил әввәл јашамыш улу әчдадларымызын һәјатыны бүтүн әлванлығы илә әкс етдирә билмишдир. Мән улу әчдад дедикдә, үмумијјәтлә дејил, конкрет олараг улудан улу, гәдимдән гәдим әчдадларымызы нәзәрдә тутурам. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәлә 25 ил әввәл шумерләрин кимлији илә мараглананда онларын дилләринин түрк сојлу олдуғуну тәсдиг едән сөзләри мәһз Крамерин көзәл китабындан тапмышдым. Тәкрар вә бә'зи охучулара артыг мә'лум олса да, һәмин сөзләрин бә'зиләрини бурада гејд етмәкдән өзүмү сахлаја билмирәм. АРПА, САМАН, ГАРЫШ, ГУШ, НӘНӘ, АНА, АПСУ (ДӘНИЗ), ШӘРУР, ЕВ, ЕШШӘК вә с. сөзләр кечмиш Совет тәрчүмәчиләринин нәзәриндән јајыныб китабдан дүшмәмишдир. Бу сөзләр беш мин илдән бәридир ки, дилимиздә мә'насыны зәррәчә дә олсун дәјишмәмишдир.

Мәшһур "Килгамыш" дастаны һаггында кениш мә'луматлары да Крамерин китабында тапмаг олар.

Биз Крамердән өјрәнирик ки, Шумер дүнја мәдәнијјәтинин илк очағы, бәшәријјәтин бу күн белә ишләтдији бир чох мәдәни наилијјәтләрин јарадычысыдыр. Гәдим мисирлиләр, бабилләр, јунанлар өз сивилизасијаларынын мәншәјини шумердән көтүрүбләр. Амма Москвада нәшр олунан бүтүн дәрслик вә елми әсәрләрдә һәлә дә сивилизасија јарадычысы кими гәдим Мисир

Шумердән габаға јазылыр. Сәбәб исә сөзсүз ки, сонунчуларын түркдилли олмасы мәсәләсидир.

Әсәринин бир јериндә Крамер јазыр:

"Јашадығым отағын диварында енли сифәтли, дүшүнҹәли көзләри олан бир адамын портрети вурулуб. Бу Түркијә Республикасынын баниси Камал Ататүркдүр. XX әсрин ән бөјүк шәхсијјәтләриндән бири олан бу адам һаггында чох сөз јазмаг оларды. Амма өз әмәлләријлә бүтөв бир дөвр ачсалар белә, дөврүмүзүн гәһрәманлары һаггында јазмаг мәним саһәм дејил. Мәним ишим шумершүнаслыгдыр вә өзүмү бүтүнлүклә о узаг заманларын гәһрәманларына һәср етмишәм".

Бу ағыллы сөзләр алимин нә дәрәҹәдә објектив тарихчи олдуғуну бир даһа сүбут едир.

Крамер, С., История начинается в Шумере, М.

МАК-МАСТЕР ЧОН БАХ (1852 - 1912)

Америка тарихчиси. Пенсилванија университетинин профессору, 8 чилдлик "Америка халгынын тарихи" фундаментал әсәри илә дүнја шөһрәти газанмышдыр. Бу бөјүк тәдгигат Америка тарихинин чәми 90 иллик (1775 - 1865) бир дөврүнү әһатә едир.

Тарихчи Американын азадлыг вә мүстәгиллик уғрунда мүбаризәсини әсәринин ән парлаг фәсилләриндә әкс етдирмишдир. О, бу мүбаризәнин гәһрәманларынын образларыны бөјүк илһам вә усталыгла јарадыр, онларын һисс вә дујғуларыны, кәдәр вә уғурсузлугларыны мәһарәтлә тәсвир едир. Дөврүн мәишәтини, һәрби, ичтимаи вә чоғрафи мүһитини әлван вә рәнкарәнк бојаларла әкс етдирмәји дә унутмур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Мак-Мастерин тарихчилијә кәтирдији мараглы јениликләрдән бири дә онун әсәрләриндә дөврүн гәзет вә башга мәтбуат органларындан илк дәфә чанлы мәхәз кими истифадә етмәсидир. Бу кичик хәбәр вә репортажлар әсәрә бир нөв һәјатын нәбзини кәтирир.

Һәр чүр ингилаблары, хүсусилә 1789 - 94-чү ил франсыз-буржуа ингилабыны зоракылығын түғјаны һесаб едән тарихчи Америка ингилабыны исә халг руһунун, онун азадлыг уғрунда мүбаризәсинин әсл ифадәси һесаб едир. Чүнки онун јаздығына көрә бу ингилаб ганун вә әдаләт чәрчивәсиндә баш вермиш, тарихдә илк дәфә олараг бир әсарәт нөвүнү башга бир әсарәт нөвү илә әвәз етмәмишдир.

Мак-Мастер пролетариата сијаси гүввә кими бахмыр. Бу бөјүк миссијаны јалныз вә јалныз буржуазијанын өһдәсинә бурахыр вә јазыр ки, бу ганун јараданын өз ирадәсијлә јазылмышдыр. Пролетариат вә кәндли күтләси һансы зәка вә руһ саһибидир ки, ичтимаи гурулушун әвәз едилмәси кими бөјүк бир һәрәката башчылыг еләсин.

Тарихчи үмумиjjәтлә һәр чүр фәһлә һәрәкатыны регрессив вә зоракылыг һадисәси кими характеризә едир. О, да бир чох тарихчиләр кими һәр һансы бир сиjаси һәрәкаты тәдричи вә тәкамүл просеси кими арзулаjыр. О, сиjаси һадисәләрин дә тәбиәт һадисәләри кими өз фәсилләри олдуғуну геjд едиб, өзүндән сонра кәлән Америка тарихчиләринә бөjүк тә'сир бағышламышдыр. Әсәрләри дәфәләрлә нәшр олунмушдур.

ПРЕСКОТТ УИЛЈАМ (1796 - 1859)

Америка тарихчиси. Һүгуг тәһсили алмыш, илк әсәрләри Авропа әдәбијјаты тарихиндән бәһс едир. Сонра тарихчи кими фәалијјәтә башламыш вә әсасән Латын Америкасы өлкәләринин фәтһ олунмасы тарихи үзрә ихтисаслашмышдыр. Чидди сурәтдә архив сәнәдләрини тәдгиг етдикдән сонра 1838-чи илдә “Фердинанд вә Изабелланын чарлығы” адлы илк тәдгигат иши чапдан чыхмышдыр. Прескотт ән’әнәләрин әксинә олараг игтисади вә сосиал мәсәләләрдән ваз кечиб, Испанијанын крал вә краличасынын һәјатыны, сарај аләминин кениш вә рәнкарәнк сәһнәләрини әкс етдирмишдир. Әсәрин охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмасындан руһланан тарихчи 1843-чү илдә ики чилдлик “Мексиканын фәтһинин тарихи” вә нәһајәт 1855 - 1858-чи илләрдә 3 чилдлик “Крал II Филиппин һакимијјәти тарихи” кими мәшһур әсәрләрини чап етдирмишдир. Бүтүн бу мараглы тәдгигатлар мүәллифинә үмумдүнја шөһрәти газандырмыш вә о, Америка вә Авропанын бир сыра академијаларына үзв сечилмишдир.

Прескотт испан ишғалчыларынын - конкистадорларынын сәрвәт һәрислијини вә гәддарлығыны ачыб көстәрмиш, ејни заманда Кортес вә Писарронун Испанија үчүн мисилсиз хидмәтини дә гејд етмишдир. О, һәр ики сәркәрдәнин бөјүк гәтијјәт вә бачарыг саһиби олдугларыны тәсвир етмәкдә нә гәдәр һаглыса, үмумијјәтлә онлары идеализә етмәкдә әлбәттә јанлыш мөвге тутмушдур. Әвәзиндә испан кралы II Филиппи кәскин бојаларла деспот вә исте’дадсыз һөкмдар кими характеризә едир. Онун крала белә мәнфи гијмәт вермәси, әлбәттә, објектив бир тарихчи кими һөрмәтини артырмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Прескотт дүнја тарихинин бу кәркин вә драматик һадисәләрини өзүнәмәхсус усталыгла гәләмә алмышдыр. Онун әсәрләринин 22 чилдлик күллијаты кечән әсрин икинчи јарысында инкилис дилиндә нәшр олунмушдур. Бу әсәрләр Авропанын әксәр дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Прескотт У., История завоиевания Мексики, Т. I-2 СПб. 1885.

Прескотт У., История завоевания Перу, Т. I-2 СПб. 1886.

ШЛЕЗИНКЕР АРТУР (1917)

Америка тарихчиси. 1938-чи илдә Һарвард университетини битирмиш, икинчи дүнја мүһарибәсиндә стратежи кәшфијјат идарәсиндә ишләмишдир. Сонралар Һарвард университетинин профессору вә АБШ-ын президентләри Кеннеди вә Чонсонун хүсуси көмәкчиси олмушдур. 1963-чү илдән Нју-Јорк университетинин профессорудур.

1945-чи илдә "Чексон епохасы" әсәриндә 1929-1937-чи илләр Америка президентинин сијасәтини, кәскин сијаси проблемләри вә онларын алтернативини ачыб көстәрир. Шлезинкер бу әсәриндә Амернка күтләләринин капиталист вә бизнесменләрлә мүбаризәсинӣ ачыб көстәрмәкдән дә чәкинмир.

1949-чу илдә чап олунмуш "Һәјати мәркәз" әсәриндә о тамамилә јени бир истигамәтә дөнүб либерал бахышларыны атмыш, Америка үчүн башлыча тәһлүкә сајдығы коммунизм һәрәкатына зәрбә вурмаға чағырмышдыр. О, бејнәлхалг аләмдә дә бу тәһлүкәнин нечә бөјүк мигјас алдығыны көрүб, 1957-60-чы илләрдә чап етдирдији 3 чилдлик "Рузвелтин епохасы" әсәрини чап етдирмишдир. Бурада 1901-1909-чү илләр Америка сијасәтини, президент Теодор Рузвелтин һакимијјәтинин чәтин, мүрәккәб истигамәтләрини мүәјјән едиб өз дүнјакөрүшү фонунда баш вермиш һадисәләрин мә'на вә әһәмијјәтини шәрһ етмишдир.

Америка чәмијјәтинин чәтин вә мүрәккәб сосиал мәрһәләләрдән кечиб ичтимаи әдаләт рәмзинә дөнән бир гурулуша кәлиб чыхмасынын јолуну ајдынлашдыран Шлезинкер белә бир нәтичәјә кәлир ки, мәһз Америка сон нәтичәдә синифсиз чәмијјәт вәзијјәтинә кәлиб чыхмышдыр.

1980-чи илдә нәшр олунмуш “Кеннеди вә Никсон: фәрги вармы?” әсәриндә Американын 60-чы илләр сиіасәтини тәһлил едир. Бу әсәрдә Чон Кеннединин нитгләрини шәрһ етмәклә артыг мә’нәви кефиіјәтләрә тохунур. Кеннеди илә бағлы хатирәләриндә өз кечмиш шефинин либерал дүнјакөрүшүнүн маһијјәтини ајдынлашдыран Шлезинкер Вјетнам мүһарибәсинин әлејһдары кими чыхыш едир.

Шлезинкер Американ сијасәтинин танынмыш хадимләриндән биридир.

ЧЕХ ТАРИХЧИЛӘРИ

ГРОЗНЫ БЕДРЖИК (1879 - 1952)

Чех хетшүнасы. Тарихчи вә дилчи. Гәдим шәрг дилләринин тарихини өзүнә ихтисас сечән Грозны узун илләр Вјана университетиндә мүәллим олмушдур. Әвәлләр шумер филолокијасы үзрә тәдгигат ишләри апармышдыр. Сонра Бабил мәдәнијјәти үзрә мүтәхәссисләшиб шумер вә аккад дилләриндә олан михи китабәләрини тәһгиг етмиш, бу саһәдә бир сыра мәгаләләр вә тәдгигатлары чап олунмушдур.

1915-чи илдән Грозны Хет тарихи вә дилчилији үзрә ишләмәјә башламыш, археоложи газынтылар нәтичәсиндә әлдә олунан чохлу јазылары охумаг вә шәрһ етмәклә бу гәдим халгын дилини мүәјјән еләмәјә, онун һансы дил групуна аид олдуғуну ашкар етмәјә чалышмышдыр.

О, мәһз бу саһәдәки фәалијјәти илә шөһрәт газанды. Бәс нијә белә? Ахы әввәлки фәалијјәти, јә'ни шумер дилини тәдгиг етмәк хет дилини шәрһ еһмәкдән аз әһәмијјәтли дејилди. Мәсәлә бурасындадыр ки, шумер дилини Грозны Һинд-Авропа дили е'лан едә билмирди. Чүнки бу дили ондан јахшы охујанлар онун Туран-Түрк мәншәли олдуғуну сүбут етмишдиләр.

Һәрчәнд ки, хет дили дә шумер дилинин хүсусијјәтләринә маликдир, амма Грозны бурада арзуладығыны е'лан еләди. Мө'тәбәр симпозиумларын бириндә чох мө'тәбәр алимләр ондан сорушанда ки, ахы Һинд-авропалылар ерадан әввәлки икинчи минилијин әввәлләриндә кичик Асијада нечә ола биләрдиләр? Бир һалда ки, онлар илк дәфә хетләрдән мин ил сонра Шимали Һиндистан тәрәфдән гәрбә доғру јүрүш етмишләр, онлар бир јерә кәлмәздән әввәл орада нечә ола биләрдиләр? Грозны бу суала чаваб верә билмәјиб, залдакылара гошулуб күлмәкдән башга чыхыш јолу көрмәди.

Бунунла белә Грознынын шәрәфинә демәк лазымдыр ки, о, хет дилиндә түрк дилинин граматик гајдаларынын мөвчуд олдуғуну да е'тираф етмишдир.

НИДЕРЛЕ ЛУБОР (1865 - 1944)

Чех тарихчиси вә славјаншүнасы. Әввәлләр антик тарихлә мәшғул олмуш, сонралар өзүнү бүсбүтүн славјаншүнаслыға һәср етмишдир. Праганын Карлово университетинин профессору вә Чех академијасынын үзвү олан Нидерле Шафарикин јолуну давам етдирмиш, күлли мигдарда археоложи газынтылар апармыш вә јазылы мә'хәзләри өјрәнмиш, нәтичәдә 1901-чи илдән е'тибарән онун чохчилдли "Гәдим славјанлар" әсәри чап олунмаға башламышдыр.

Славјан кечмишинә һәср олунмуш бу монументал әсәр әслиндә енсиклопедијадыр. Әсәрин јалныз 1926-чы илдә баша чатмыш чилдләри әсасында Нидерле 1923 - 26-чы илләрдә Парисдә франсыз дилиндә "Гәдим славјаншүнаслыг үзрә рәһбәрлик" адлы ики чилдлик әсәрини нәшр етдирмишдир. 1931-чи илдә чапдан чыхан "Славјан археолокијасы" әсәри дә онун әмәјинин мәһсулудур. 1953-чү илдә Нидерленин ејни мөвзуја һәср олунмуш даһа бир әсәри чап олунур.

Нидерле бә'зи гәрб тарихчиләри кими нә славјанларын тарихини кичилдир, нә дә славјанофилләр кими ону шиширдир. Онун фикринчә славјанларын илкин мәскәни Одерлә Висла чајлары арасындакы әразидир. Онлар ерадан габагкы минилликин сонларындан та орта әсрләрә гәдәр кениш әразиләрә јајылмышлар. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, алман тарихчиләри јазыр ки, бу һадисә керман тајфаларынын вә мүгәддәс Рома империјасы кралларынын башы Рома империјасы вә Италија илә гарышмасы нәтичәсиндә баш вермишдир.

Гәдим славјанлар Бизанс тарихчиси Симокаттанын (VI әср) шаһидлијинә көрә һәддиндән артыг динч гәбиләләр олдуғуна көрә јалныз һунларын басгынларындан сонра кимсәсиз галмыш әразиләрә саһиб олмушлар. Бу фикири долајы јолла Нидерле дә тәсдиг едир.

О да бир сыра дил материалларына әсасланыб тәсдиг едир ки, славјанлар һәлә ерадан габаг түрк-татар әсарәтиндә јашамышлар. Кәллә гурулушунун хүсусијјәтләринә әсасланыб Нидерле славјанларын брахикефал (гыса баш) олдуғуну гејд едиб онларын керман, келт, рома, јунан, һинд, фарс, әрәб, јәһуди тајфаларына јад олдуғуну билдирир. О, мәшһур антрополог А. Ретсиуса әсасланыб учабојлу, үзү чәһрајы рәнкли, сарышын сачлы вә мави көзлү алман иргиндән фәргли олараг гәдим славјанларын кичик башлы, түнд дәрили, шабалыды сачлы вә гара көзлү олдугларыны билдирир. Демәли славјанлар Л. Н. Гумилјевин дә тәсдиг етдији кими јалныз сонрадан фин вә татарлара гарышма нәтичәсиндә индики мави көз вә с. физики хүсусијјәтләрә малик олмушлар.

Нидерле, Л., Славянские древности, М. 1956.

ПЕРВОЛФ ИОСИФ ИОСИФОВИЧ (1841 -1891)

Чех тарихчиси. Писек шәһәриндә доғулуб, кимназија битирмишдир. 1858-чи илдә исә Прага университетини битириб, 3 ил сонра Алман мәдәнијјәтинин славјан гәбиләләри арасында јајылмасындан бәһс едән илк елми әсәрини чап етдирмишдир. Илк чех енсиклопедијасында чохлу мәгаләләри чыхандан сонра кениш шөһрәт газаныб. Славјан филолокијасындан дәрс демәк үчүн 1871-чи илдә Варшава университетинә дә'вәт олунмушдур. Бурада Балтик славјанларынын алманлашмасы һаггында тәдгигатына көрә докторлуг елми дәрәчәсинә лајиг көрүлүр. Һәлә 1867-чи илдә "Славјан халгларынын гаршылыглы идеја инкишафы" адлы әсәри чап олунса да, Перволф славјанофил дејилди. Әксинә, о, славјанофил идеолокијасыны тәнгид едирди.

Нәһајәт, узун илләрин әмәји нәтичәсиндә 1886 -1893-чү илләрдә тарихчинин 3 чилдлик "Славјан халгларынын гаршылыглы мүнасибәтләри" фундаментал әсәри чапдан чыхмышдыр.

Бурада үмумславјан әлагәләринин кениш тарихи тәдгиг олунур. Тарихчи бу әлагәләрин јардым мә'насында олмаса да бүтүн әсрләрдә давам етдијини сүбут едир. Ејни заманда гејд етмәк лазымдыр ки, о, славјанларда милли шүурун мөвчудлуғуну, онун мигјасыны шиширдир. Амма славјанларын мадди-мәишәт сәһнәләринин ејнилијини дә ахтарыб тапыр, бу ејнилијин әдәбијјатда әкс олунмасы проблемини дә тәдгиг едир.

Перволфун ән марағлы вә орижинал тәдгигатларындан бири дә Полјак - Түрк мүнасибәтләринә, даһа доғрусу, чар тә'гибиндән гачыб Түркијәјә сығынан полјаклара, онларын талејинә вә сонракы фәалијјәтләринә һәср олунмушдур.

Перволф, И. И., Поляки и Турция, Варшава, 1878.

СТИНГЛ МИЛОСЛАВ

(XX әср)

Чех алими, тарихчи вә етнограф. Асија вә Американын гәдим халгларынын вә онларын сивилизасијаларынын јорулмаз тәдгигатчысыдыр. Рус вә дүнјанын бир сыра дилләриндә чап олунмуш чохлу әсәрләрин мүәллифидир. Бунларын ичәрисиндә "Томагавксыз һиндулар" адлы бөјүк тәдгигаты даһа чох мараг доғуруб кениш јајылмышдыр. Әсәр 1966-чы илдә Прагада, 1971-чи илдә исә Москвада нәфис шәкилдә чапдан чыхмышдыр. Мүәллиф Шимали вә Чәнуби Америка һиндуларынын 25 мин илә јахын тарихини тәсвир едиб јазыр ки, Американын јерли әһалиси мин илләрлә әсас азугә кими јалныз гарғыдалы илә гидаланмышлар. Сонрадан Асијадан, даһа доғрусу, Сибирдән кәлән көчәриләр өзләри илә бuғда, һабелә јашајыш, кејим вә нәһајәт дөјүш васитәләрини, һабелә өз динләрини вә әсатирләрини кәтириб кәләчәк Шимали вә Чәнуби Америка сивилизасијалары үчүн зәмин јарадыблар.

Бунлар әвәзсиз вә бәнзәрсиз Астек, Инк вә Мајја халгларынын сивилизасијаларыдыр. Стингл онларын өзүнәмәхсуслуғуну, һәр биринин талејини, хошбәхт күнләрини вә фәлакәтли сонлуғуну тәсвир едир. Биз билирик ки, бу лабүд фәлакәт кеч-тез кәлмәлиједи. Чүнки бу јүксәк мәдәнијјәтин вә орижинал дүнјакөрүшүн јарадычылары һәддиндән артыг зәнкин вә һәддиндән артыг садәлөвһ идиләр. Вә ән ачыначаглысы исә бу иди ки, орта әсрләрә гәдәр онлар одлу силаһ вә ат нә олдуғуну билмирдиләр. Онларын үстүнә исә ән гәддар башкәсәнләр вә онларын Кортес вә Писарро кими пешәкар гулдур олан башчылары кәлирди. Стингл бу чаһ-чәлаллы империјаларын, онларын башчыларынын фәлакәтли сонлуғуну, хүсусилә тә'сирли тәсвир едир. Әсәрин ән мараглы вә драматик һадисәләри Купер романларын-

дан һамымыза таныш олан Шимали Америка һиндуларынын тарихи илә әлагәдардыр. Онларын әсасән Инкилтәрәдән көчүб кәләнләрлә өлүм-дирим, гәһрәманлыг мүбаризәләринин тәсвири әсәрин һәјәчансыз охунмасы мүмкүн олмајан сәһифәләрдир. Америка дүзәнликләриндә јүз илләрлә бир-бирләри илә вурушан Апачи, Ирокес, Арапак, Дакот кими азад вә чәнкавәр гәбиләләр инкилис вә сонрадан Америка дөвләтинин мәкрли, јаланчы, һијләкәр вә намәрд сијасәти нәтичәсиндә гејри-бәрабәр дөјүшләрдә мәғлуб олмуш, тарих сәһнәсиндән силиниб кетмишләр.

Белә мәкр вә сатгынлыг сијасәти кими Стингл апачиләри бирләшдирән Мангас Колорадасын ачы талејини нәгл едир. Апачиләрин бирләшмиш дәстәләри илә бачара билмәјән американлылар онларын башчысыны данышыға чағырыр. О да тәк-тәнһа вә силаһсыз кәлир вә американлылар ону намәрдчәсинә, вәһшичәсинә өлдүрүрләр.

Китабда белә тарихи фактлар истәнилән гәдәрдир.

Стингл М., Индейцы без томагавков, М. 1971

ШАФАРИК ПАВЕЛ

(1795-1861)

Чех тарихчиси вә славјаншүнасы. Словакијада протестант ваизи аиләсиндә анадан олмуш, кимназијада, сонра исә университетдә тәһсил алмышдыр. Дилчилијә вә филолокијаја аид "Славјан дилләринин вә шивәләринин тарихи тәсвири", "Славјан дил вә әдәбијјатынын тарихи", "Славјанларын мәншәји" әсәрләри бүтүн славјан аләминдә бу сәпкидә илк чидди вә дәјәрли тәдгигатлар иди.

Шафарик өмрү боју чох ағыр малли шәраитдә јашамыш, аиләсини күчлә доландырмышдыр. О заман Чехословакијада ағалыг едән Австрија һөкумәти өз халгынын кечмишини вә мәдәнијјәтини арашдыран исте'дадлы чех вәтәнпәрвәрләрини, әлбәттә тәгдир едә билмәзди. Бүтүн бунлара бахмајараг Шафарик ишләмәкдән дајанмыр, нәһајәт 1837-чи илдә бүтүн славјан аләминдә бөјүк мәдәни һадисәјә чеврилән "Славјан гәдимликләри" фундаментал әсәрини чап етдирир. Бу бөјүк тәдгигат ишини славјан енсиклопедијасы адландырмаг оларды. Әсәр тезликлә рус, полјак, алман, франсыз вә башга дилләрдә чап олунур. Шафарикин ады Нибур, Гримм, Һумболт кими бөјүк алимләрин адлары илә бир сырада чәкилир.

Шафарик бундан сонра "Славјан етнографијасы" вә "Глалолитизмин вәтәни вә мәншәји" кими мараглы әсәрләрини јазса да онун адыны өлмәз едән "Славјан гәдимликләри"дир. Әсәри о заман рус дилинә ән көркәмли славјаншүнас, профессор Бодјански тәрчүмә етмишди. Тәрчүмәчи көркәмли рус тарихчиси Погодинә јазырды ки, "Шафарик мәнимчин бүтөв бир академијадыр".

Бу әсәр ејни заманда Чех вә Словак халгларынын милли шүурунун ојанышы манифести иди.

Әсәрдә славјан халглары ваһид бир организм кими тәсвир олунур. Онларын кечмиши бүтүн аспектләри илә ишыгландырылыр.

Әсәрин бир нечә фәсли гәдим түрк халгларына һәср олунмушдур. Скифләрә һәср олунмуш фәсилләр даһа чох мараглыдыр. Шафарик онлары шәксиз, шүбһәсиз түркдилли халг кими характеризә едир.

Шафарик Павел, Славянские древности, в 3 т. СПб. 1848.

ИСПАН ТАРИХЧИЛӘРИ

АЛТАМИРА-И-КРЕВЕА (1866-1951)

Испан тарихчиси. Валенсија вә Мадрид университетләриндә тәһсил алмышдыр. Әввәлләр публисистик маарифчилик фәалијјәти көстәрмиш, сонралар узун заман Мадрид университетинин профессору олмушдур.

1898-чи илдә Американ-Испан мүһарибәсиндә Испанијанын мәғлубијјәти һамы кими она да ағыр тә'сир бағышламыш вә Алтамира Вәтәнинин интибаһы уғрунда, онун сијаси вә һәрби дирчәлиши наминә мүбаризәјә гошулмушдур. Бу мәгсәдлә 4 чилдлик "Испанија тарихи" фундаментал әсәрини јазмыш вә 1900 - 1911-чи илләрдә нәшр етдирмишдир. О јалныз Испан монархијасынын дејил, вәтәнинин сијаси, мәдәни вә игтисади тарихини дә кениш шәкилдә әкс етдирмишдир. Әсәр Испан тарихшүнаслығында бөјүк һадисәјә чеврилмишдир. Чүнки өлкәнин сијаси фикир тарихиндә Алтамира илк дәфә белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, Испанијанын сијаси вә һәрби мәғлубијјәтинин сәбәби онун игтисади потенсиалынын керилијиндәндир.

Испанијанын керилијинин бир сәбәбини дә тарихчи өлкәнин капиталист инкишафы јолуна нисбәтән кеч дахил олмасында көрүр. Онун фикринчә, тарихин өјрәнилмәси һәр һансы чәмијјәтин формалашмасында, онун сијаси шүурунун ојанмасында мүһүм амил ола биләр.

Алтамира илк дәфә олараг белә бир фикир дә ирәли сүрмүшдүр ки, Испанијанын орта әср инкишафында шәһәрлә феодаллар арасында кедән мүбаризәнин дә аз әһәмијјәти олмамышдыр. Мәһз бу рәгабәт нәтичәсиндә орта әср Испан шәһәрләри чичәкләнмишдир.

Алтамира И. К., История Испании, т. 1.-2. М. 1951.

БЕРЕТТА БАЛЈЕСКЕРОС (1880 - 1949)

Испан тарихчиси. Севилја вә Мадрид университетләрин профессору. Испанија Академијасынын үзвү. Әсәрләринин чоху Латын Америкасы халгларынын вә Колумбун кәшфләринин тарихинә һәср олунмушдур. Орта әсрләр тарихи үзрә мүтәхәссис олмасына бахмајараг XIX - XX әсрин һадисәләринә дә лагејд галмамышдыр.

Береттанын ән бөјүк хидмәти Колумба вә онун кәшфләринә аид күлли мигдарда архив сәнәдләринин үзә чыхарыб елм аләминдә ашкар етмәси илә бағлыдыр. Лакин онун 9 чилдлик фундаментал "Испан тарихи" бүтүн Аврона тарих елминин наилијјәтләриндән бири сајылыр. Мүәјјән ихтисарларла олса да әсәр Авропанын бир сыра дилләриндә нәшр олунмушдур. Тарихчи ән гәдим дөврләрдән 1931-чи илә гәдәр Испанија тарихини кениш вә әһатәли тәсвир етмишдир. Ејни заманда вахтилә Испанија әразисинә дахил олан Португалијанын вә бир сыра Латын Америкасы өлкәләринин тарихинә дә мүәјјән јер вермишдир. Әсәрин кениш јајылмасында мүәллифин демократик бахышлары илә јанашы, китабда верилән зәнкин иллүстрасијаларын да аз ролу олмамышдыр. Хүсусилә, Орта әср испан халгынын һәјаты, краллары̆н зәнкин вә дәбдәбәли сарај аләми, кениш мәишәт сәһнәләри тарихчинин објективчәсинә әкс етдирдији мөвзулардыр.

Беретта кениш үмумиләшдирмәләр апарыр, һадисәләрә дәрин нүфуз едиб јени вә орижинал мүлаһизәләр јүрүдүр.

Ballesteras B., Historia de Espana, v. 1-9, Barselona, 1918 - 1941.

САНЧЕС АЛБОРНОС (1893 - 1974)

Испан тарихчиси. Мадрид университетинин фәлсәфә факүлтәсини битирмиш, мүхтәлиф илләрдә Мадрид вә башга бир сыра университетләрин профессору вә ректору олмушдур. Испанија парламентинин депутаты, 1933-чү илдә исә харичи ишләр назири. Франко һакимијјәтә кәләндән сонра вәтәнини тәрк едиб әввәлчә Франсада, 1940-чы илдән исә Аркентинада јашамышдыр. Бурада Буенос-Ајрес университетинин профессору олмушдур. Авропа вә Америка өлкәләринин бир сыра академијаларынын фәхри үзвү сечилмишдир. Әсәрләринин әксәријјәти Испанијанын орта әсрләр дөврүнә һәср олунмушдур. Санчес мәнбәләри өзүнәмәхсус шәрһ едиб, орижинал вә марағлы консепсијалар ирәли сүрмүшдүр. Онун фикринчә, Испанијанын тарихиндә орта әсрләр һәллеедичи характер дашыјыр. Бу да бир тәрәфдән өлкәнин шәрг һиссәсинин әрәб фәтһи, бир тәрәфдән дә Латын Америкасынын бир сыра өлкәләринин Испан ишғалы илә әлағәдардыр. Бүтүн бунлар Испанија тарихинә бәнзәрсиз бир характер вермиш, онун мәдәнијјәт вә тарихинин өзүнәмәхсус инкишафына шәраит јаратмышдыр.

Санчес мүасир тарихин кечмишлә гырылмаз мә'нәви-психоложи бағлылығы консепсијасыны ирәли сүрмүш вә көстәрмишдир ки, халг һәјатында бөјүк сарсынтылар дөврүнүн характерик хүсусијјәтләрини өјрәнмәдән индиини дәрк етмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки тарих зәнчирвари һәрәкәт едиб гырылмаз сурәтдә бир-бириндән ајрылмаздыр.

Санчес көстәрир ки, тарих вә инсан чәмијјәтинин һәрәкәт вә инкишафы ағыл вә идеја илә бағлыдыр. Идејалар доғулур вә халглары һәрәкәтә кәтирир. Һәмин идејалар исә ајры-ајры бөјүк шәхсијјәтләрин бејниндә доғулур вә онун сиррини һеч ким дәрк едә билмәз. Кор тәсадүф һардаса, киминсә бејнинә ишыг салыб она идеја, характеринә исә мәтинлик бәхш едир вә нәтичәдә чәмијјәтин һәјатында јени бир мәрһәлә башлајыр.

Canchez Albornoz, En torno a los origenes del Feualismo, t. 1-3, Mendoza, 1942.

МЕКСИКА ТАРИХЧИЛӘРИ

АЛАМАН ЛУКАС ИГНАСИО (1772 - 1853)

Мексика дөвләт хадими вә тарихчиси.

Мексика дахили вә харичи ишләр назири вәзифәләриндә ишләмишдир. Узун илләр Мексика мүһафизәкарлар партијасынын лидери олмушдур. Либерал вә үсјанкар гүввәләрин гәти әлејһинә чыхмыш, дөвләтин вә онун сијаси-һәрби вәзијјәтинин күчлү вә сабитлији уғрунда мүбаризә апармышдыр. Аламан өлкәнин харичи әлагәләринин инкишафыны, онун гүдрәтини әсас амили һесаб едәрәк, харичи банкларын вә мүәссисәләрин Мексика сәнајесинин фәал иштиракынын тәрәфдары олмушдур.

Аламан Америка һөкумәтинин Мексика әразиләрини тутмасынын әлејһинә чыхмыш, хүсусилә Техасын гајтарылмасыны тәләб етмишдир.

Мексика тарихинә аид - әсәрләриндән ән мәшһуру 5 чилдлик "Мексика тарихи"дир. 1849 - 52-чи илләрдә чап олунмуш бу монументал әсәрдә Мексиканын азадлыг мүһарибәләринин тарихи бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир олунур. Тарихчи Мексика кенералларынын вә сијаси хадимләринин фәалијјәтинин өлкәнин истиглалијјәт газанмасында башлыча вә һәлледичи рол ојнадығыны хүсусилә кениш ишыгландырыр. 1942-чи илдә әсәрин икинчи дәфә нәшр едилмәси онун әһәмијјәтини итирмәдијинә сүбутдур.

Alaman, L. I., Historia de Mejico, t. 1 -5, M. 1942.

БУСТАМАНТЕ КАРЛОС МАРИЈА (1774 - 1848)

Мексика тарихчиси вә сијаси хадим. Һүгуг тәһсили алмыш вә 1805 - 1812-чи илләрдә Мексиканын илк күндәлик гәзети олан "Пиаро де Мехико"нун редактору олмушдур. 1810-чу ил Мексиканын мүстәгиллик уғрунда мүбаризәләриндә фәал иштирак етмиш, 1821-чи илдә Мексиканын мүстәгиллији е'лан олунанда исә конгресин илк депутатларындан бири сечилмишдир.

АБШ-ын Мексикаја гаршы мүстәмләкәчилик вә ишғалчылыг сијасәтинә гаршы фәал мүбаризә апармыш, бу барәдә чохлу публисистик јазыларла чыхыш етмишдир. Сајсыз әсәрләри ичәрисиндә 6 чилдлик "Мексика Америкасында ингилабын тарихи сәһнәләри" адлы әсәри даһа кениш шөһрәт газанмышдыр.

Өз вәтәнинин чошғун вәтәнпәрвәри олан Бустаманте өмрү боју АБШ-ын тәчавүзкарлығына гаршы чыхмыш вә бу тәчавүзкарлыг нәтиҹәсиндә әлдән чыхан Мексика әразиләринин гајтарылмасы уғрунда сијаси панфлетләрлә мүбаризә апармышдыр. Бу памфлетләр ајрыча китаблар шәклиндә нәшр олунуб Мексика вәтәнпәрвәрләринин милли һәрәкатына бөјүк мә'нәви көмәји олмушдур.

Бустаманте өз ифшаедичи јазыларында, һәм дә Мексика ингилабынын тарихини әкс етдирән әсәриндә чидди сәнәдләрә әсасланмышдыр. О, һадисәләри јалныз тәсвир етмәклә разы галмыр, һәм дә анализ едир, онлары өз сијаси бахышлары бахымындан гијмәтләндирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, тарихчи үмумијјәтлә өз објективлијини һеч заман јаддан чыхармыр, һәтта имкан дахилиндә дүшмәнләрин һәрәкәтләринә белә әдаләтлә јанашмаға чалышмышдыр. Бу да онун әсәрләринин бу күнә гәдәр әһәмијјәтини итирмәмәсинә сәбәб олмушдур.

Bustamante, k., Historico de lá Revolusion de America Mexicano, M. v 1-6, 1823 - 1832.

ЈУНАН ТАРИХЧИЛӘРИ

КОРДАТОС ЈАНИС

(1891 - 1961)

Јунан тарихчиси. Һадисәләри Марксизм дүнјакөрүшү илә шәрһ едән тарихчиләрдән бири. Јунаныстанын антик тарихинә аид әсәрләри илә мәшһурдур. "Һомерә јени мүгәддимә", "Јунан дили тарихи проблемләри", "Сапфо вә Лесбосда сосиал тоггушмалар", "Еллин Јунаныстанынын тарихи", "Рома һакимијјәти дөврүндә јунан тарихи", "Бизанс тарихи", үч чилдлик "Гәдим Јунаныстанын тарихи" кими әсәрләриндә диггәтини ичтимаи игтисади мүнасибәтләрә, синфи вә сосиал мүбаризәләрә вә нәһајәт гәдим јунан мәдәнијјәтинин мүхтәлиф аспектләринә һәср етмишдир.

Кордатосун фикринә көрә Македонијалы Искәндәр әксәр тарихчиләрин јаздығы кими һеч дә тарихин шүурлу јарадычысы дејилдир. Онун јүрүшү олса-олса јунан - Македонија дүнјасынын дахили бөһраныны харичи ишғалчылыг јолујла арадан галдырмаг үчүн едилән тәшәббүс, јени сәрвәтләр, јени базар ахтарышы, јохсулларын газанч далынча јүрүшү иди. Кордатос јазыр ки, Искәндәр һәгигәтән өз илаһи мәншәјинә, өз илаһилијинә үрәкдән инанырды. Искәндәрин јүрүшү азадлыға чыхаран просес кими дејил, әксинә јени әсарәт кими характеризә едилир. Әлбәттә, бу фикир Јунаныстанын мүстәгил шәһәр-дөвләтләри үчүн нә гәдәр доғрудурса, Асија өлкәләри, хүсусилә бизим вәтәнимиз Мидија-Атропотена Азәрбајчан үчүн әсл азадлыг бајрамы иди. Чүнки бир чох јахын шәрг халглары кими бизим әчдадларымыз да мәһз Искәндәрин гәләбәләри сајәсиндә әһәмәниләрин әсарәтиндән азад олдулар.

Кордатосун һадисәләри һәддиндән артыг сосиал-игтисади бахымдан шәрһ етмәси сөзсүз ки, онун бир чох консепсијаларыны јанлыш мүддәалар јығымына чевирмишдир. Тарихчи бу күн сағ олсајды, һәјатын бу консепсијалары нечә пуча чыхардығынын шаһиди оларды.

ПАПАРРИГОПУЛОС КОНСТАНТИН

(1815 - 1891)

Јунан тарихчиси. Консепсијасы вә дүнјакөрүшү е'тибарилә Кордатосла тамамилә әкс мөвгедә олан Папарригопулос панеллиннистдир. 1860 - 1874-чү илләрдә чап етдирдији 5 чилдлик "Јунан халгынын тарихи" әсәриндә Еллинизм онунчун һәтта сырф јунан сивилизасијасындан да јүксәкдир. Еллин мәдәнијјәти онунчун бүтүн сонракы тәрәггинин башлыча ме'јарыдыр. О, Македонијанын Јунаныстаны фәһт етмәсинә фәлакәт кими бахмыр. Әксинә, јунан сивилизасијасынын бејнәлхалг маһијјәт алмасы үчүн фактор һесаб едир.

Папарригопулос II Филиппи кичик Асијанын јунан шәһәрләринин хиласкары кими характеризә едир. Искәндәрә дә ејни гијмәт верир. О, јазыр ки, Искәндәрин јүрүшү илә Еллин мәдәнијјәти үмумдүнја фәтһинә башлады. Јунан мәдәнијјәти бүтүн Асијаны барбарлыг јухусундан ојатды. О, Еллинизмә даими вә дәјишмәз бир просес кими бахыр, Бизанс мәдәнијјәтини дә јунан мәдәнијјәтинин өвлады һесаб едир.

Парарригопулос јазыр ки, һәр һансы мәдәнијјәт, о чүмләдән Еллинизм күчлү шәхсијјәтләрин мејдана чыхмасы илә бағлыдыр. Мәдәнијјәтин бөһраны вә сүгуту исә шаһларын вә һакимләрин мә'нәви дүшкүнлүјү илә изаһ олуна биләр. Халг вә орду исә күтләдир, јалныз бөјүк вә габилијјәтли шәхсләрин рәһбәрлији илә јарадычы азлыг фәалијјәт көстәрә биләр. Күтлә өз-өзлүјүндә пассив вә донугдур. Өз тәбиәти е'тибарилә һәр һансы јарадычылыг шө'ләсини даһа да чох сөндүрмәјә мејллидир.

Бу бахымдан Македонијалы Искәндәр вә онун давамчылары тарихи тәрәггинин дашыјычыларыдыр.

МҮНДӘРИЧАТ

МҮӘЛЛИФДӘН 3
АНТИК ТАРИХЧИЛӘР........ 5
Аммиан 6
Аппиан 7
Арриан 8
Оаррон 10
Виктор 11
Диодор 12
Дион Касси 13
Иосиф Флави 14
Сезар 16
Ксенофонт 19
Курси Руф 21
Плини Б. 22
Плини К. 23
Плутарх 25
Полиби 27
Посидони 29
Салјусти 30
Светони 31
Сисерон 32
Тасит 34
Тит Ливи 36
Фукидид 38
Һеродиан 40
Һеродот 41

ЧИН ТАРИХЧИЛӘРИ 43
Бан Гу 44
Го-Можо 45
Оујан Сју 46
Сзјан Ботзан 47
Сыма Сјан 48

БИЗАНС ТАРИХЧИЛӘРИ 51
Агафи 52
Анна Комнина 54
Иордан 55
Менандр 57
Орози 59
Приск 60
Прокопи 62

Симокатта 64

ӘРӘБ ТАРИХЧИЛӘРИ 66
Бәлазури 67
Әбүл-Фәрәҹ 68
Ән Нәсәви 69
Ибн Әл-Әсир 71
Ибн Мункыз 73
Ибн Хәлдун 74
Ҹабарти 76
Тәбәри 77

АЗӘРБАЈҸАН ТАРИХЧИЛӘРИ 78
Ашурбәјли С. 80
Бакыханов А. А. 80
Бүнјадов З. 82
Әлизадә Ә. 83
Ибраһимов Ҹ. 84
Исмајылов М. 85
Јусифов Ј. 86
Казым бәј 88
Мирзә Ҹамал 89
Мүнши И. 91
Рәшидәддин Ф. 92
Румлу Һ. 94

ТҮРК ТАРИХЧИЛӘРИ 95
Әһмәд Расим 96
Әһмәд Ҹәвдәт 98
Узунчаршылы 100

ФАРС ТАРИХЧИЛӘРИ 101
Гәзвини 102
Кәсрәви 104
Мәһәммәд Казым 105
Мирхонд 106
Хандәмир 107
Ҹүвејни 108

РУС ТАРИХЧИЛӘРИ 109
Базили 110
Бартолд 111
Бернштам 112
Ичурин 114

Богданович 115
Бузескул 117
Бутков 118
Виппер 119
Гордлевски 120
Грановски 122
Грумм-Грижимајло 123
Гумилјов 125
Дубровин 127
Жузе 128
Карамзин 129
Клјучевски 131
Кримски 133
Куник 135
Кудрјавтсев 136
Кулаковски 138
Куторга 136
Манфред 141
Миллер А. 142
Миллер Г. 143
Минорски 145
Мишшенко 146
Мышлаевски 147
Модестов 148
Муравјов..................... 150
Петров 151
Петрушевски 153
Погодин 154
Покровски 155
Соловјов 157
Стасјулевич 159
Тарле 160
Турајев 162
Успенски 164
Чичерин 166
Шлетсер 168

АЛМАН ТАРИХЧИЛӘРИ ....
Алтгејм 171
Бахофен 172
Бек 174
Белов 175
Белох 176
Бенгстон 177

Берве 178
Буркhард 180
Вамбери 182
Вебер 184
Голдснер 185
Гретс 186
Дан 187
Делбрјук 188
Допш 190
Дројзен 192
Дункер 193
Зибел 194
Зомбарт 196
Еберс 198
Еверс 199
Јансен 200
Курсиус 201
Кервинус 202
Кизебрихт 204
Кирке 205
Лампрехт 206
Мејер 207
Моммзен 208
Мүллер И. 210
Мүллер А. 211
Нибур 213
Оссон (Исвеч) 215
Ранке 216
Риттер 218
Савинји 219
Трејтчке 220
Чемберлен 221
Шахермајр 223
Шлоссер 225
Шмоллер 226
Шпрангер 228

ФРАНСЫЗ ТАРИХЧИЛӘРИ 229
Анотто 230
Блан 231
Бродел 232
Буасје 234
Валишевски (Полша) 235
Волтер 236

Галеви 238
Гобино 239
Дил 241
Дјури 243
Жуллиан 244
Кобб 245
Кизо 247
Левисс 249
Ламартин 250
Ленорманн 251
Мадлен 253
Мартен 254
Масперо 255
Мишле 257
Монтескје 258
Омо 260
Реклју 261
Ренан 263
Сорел 265
Тјер 267
Тјерри А. 268
Тјерри О. 269
Токвил 271
Турски 273
Флакк 275
Фүстел де Куланж 277
Шатобриан 279

ИНКИЛИС ТАРИХЧИЛӘРИ 281
Вебстер 282
Вулли 283
Гардинер 284
Грин 285
Грот 287
Ечертон 283
Карлејл 289
Керни 291
Киббон 292
Ллојд 294
Маколеј 296
Меривалл 298
Робертсон (шотланд) 299
Скотт 300
Стебс 301

Стентон 302
Тојнби 303
Тревелиан 306
Уилер 308
Фриман 310
Фроуд 312
Һуч 314

ИТАЛЈАН ТАРИХЧИЛӘРИ 315
Вико 316
Гвиччардини 318
Де Санктис 319
Дукати 321
Кроче 323
Мадзарино 325
Макиавелли 326
Феррабино 328
Ферреро 330
Шабо 331

АМЕРИКА ТАРИХЧИЛӘРИ 332
Бенкрофт 333
Бикерман 334
Брестед 336
Вилсон 337
Доч 338
Ирвинг 339
Крамер 341
Мак-Мастер 343
Прескотт 345
Шлезинкер 347

ЧЕХ ТАРИХЧИЛӘРИ 349
Грозны 350
Нидерле 351
Перволф 353
Стингл 354
Шафарик 356

ИСПАН ТАРИХЧИЛӘРИ 358
Алтамира 359
Беретта 360
Санчес 361

МЕКСИКА ТАРИХЧИЛӘРИ 362
Аламан 363
Бустаманте 364

ЈУНАН ТАРИХЧИЛӘРИ 365
Кордатос 366
Папарригопулос 367

Гејд үчүн

Китаб "Qanun" нәшријјатынын компјүтерләриндә јығылыб вә сәһифәләниб

Редактор: Фәхрәддин Ағазадә

Техники редактору: Күлүмсәр Бәширова

Компјүтер тәртибатчысы
вә дизејнер: Акиф Дәнзијев

Оператор: Сәадәт Һачыјева

Әлиса Ничат
Дүнја тарихчиләри
Бакы - "Qanun" - 1998

Формат 60х84 1/16. Мәтбәә кағызы № 1.
Физики ч/в - 23,5. Шәрти ч/в - 21,85 .
Тиражы 1000. Сифариш 699
Гијмәти мүгавилә илә.
"Qanun" нәhријјаты, Бакы - 370052.
Аға Нематулла, 44.

Азәрбајчан Республнкасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији

Китаб hазыр плјонкадан "Гызыл Шәрг" мәтбәәсиндә офсет үсулу илә чап олунмушдур.